

**YAQUB MAHMUDLU, TOFİQ NƏCƏFLİ,
KƏRƏM MƏMMƏDOV, SEVİL BƏHRƏMOVA,
SABİR AĞAYEV**

ÜMUMİ TARİX

9

**Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün
“Ümumi tarix” fənni üzrə**

DƏRSLİK

**Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
03.06.2016-cı il tarixli 369 nömrəli əmri ilə
təsdiq edilmişdir.**

© Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi – 2016

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

“Şərq-Qərb” Nəşriyyatı

Dərsləklə bağlı rəy, irad və təkliflərin info@eastwest.az və derslik@edu.gov.az elektron ünvanlara göndərilməsi xahiş olunur. Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni

*Musiqisi Üzeyir Hacıbəylinin,
sözləri Əhməd Cavadındır.*

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadırız!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

MÜNDƏRİCAT

Giriş	7

I BÖLMƏ. XIX ƏSRDƏ VƏ XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ DÜNYA ÖLKƏLƏRİ

I fəsil. Türk dünyası. Qacarlar İranı və Qafqaz	8
1. Osmanlı imperiyası. Qacarlar İranı	8
2. Qafqaz və Türk dünyası	15
II fəsil. Asiya dövlətləri	20
3. Çin, Hindistan və Yaponiya	20
III fəsil. Avropa ölkələri və Amerika Birləşmiş Ştatları	25
4. Böyük Britaniya və Fransa	25
5. Almaniya və İtaliya	29
6. Rusiya	33
7. Amerika Birləşmiş Ştatları	38
8. Birinci Dünya müharibəsi	42
9. Dünya xalqlarının mədəniyyəti	48

II BÖLMƏ. DÜNYA ÖLKƏLƏRİ 1918–1945-ci İLLƏRDƏ

IV fəsil. Avropa ölkələri və Amerika Birləşmiş Ştatları	54
10. Versal–Vaşinqton sistemi	54
11. Almaniya və İtaliya	58
12. Böyük Britaniya, Fransa və Amerika Birləşmiş Ştatları	62
13. Sovet Sosialist Respublikalarının İttifaqı	66
V fəsil. Asiya ölkələri	70
14. Qafqaz və Türk dünyası	70
15. Çin, Hindistan və Yaponiya	77

VI fəsil. İkinci Dünya müharibəsi 80

16. İkinci Dünya müharibəsinin başlanması 80
17. Müharibənin gedişində əsaslı dönüş. Müharibənin başa çatması 84

III BÖLMƏ. DÜNYA ÖLKƏLƏRİ İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏN SONRAKİ DÖVRDƏ

VII fəsil. Avropa ölkələri və Amerika Birləşmiş Ştatları 89

18. Qərbi Avropa ölkələri və Amerika Birləşmiş Ştatları 89
19. Şərqi Avropa ölkələri. SSRİ 97

VIII fəsil. Asiya ölkələri 102

20. Qafqaz 102
21. Türk dünyası 107
22. İran və ərəb ölkələri 112
23. Hindistan, Pakistan və Əfqanıstan 117
24. Çin, Yaponiya və Koreya 122
25. Beynəlxalq münasibətlər. Dünya müasir dövrdə 126
26. Dünya xalqlarının mədəniyyəti 130

“Ümumi tarix” fənni üzrə resurslar 135

GİRİŞ

Əziz şagirdlər, siz VIII sinif “Ümumi tarix” dərslində XVI–XVIII əsrləri əhatə edən bir dövrü, kapitalist münasibətlərinin yaranmasını və bu dövrdə dünyada baş verən hadisələri öyrənmişsiniz. Bu dövrdə müharibələr və inqilabların baş verməsini, yeni dövrün “parçala və hökm sür” siyasətini, işğalların geniş miqyas almasını, kapitalın əsas güc qüvvəsinə çevrilməsini araşdırmalar nəticəsində müəyyən edib ümumi nəticələrə gəlmişsiniz.

Sizə təqdim edilən IX sinif “Ümumi tarix” dərslində isə xronoloji çərçivə XIX əsrdən başlayaraq günümüzdə baş verən prosesləri əhatə etməklə hazırlanmışdır. Bu dərslik vasitəsilə iki Böyük Dünya müharibəsinin başvermə səbəbləri, “dünyanın bölüşdürülməsi” siyasətinin necə reallaşdırılması, şəxsiyyətlərin siyasi arenadakı mövqeyi, idarəçilik sistemində baş vermiş dəyişikliklər barədə məlumat alacaqsınız. Yaxın keçmişdə baş vermiş hadisələrin, proseslərin müasir dövrlə əlaqəsini məntiqi ardıcılıqla müəyyən edə biləcəksiniz. Dövrün proseslərini aydınlaşdırmaqla, hadisələrin səbəb və nəticələrini müəyyən etməkdə dərslikdə verilmiş sual və tapşırıqlar, eləcə də şəkil, illüstrasiya, xəritə və sxemlər sizə istiqamət verəcək.

Dərslikdə materialların verilməsi Şərq ölkələrində baş vermiş proseslərlə başlamış, Qərb ölkələrinin tarixi ilə davam etdirilmişdir. Təqdim olunan dərslik qloballaşmanın geniş yayıldığı müasir dövrdə münaqişələri aradan qaldırmaq, sülhü bərqərar etmək üçün sivil yollar axtarılıb tapılması barədə də geniş məlumat verəcək. Siz dünyaya Şərqin böyük mədəniyyət ocağı olan Azərbaycandan, Azərbaycana isə dünyadan baxmaq imkanına malik olacaqsınız.

Ümid edirik ki, bu dərslik sizin dünyaya açmaq istədiyiniz qapılar üçün bir dəstək olacaqdır. Sizə yeni dərs ilində uğurlar arzusu ilə!

Müəlliflər

I BÖLMƏ. XIX ƏSRDƏ VƏ XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ DÜNYA ÖLKƏLƏRİ

I FƏSİL. TÜRK DÜNYASI. QACARLAR İRANI VƏ QAFQAZ

1. Osmanlı imperiyası. Qacarlar İrani

XIX əsrin əvvəllərində Şərqdə iki türk sülaləsinin: Osmanlı və Qacarların hökmranlığı davam edirdi. Avropa və Rusiya siyasi maraqlarında olan bu dövlətləri çökdürmək üçün hərbi yolunu seçmişdi. Eyni vaxtda bu sülalələrin idarəçiliyindən narazı qalan xalq da etiraz səsinə qaldırmağa başladı.

Dövrün bu siyasi gərginliyinin tarixdəki izi nədən ibarət oldu? Xalq öz istəyinə nail ola bildimi? Strateji baxımdan əhəmiyyətli əraziləri əhatə edən Osmanlı imperiyasının və Qacarlar İranının ərazilərinə sahiblənmək istəyi Avropa və Rusiya üçün nə ilə nəticələndi?

Böhran – istehsalın iflasına, azalmasına səbəb olan nisbi həddən artıq əmtəə istehsalıdır.

Sultan III Səlim

Sultan IV Mustafa

Osmanlı imperiyası. XIX əsrin əvvəllərində Osmanlı iqtisadiyyatı dərin **böhran*** keçirirdi. Osmanlı ordusunu Avropa qaydasında qurmaq istəyən Sultan III Səlim qətiyyətsizlik göstərərək hərbi islahatları dayandırdı. Yeni təşkil olunmuş korpus buraxıldı. Qiyamçılar III Səlimi taxtdan salıb IV Mustafanı taxta çıxardılar. Fransa imperatoru Napoleonun apardığı işğalçı müharibələr gərgin vəziyyətdə olan Osmanlı imperiyasını Rusiya ilə yaxınlaşdırdı. **1805-ci ildə** imzalanmış müqaviləyə görə, rus hərbi gəmiləri Bosfor və Dardanel boğazlarından keçmək hüququ aldı.

Xəritədə Bosfor və Dardanel boğazlarını tapın və bu boğazların əhəmiyyətini təhlil edin.

Lakin rusların Valaxiya və Moldovada fəallaşması Osmanlı dövlətini Fransa ilə yaxınlaşdırdı. Rusiya qoşunlarının həmin əraziləri tutması Osmanlı dövlətinin Rusiyaya müharibə elan etməsinə səbəb oldu. Osmanlı sultanının Fransanın köməyi ilə Krımı qaytarmaq cəhdi də baş tutmadı. **1812-ci ilin mayında** Rusiya ilə **Buxarest** sülhü bağlandı. Sülhün şərtlərinə görə, Bessarabiya Rusiyaya keçdi, Dunay çayında rus gəmilərinin gediş-gəlişinə icazə verildi. Moldova və Valaxiya Osmanlı imperiyasının tərkibində qaldı. Serbiyaya özünüidarə hüququ verildi.

Buxarest sülhünün şərtlərini müzakirə edin. Onun Osmanlı imperiyası üçün nəticələrini izah edin.

1821-ci ildə Osmanlılara qarşı yunanların qaldırdığı üsyanı istifadə edən Rusiya, İngiltərə və Fransa sultandan Yunanıstana *muxtariyyət** verilməsini tələb etdi. Rədd cavabı alan İngiltərə və Fransa donanması **1827-ci ilin oktyabrında Navarin** limanında Osmanlı donanmasını məğlub etdi. Növbəti ildə isə Rusiya ilə yeni müharibə başlandı. **1829-cu ildə imzalanmış Ədirnə** sülhünün şərtlərinə görə, Yunanıstan müstəqillik əldə etdi, Valaxiya, Moldova və Serbiyaya muxtariyyət hüququ verildi. Rusiya ticarət gəmilərinin boğazlardan sərbəst keçməsi təmin olundu.

Muxtariyyət – daxili qanunvericilik və idarəetmə işlərində özünüidarə hüququdur.

Yunanların üsyanından bəhanə kimi istifadə edən ölkələrin məqsədləri nə idi?

Ədirnə sülhünü Buxarest sülhü ilə müqayisə edin. Ədirnə sülhünün şərtlərini dəyərləndirib nəticələr çıxarın.

Osmanlı dövlətinin geriliyini başa düşən mütərəqqi qüvvələr islahatların zəruriliyini dərk edirdilər. Mütərəqqi ziyalılar ölkənin xilas yolunu xalqın maariflənməsində, konstitusiyalı idarə üsulunun yaradılmasında görürdülər. Onlar bu yolla Avropanın Osmanlı imperiyasının daxili işlərinə qarışmasının qarşısını almaq, daxili böhranı zəiflətmək istəyirdilər.

Mütərəqqi ziyalılar dedikdə nə başa düşürsünüz? Sizcə, onların bu istəyi ölkəni xilas edə bilərdimi? Siz ölkənin xilas üçün nə təklif edərdiniz?

1839-cu ilin noyabrında Sultan Əbdülməcidi "*Gülhanə xətti-şərif*" adlanan fərman verdi. Bu fərmanın davamı kimi həyata keçirilən və 1876-cı ilə qədər davam edən islahatlar Osmanlı tarixində "*Tənzimati-xeyriyyə*" adlanırdı. İslahatlardan ruhlanan ziyalılar İstanbulda gizli "Yeni osmanlılar" adlı cəmiyyət yaratdılar. Onların başlıca məqsədi konstitusiyalı monarxiya qurmaq idi.

Nə üçün ziyalıların başlıca məqsədi konstitusiyalı monarxiya qurmaq idi?

Cəmiyyətin üzvləri Sultan II Əbdülhəmidə hakimiyyətə gətirdilər. O, konstitusiyaya qəbul etdi. Bununla da Osmanlı dövləti konstitusiyalı monarxiyaya çevrildi. Lakin Sultan II Əbdülhəmid parlament seçkilərində "Yeni osmanlılar"ın iştirakına imkan vermədi. Parlament buraxıldı və konstitusiyanın fəaliyyəti dayandırıldı.

Sultan Əbdülməcidi

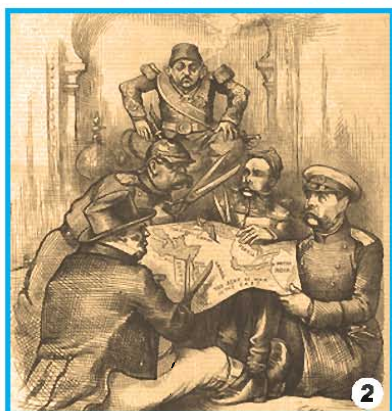

II Əbdülhəmidin “Yeni osmanlılar”ın parlamentdə iştirakına imkan verməməsinin səbəbini izah edin.

1877–1878-ci illərdə Rusiya ilə müharibədə məğlub olan Osmanlı dövləti *San-Stefano* sülhünü imzalamağa məcbur oldu. Sülhə görə, Bolqarıstan və Rumıniya müstəqillik qazandı, Rusiya Qars vilayətini və Bessarabiyanı aldı. Lakin Rusiyanın Balkanlarda möhkəmlənməsinin qarşısını almaq məqsədilə İngiltərə, Fransa və Avstriya onu San-Stefano sülh müqaviləsinin şərtlərinə Berlin konqresində yenidən baxmağa məcbur etdi.

1878-ci il Berlin konqresinin qərarına görə:

- Bolqarıstan 3 hissəyə bölündü və yalnız Şimali Bolqarıstan müstəqillik əldə etdi. Cənubi Bolqarıstana Osmanlı daxilində muxtariyyət verildi;
- Serbiya, Çernoqoriya və Rumıniya tam müstəqil oldu;
- Qars, Ərdahan, Batum Rusiyanın tərkibinə keçdi. Makedoniya və Şərqi Bəyazid Osmanlı dövlətinə qaytarıldı;
- Osmanlı mülkü olan Bosniya və Hersoqovina Avstriyaya verildi.

1, 2. Osmanlı İmperiyasının bölüşdürülməsinə aid karikaturalar

Müharibədəki uğursuzluq mütərəqqi ziyalıların sultan rejiminə qarşı mübarizəsini gücləndirdi. İstanbuldakı Hərbi Tibb Məktəbinin kursantları “*İttihad və Tərəqqi*” cəmiyyətini yaratdılar. “Gənc türklər” hərəkatının əsası qoyuldu. Onların əsas tələbi konstitusiyanın bərpa edilməsi idi. 1908-ci ilin yayında “Gənc türklər”in üsyanı başlandı. Onlar konstitusiyayı bərpa etmək üçün Sultan II Əbdülhəmidə *ultimatum** verdilər. Sultan ultimatumu qəbul etdi, konstitusiyanın bərpası və parlamentin çağırılması haqqında fərman verdi.

Sizcə, nə üçün sultan ultimatumu qəbul edib konstitusiyanın bərpası və parlamentin çağırılması haqqında fərman verdi?

Ultimatum – bir tərəfin (dövlətin, qoşunların və s.) digər tərəfə öz şərtlərini yerinə yetirmək haqqında verdiyi qəti tələbdir.

1912-ci ilin oktyabrında Osmanlı imperiyasına qarşı Bolqarıstan, Serbiya, Yunanıstan və Çernoqoriyadan ibarət “*Balkan İttifaqı*” yarandı.

“Balkan İttifaqı”na üzv olan ölkələri xəritədə göstərin. Onları bu İttifaqı bağlamağa vadar edən səbəblərdən nəticə əlaqələrini izah edin.

Müttəfiqlər Osmanlı dövlətinə müharibə elan etdilər. I Balkan müharibəsi adlanan bu savaşda Osmanlı imperiyası məğlub oldu və **London** sülhünü imzaladı. Sülhün şərtlərinə görə, Osmanlı imperiyası İstanbul istisna olmaqla, Şərqi Frakiyanın bir hissəsi daxil olmaqla, Avropadakı bütün torpaqlarını itirdi.

London sülhünün şərtlərinin osmanlılar üçün nəticələrini təhlil edin.

Sultan II Əbdülhəmid

I Balkan müharibəsi

I Balkan müharibəsi başa çatmamış Makedoniya üstündə Bolqarıstanla Yunanıstan arasında hərbi münaqişə baş verdi. Bolqarıstanın Serbiyaya və Yunanıstana müharibə elan etməsi

ilə II Balkan müharibəsi başladı. Müharibə Bolqarıstanın ağır məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Bundan istifadə edən “Gənc türklər” Ədirnə və ətrafındakı əraziləri geri qaytardılar.

Balkan müharibələri. Balkan müharibələrinin səbəb və nəticələri

I (1912)

1. Osmanlı dövləti ilə Bolqarıstan, Serbiya, Yunanıstan, Çernoqoriya-dan ibarət “Balkan İttifaqı” arasında olmuşdur.
2. Osmanlı dövləti Balkan yarımada-sındakı bütün torpaqlarını itirdi və Albaniya knyazlığı yarandı.

II (1913)

1. Bolqarıstanla Yunanıstan arasında başladı.
2. Serbiya, Rumıniya və Çernoqoriya Yunanıstanı müdafiə etdi.
3. Osmanlı dövləti də Bolqarıstanla müharibə edərək Ədirnəni geri aldı.
4. Bolqarıstan məğlub oldu.

II Balkan müharibəsi

Qacarlar İranı. XIX əsrin əvvəllərində indiki İran, Əfqanıstan və Mərkəzi Asiyanın bir hissəsi Azərbaycan türk sülaləsi olan Qacarların hakimiyyəti altında idi. Qacarlar dövlətini qeyri-məhdud hakimiyyətə malik şah idarə edirdi. Ayrı-ayrı əyalətləri idarə edən xanların geniş səlahiyyətləri var idi.

Qacarların nə zaman və kimin rəhbərliyi ilə hakimiyyətə gəldiyini xatırlayın. Qacarlar dövlətinin ərazisini xəritədə göstərin.

Rusiya, İngiltərə və Fransa arasında Qacarlara məxsus əraziləri ələ keçirmək uğrunda mübarizə gedirdi. Rusiya daha çox hərbi gücünə və Qacarlara məxsus şimal-qərb xanlıqlarındakı separatçı xanlara güvənirdi.

Nə üçün Rusiya Qacarlara məxsus şimal-qərb xanlıqlarında separatçı xanlara güvənirdi?

İngiltərə isə hərbi güc işlətmədən – siyasi və ticarət müqavilələri ilə Qacarların ərazisində öz nüfuzunu gücləndirirdi.

Qacarlar dövləti Rusiya ilə müharibələrdə məğlub olaraq Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalı ilə barışmalı oldu. Rusiya xeyli təminat və güzaştli ticarət hüququ əldə etdi. Məhəmməd şahın Herata uğursuz yürüşündən istifadə edən İngiltərə Qacarlara qarşı güc tətbiq etmək hədəsi ilə öz tacirləri üçün imtiyazlar əldə etdi. Bu zaman yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Osmanlı ordusu Xuzistan vilayətinə daxil olaraq Xürremşəhri dağıtdı. 1843-cü ildə Rusiya və İngiltərənin vasitəçiliyi ilə Qacarlarla Osmanlı dövləti arasında *Ərzurum* sülhü bağlandı. Sülhün şərtlərinə görə, Xürremabad şəhəri Qacarlara qaytarıldı, Süleymaniyyə şəhəri isə Osmanlı dövlətinə verildi.

Abbas Mirza

Ərzurum sülhünün şərtlərini şərh edin. Bu sülhün şərtlərinin Qacarlar dövləti üçün nəticələrini təhlil edin.

Azərbaycan valisi, vəliəhd Abbas Mirza Yəzd, Kirman və Xorasandakı qiyamları yatıraraq həmin ərazilərdə Qacarların hakimiyyətini bərpa etdi. Abbas Mirzənin qəfil ölümü dövlətin möhkəmlənməsinə mane oldu. 1834-cü ildə taxta çıxan Məhəmməd Mirza on dörd illik hakimiyyəti dövründə gah Rusiyaya, gah da İngiltərəyə meyil edirdi.

Məhəmməd Mirza şahın ikill siyasətini necə qiymətləndirirsiniz? Onu bu cür siyasi manevr etməyə nə vadar edirdi?

Onun hakimiyyətinin sonlarına yaxın Seyid Əli Məhəmmədin başçılığı altında Babilər hərəkatı başladı. Seyid Əli Məhəmməd özünü "Allahla bəndələri arasında qapı" (ərəb dilində "bab" qapı deməkdir) adlandırdı.

Babilər hərəkatının üzvləri nəyə görə özlərini belə adlandırırdılar? Adın belə seçilməsinin səbəblərini izah edin.

1848-ci ildə hakimiyyətə gələn Nəsrəddin şah babilərə qarşı mübarizəni gücləndirdi. Seyid Əli Məhəmməd həbs olunaraq Təbrizdə edam edildi. Nəsrəddin şah Təbrizdən "baş atabəy" adlandırılan Mirza Tağı xanı sədrəzəm vəzifəsinə dəvət etdi. Onun həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində Babilər hərə-

Seyid Əli Məhəmməd

Nəsrəddin şah

Müzəffərəddin şah

katı yatırıldı. Mirzə Tağı xanın təşəbbüsü ilə Cənubi Azərbaycanda teleqraf rabitəsi yaradıldı, ilk qəzet çap olundu və universitet açıldı. Manufakturalar təsis olundu və Qaradağda mis mədəninin istismarına başlanıldı. Mirzə Tağı xanın fəaliyyətindən narazı qalan din xadimləri onu gözədən salmağa başladılar. Buna görə o, vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı və edam edildi.

Mirzə Tağının gördüyü tədbirləri şərh edin. Onun təşəbbüsü ilə həyata keçən bu tədbirlər nə üçün din xadimlərinin narazılığına səbəb oldu? İzah edin.

1896-cı ildə hakimiyyətə Müzəffərəddin şah gəldi. Elmə yüksək dəyər verən Müzəffərəddin şah Təbrizdə qəzet çapına icazə verdi. Ordunun təminatı yaxşılaşdırıldı. Azərbaycandakı aclığı aradan qaldırmaq məqsədilə Rusiyadan alınan taxıl ucuz qiymətə əhaliyə satıldığı üçün rəğbətlə qarşılandı.

1906-cı ilin sonunda Qacarlar dövlətində güclənən Məşrutə (konstitusiyaya) hərəkəti nəticəsində Müzəffərəddin şah konstitusiyayı qəbul etdi. Onun vəfatından sonra taxta çıxan oğlu Məhəmmədli şah qanunun icrasına imkan vermədi. Bu, ölkədə Məşrutə hərəkətinin genişlənməsinə təkan verdi. Azyaşlı oğlu Əhməd xeyrinə hakimiyyətdən əl çəkən Məhəmmədli şah ölkədən qaçdı.

Məhəmmədli şahın qanunun icrasına imkan verməməsinin səbəbi nə idi? Fikirlərinizi bildirin.

XIX əsrin əvvəllərində İngiltərə və Rusiyanın nüfuz dairələrinə bölünən Qacarlar dövləti XX əsrin əvvəllərində gərgin bir dövr keçirirdi. Belə böyük dövlətlərin nüfuz dairəsində olan Qacarlar Əhməd şahın hakimiyyəti dövründə öz siyasi nüfuzunu daha da itirdi.

Sual və tapşırıqlar:

1. XIX əsrin əvvəllərində Osmanlı imperiyasının müharibələrdə məğlubiyyətinin səbəblərini izah edin.
2. I Balkan müharibəsi ilə II Balkan müharibələrinin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirib nəticələri şərh edin.
3. Osmanlı imperiyasında baş vermiş proseslərin xronoloji cədvəlini tərtib edin.
4. "Gənc türklər" hərəkətini Babilər hərəkəti ilə müqayisə edin. Onlar arasındakı oxşarlığı müəyyənləşdirərək təhlil edin.

5. Balkan müharibələrinin Osmanlı imperiyası üçün nəticələrini müəyyən edin.
6. Müzəffərəddin şah Qacarın dövlət idarəçiliyində etdiyi yeniliyi qiymətləndirin.
7. Rusiya və İngiltərənin yaxınlaşmasına şərait yaradan amilləri təhlil edin. Onların Qacarlara qarşı siyasətinin məqsədləri nədən ibarət idi?
8. XIX əsrin II yarısı, XX əsrin əvvəllərində Osmanlılarla Qacarların siyasi həyatında baş vermiş proseslərin oxşar və fərqli cəhətlərini özündə əks etdirən sxem-cədvəl tərtib edin.

2. Qafqaz və Türk dünyası

XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri Qafqaz və Türk dünyası üçün gərgin bir dövr idi. Rusiya Qara dəniz və Xəzər dənizi hövzələrində, Orta və Yaxın Şərqdə öz təsirini gücləndirmək üçün Cənubi Qafqazın işğalına böyük əhəmiyyət verirdi. Türk dünyası və Qafqaz təhlükə ilə üz-üzə idi.

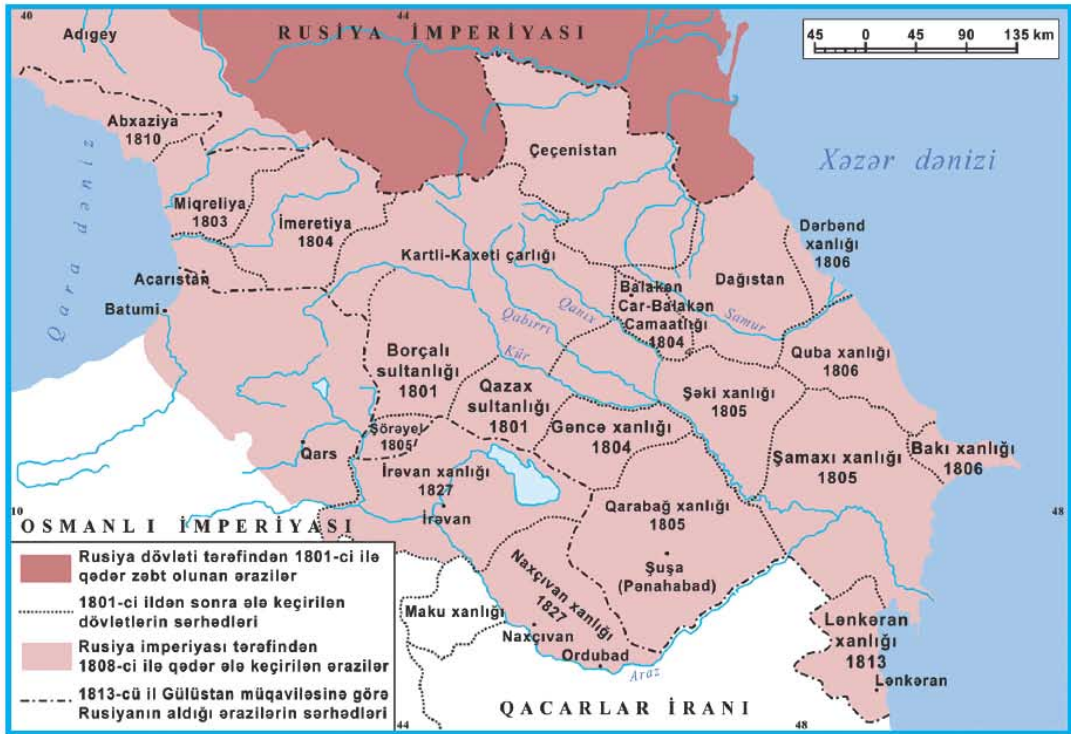
Sizcə, Qafqaz və Türk dünyası belə bir gərgin vəziyyətdən çıxmaq üçün hansı addımları atacaq? Rusiyanın planları bu xalqları hansı təhlükə ilə üz-üzə qoyacaq? Türk dünyası və Qafqaz xalqlarının bu dövrdəki tarixi rolu nədən ibarət olmuşdur?

Qafqaz. Qafqazın işğalında ilk addım Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi oldu. Çar I Aleksandrın verdiyi manifestlə Kartli-Kaxeti çarlığı ləğv edildi və Rusiyanın əyalətinə çevrildi. Rusiya–Osmanlı və Rusiya–Qacar müharibələri nəticəsində Cənubi Qafqazın əksər hissəsinin Rusiya tərəfindən işğalı başa çatdı. İşğal edilmiş əraziləri Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı idarə edirdi. Rus zabitləri bölgələrə komendant təyin edilir, hərbi-müstəmləkə idarəçiliyini həyata keçirirdilər. Müsəlmanların, xüsusən türklərin yaşadıqları bölgələrdə insanların milli və dini heysiyyəti təhqir edilirdi.

Hərbi müstəmləkə idarəçilik sistemi nədir? Sizcə, milli və dini heysiyyətin təhqir olunmasında məqsəd nə idi?

İkinci Rusiya–Qacar müharibəsi nəticəsində Naxçıvan və İrəvan xanlıqları, Rusiya–Osmanlı müharibəsi dövründə isə Axalsıx və Axalkələk işğal olundu. Beləliklə, Cənubi Qafqazın işğalı başa çatdı. Çarizmin işğal olunmuş ərazilərə Qacarlar İranından və Osmanlı imperiyasından erməniləri köçürüb yerləşdirməsi Cənubi Qafqazın etnik və demoqrafik vəziyyətində ciddi dəyişiklik yaratdı.

Çarizmin erməniləri köçürmə siyasətini həyata keçirməkdə məqsədi nə idi?

Cənubi Qafqaz (1801–1828)

Müridizm – Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı yönəlmiş milli azadlıq hərəkatının adını bildiren şərti termindir.

Şeyx Şamil

Şimali Qafqazın dağlıq bölgələrinin işğalına başlandı. 1864-cü ilə qədər davam etmiş döyüşlər tarixə *“Qafqaz müharibəsi”* kimi daxil oldu. Ələ keçirilmiş ərazilərdə Qroznı və digər qalalar inşa edildi. Dağlı aullarının tamamilə məhv edilməsinin və yerli əhalinin düzənlik bölgələrə köçürülməsinin qarşısını almaq üçün dağlı xalqları öz azadlıqları uğrunda qətiyyətlə vuruşurdular və buna nail oldular.

XIX əsrin 20-ci illərində Rusiyanın işğalçılıq siyasətinə qarşı mübarizə daha geniş vüsət aldı. Bu mübarizədə Şimali Qafqaz xalqları *müridizm** bayrağı altında birləşdilər. Onların bu azadlıq mübarizəsinə rəhbərlikdə Şeyx Şamil xüsusilə fərqləndi. O, Rusiya işğalından azad etdiyi ərazilərdə güclü dövlət – imamət yaratdı. Bununla da Rusiya ordusunun Şimali Qafqazın dağlıq bölgələrinə irəliləməsinin qarşısı alındı.

Şeyx Şamil son dərəcə ağıllı və tədbirli sərkərdə idi. Onun yaratdığı dövlətdə hər şey düşmənlə müharibə aparmağa tabe edilmişdi. Qoşunda sərt intizam yaradılmışdı. Dağlıların azadlıq mübarizəsinə Azərbaycanın şimal bölgələrinin əhalisi və Osmanlı dövləti yardım edirdi. Azərbaycanın Car-Balakən, Şeki, Quba, Borçalı və digər bölgələrindən könüllülər rus işğalçılarına qarşı igidliklə vuruşurdular.

Lakin çox böyük maddi və insan ehtiyatlarına malik olan Rusiyaya qarşı uzun müddət davam edən hərbi əməliyyatlar

dağlı xalqların qüvvəsini tükəndirdi. **1859-cu ildə** Şeyx Şamil mübarizəni dayandırmaq məcburiyyətində qaldı. Şimal-Qərbi Qafqazda dağlı xalqların son müqavimət ocaqları 1864-cü ildə ləğv edildi, bütün Qafqaz Rusiyanın tərkibinə daxil edildi.

Şeyx Şamilin mübarizəni dayandırma səbəbini təhlil edin.

Türk dünyası. Rusiya hələ XVIII əsrin 30–40-cı illərində Qazaxıstanın şimal-qərb hissəsini – Kiçik və Orta Juzu işğal etmişdi. **1846-cı ildə Böyük Juzun** işğal edilməsi ilə Qazaxıstanın işğalı başa çatdırıldı. Qazax xalqı işğal rejiminə, Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı mübarizəyə qalxdı. Bütün ölkəni xalq çıxışları bürüdü. Rusiyanın milli müstəmləkə zülmünə qarşı xalq hərəkətinə Kenesar Kasımov rəhbərlik edirdi. Lakin Rusiyanın hərbi qüvvələrinin üstünlüyü və bəzi yerli sultanların onlara yardımı üsyanın məğlub olmasına səbəb oldu.

Üsyanın məğlubolma səbəbini şərh edin. Rusiyanın müstəmləkə zülmünə qarşı baş vermiş bu hərəkəti Babilər hərəkatı ilə müqayisə edin.

XIX əsrin ortalarında Mərkəzi Asiya Rusiya ilə Böyük Britaniya arasında rəqabət meydanına çevrildi. Bu dövrdə Mərkəzi Asiyada Kokand, Xivə xanlıqları, Buxara əmirliyi var idi. Bu region çarizmi xammal mənbəyi və satış bazarı kimi özünə cəlb edirdi. Rusiya xanlıqlar arasında gedən ara müharibələrindən istifadə edərək Mərkəzi Asiyada öz işğalçılıq siyasətini daha da gücləndirdi. Rusiya ordusu Kokand xanlığına soxuldu və Mərkəzi Asiyanın ən böyük şəhəri olan Daşkəndi ələ keçirdi. **1867-ci ildə** işğal edilmiş ərazilərdə Türküstan general-qubernatorluğu yaradıldı. Növbəti ildə rus ordusu tərəfindən Buxara və Səmərqənd işğal edildi. Az sonra Buxara əmiri və Xivə xanı ilə müqavilə bağlandı. Onlar Rusiya himayəsinə keçdilər. Türkmənistan ərazisi işğal edildi. **1895-ci ildə** Pamirin tutulması ilə Mərkəzi Asiyanın işğalı başa çatdı.

Mərkəzi Asiyanın işğalının başa çatdırılmasının Rusiya üçün əhəmiyyəti nə idi? Bu işğalın əsərdə olan xalqlar üçün nəticələrini müəyyən edin.

Mərkəzi Asiya və Qazaxıstanda Rusiyanın yeritdiyi siyasət mahiyyətə işğalçılıq və milli müstəmləkəçilik siyasəti idi.

1859–1864-cü illərdə Şimal-Qərbi Qafqazın işğalı ilə bağlı çar hökuməti tərəfindən təsis olunmuş medal

Kokand xanlığının işğalı ilə bağlı çar hökuməti tərəfindən təsis olunmuş medal

İşğaldan sonra Mərkəzi Asiya və Qazaxıstanın həyatında baş vermiş yeniliklərin səbəbini izah edin.

Bununla belə, işğaldan sonra:

- Mərkəzi Asiya və Qazaxıstanın təsərrüfat sahələri Rusiya və dünya əmtəə dövriyyəsinə cəlb edildi;
- Regionun iqtisadiyyatında kapitalist münasibətlərinə keçid üçün imkan yarandı;
- Orenburq–Daşkənd dəmiryol xətti işə düşdükdən sonra Rusiyanın mərkəzi bölgələri ilə əmtəə dövriyyəsi artdı;
- Əhalinin köçərilikdən oturaq həyata keçidi genişləndi.

Rus ordusunun Mərkəzi Asiyaya yürüşü ilə bağlı çar hökuməti tərəfindən təsis olunmuş medal

1905-ci ilin yanvarında Birinci Rus İnqilabı başladıqdan sonra çar “17 Oktyabr manifesti” ilə demokratik azadlıqlar verdiyini bəyan etdi. Bu, türk-müsəlman xalqları yaşayan bölgələrdə milli hərəkatın canlanmasına səbəb oldu. Türk xalqlarının milli burjuaziyası, torpaq sahibləri və ruhanilər müəyyən güzəştlər əldə etməyə çalışırdılar. İctimai-siyasi, mədəni-maarif, milli və dini hüquqların bərpası ön planda dururdu. 1905–1906-cı illərdə keçirilmiş Ümumrusiya müsəlmanları qurultayları türk xalqlarının təşkilatlanmasında mühüm rol oynadı.

Ümumrusiya müsəlmanlarının qurultayının Türk dünyası üçün əhəmiyyəti nədən ibarət idi?

Rusiyanın türk xalqları yaşayan bölgələrindən Dövlət Dumasına seçilmiş deputatlar öz xalqlarının tələbini hökumətə çatdırmaq üçün Müsəlman fraksiyası yaratdılar. Qafqazda inqilabi çıxışlar geniş miqyas aldı. Bununla əlaqədar, Qafqaz canişini diyarda fəvqəladə vəziyyət tətbiq etməyə məcbur oldu.

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində erməni millətçiləri Qafqazın azərbaycanlılar, gürcülər yaşayan bölgələri və Osmanlı imperiyasının şərq vilayətləri hesabına uydurma “Böyük Ermənistan” yaratmaq üçün geniş fəaliyyətə başladılar. Rusiya hakim dairələri Osmanlı imperiyası ilə bağlı işğalçılıq planlarını gerçəkləşdirmək üçün imperiya ərazisində yaşayan ermənilərdən bir vasitə kimi istifadə etdi və onları silahlandırdı.

Çar Rusiyasının erməniləri silahlandırmaqda məqsədi nə idi?

Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatlar başladıqdan sonra erməni silahlı dəstələri arxa cəbhədə fəallaşdı. Onlar türk-müsəlman əhalini məhv etməyə, Osmanlı ordusuna silah-sursat və ərzaq daşıyan karvanlara basqın etməyə başladılar. Buna görə Osmanlı dövləti **1915-ci il aprelin 24-də** erməni dəstə başçılarından həbs olunması və həmin ilin mayında cəbhəyə yaxın bölgələrdən erməni əhalisinin imperiyanın daxili vilayətlərinə köçürülməsi haqqında qərar verdi. Sonrakı onilliklərdə erməni siyasətçiləri bu hadisəni ermənilərin, guya türklər tərəfindən “mütəşəkkil surətdə dövlət səviyyəsində məhvi” kimi qiymətləndirdi və uydurma “erməni soyqırımı” iddiasını irəli sürdülər.

“Erməni soyqırımı”nın uydurma olduğunu əsaslandırın.

Birinci Dünya müharibəsi dövründə Rusiyanın türk xalqları yaşayan bölgələrində cəbhə üçün vacib olan xammal və sənaye məhsulları istehsalını artırmaq üçün bir sıra tədbirlər görüldü. Çarizm müsəlmanlara etibar etmədiyinə görə onları hərbi xidmətə çağırırdı. Əvəzində onlardan xüsusi vergi alınır. Lakin rus ordusu cəbhədə böyük itkilər verdiyi üçün imperiyanın müsəlman əhalisi kütləvi şəkildə arxa cəbhədə işlərə cəlb edildi. Mərkəzi Asiyada və Qazaxıstanda səfərbərlik və çarizmin müstəmləkəçilik siyasəti əleyhinə 1916–1917-ci illərdə üsyanlar baş verdi. Bu üsyanların içərisində Amangəldi İmanovun başçılıq etdiyi və 50 mindən çox adamın iştirak etdiyi xalq hərəkatı xüsusilə əzəmətli idi. Xalq hərəkatı çarizm tərəfindən amansızlıqla yatırıldı.

Amangəldi İmanov

Sual və tapşırıqlar:

1. Nə üçün Rusiya Qafqazın işğalına böyük əhəmiyyət verirdi?
2. Qafqaz xalqlarının islamiyönlü müridizm bayrağı altında birləşməsinin səbəblərini izah edin.
3. Şeyx Şamil haqqında məlumat toplayaraq təqdimat hazırlayın.
4. “Qafqaz müharibəsi” azadlıq mübarizəsinin səbəb və nəticələrini müəyyən edərək təhlil edin.
5. Mərkəzi Asiya və Qazaxıstanın işğalından sonra onların təsərrüfat həyatında hansı dəyişikliklər oldu?
6. Osmanlı dövlətinin ermənilərin daxili vilayətlərə köçürülməsi barədə verdiyi qərarın doğru addım olmasını sübut edin.
7. XX əsrin əvvəllərində Qafqazda və Rusiyanın türk bölgələrində baş vermiş milli azadlıq hərəkatı ilə “Qafqaz müharibəsi”ni müqayisə edin.

II FƏSİL. ASIYA DÖVLƏTLƏRİ

3. Çin, Hindistan və Yaponiya

XIX əsrdə Çin, Hindistan və Yaponiyada hələ də feodal qaydaları mövcud idi. Böyük Britaniya Ost-Hind şirkəti vasitəsilə Çin və Hindistanla ticarət aparırdı. Dünyada hegemonluğu ələ almağa çalışan İngiltərə və ABŞ bu əraziləri öz təsir dairəsində saxlayır, onların sərvətini talayırdı. Özlərinin müstəmləkə siyasətini reallaşdırmaq üçün hər vasitəyə əl atırdılar.

Bəs, görəsən, bu dövlətlər hansı mübarizə üsuluna əl atırdı və müstəmləkəçi ölkələrin ağılığına qarşı etiraz səsinə necə ucaldırdı? Tarixin bu dönəmi mənbələrdə hansı faktlarla yadda qalıb?

Çinin nüfuz dairəsinə bölünməsinə aid karikatura

XIX əsrdə Çində mancur ağılığı və feodal qaydaları mövcud idi. Çində ingilislərin tiryək alverini getdikcə genişləndirməsi Çin hökuməti tərəfindən narazılıqla qarşılandı. İmperatorun xüsusi nümayəndəsi Kanton şəhərinə gələrək bütün tiryəki müsadirə edərək yandırdı. Bundan narazı qalan Böyük Britaniya 1840-cı ildə Çinə qarşı **Birinci Tiryək müharibəsinə** başladı. Yaxşı təlim görmüş ingilis qoşunu Kantonu mühasirəyə aldı. ABŞ İngiltərənin apardığı müharibənin ədalətli olduğunu elan edərək öz eskadrasını Çin sahillərinə göndərdi. Qüvvə və silah üstünlüyünə malik olan ingilislər vahid komandanlığa və döyüş planına malik olmayan, zəif silahlanmış çinliləri məğlubiyyətə uğratdılar. 1842-ci ildə Çin **Nankin sülh** müqaviləsini imzalamağa məcbur oldu. Müqavilənin şərtlərinə görə, ingilislərə Çinin 5 şəhərində konsulluq açmaq və ticarət etmək hüququ verildi. Həmçinin dövlətlər Çində məskən salmaq, qoşun saxlamaq hüququ aldılar. Bununla da **“açıq qapı”** adlı siyasətin əsası qoyuldu. Birinci Tiryək müharibəsi Çinin yarımmüstəmləkəyə çevrilməsinin başlanğıcı oldu. İngilislərin ardınca ABŞ, Fransa və Rusiya da Çinlə qeyri-bərabər hüquqlu müqavilələr bağladı.

Nankin sülh müqaviləsinin şərtlərini təhlil edin. Sülhün Çin üçün nəticələrini müəyyənleyin.

1856-cı ildə yeni – **İkinci Tiryək müharibəsi** başladı. İngilis-fransız hərbi dəstələri Kanton şəhərini mühasirəyə aldılar. Onlar əvvəlki müqavilələrə yenidən baxılmasını, Çin çaylarında ingilislərə məxsus gəmilərin üzməsinə icazə verilməsini tələb etdilər. Ciddi müqavimətə rast gəlməyən ingilis-fransız qoşun-

ları 1860-cı ilin oktyabrında Pekinə daxil oldular. Məğlub olan Çin hökuməti Böyük Britaniya və Fransa ilə yenidən qeyri-bərabər hüquqlu müqavilələr imzalamağa məcbur oldu. Pekin müqavilələrinin şərtlərinə görə, tiryək satışı açıq elan edildi, Çin Fransa və Böyük Britaniyaya *təzminat** ödəməli oldu.

Pekin müqavilələrinin şərtlərini təhlil edib Nankin müqaviləsi ilə müqayisə edin.

Təzminat – məğlub dövlətin qalib dövlətə verməli olduğu puldur.

Xarici təcavüz, feodalların özbaşınalığı, mancur ağalığı, vergilərin ağırlığı xalq kütlələrinin vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. Xalqın mancurlara, müstəmləkəçilərə qarşı mübarizəsi *“Taypinlər hərəkəti”* (1850–1864) adını aldı. Hərəkətin rəhbəri Xun Sütsüan idi. O, bərabərlik ideyası təbliğ edir və *“Səməvi ümumi rifah dövləti”* (*“Taypin tyanqo”*) yaratmaq istəyirdi. Mancur sülaləsinin hakimiyyətini devirmək istəyən taypinlər vergiləri azaldılar, yoxsulların borclarını ləğv etdilər, qadınlara kişilərlə bərabər hüquq verdilər.

Baş vermiş Taypinlər hərəkətini şərh edin. Bu hərəkət Çinin tarixində hansı izi qoydu?

Lakin monarxiya və feodal qaydaları ləğv edilmədi. Üsyançılar Nankin şəhərini tutaraq Xun Sütsüanı imperator elan etdilər. Yaranmış vəziyyət böyük dövlətlərin ölkəyə müdaxiləsini sürətləndirdi. Çindən növbəti güzəştlər qoparmaq istəyən Böyük Britaniya, Fransa və ABŞ üsyanı yatırmaqda hökumətə kömək etdi. 1864-cü ildə Nankin tutuldu və üsyan yatırıldı. Taypinlər hərəkəti yatırılsa da, ölkədə kapitalizmin meydana gəlməsi və inkişafı üçün yol açıldı.

Taypinlər hərəkətinin yatırılmasında xarici dövlətlərin marağı nə idi?

XIX əsrin axırlarında Çinin zəifləməsindən istifadə edən müstəmləkəçilər onu “nüfuz dairələrinə” bölmək siyasətini yeritdilər. Ölkənin bölüşdürülməsi yolunda ilk addımı Böyük Britaniya və ABŞ-ın köməyi ilə Yaponiya atdı. Koreya uğrunda mübarizə *Çin–Yaponiya müharibəsinə* (1894–1895) səbəb oldu. 1895-ci ildə bağlanan müqaviləyə görə, Çin Koreyanın müstəqilliyini tanıdı. Tayvan və Lyaodun yarımadası Yaponiyaya verildi, Çin təzminat ödədi. Müharibədə uğursuzluq Çinin bölüşdürülməsini sürətləndirdi. ABŞ-ın elan etdiyi *“Açıq qapı”*

Taypinlər döyüşdə

Sun Yatsen

siyasətinə görə, Çindəki bütün “nüfuz dairələri” ABŞ mallarının gətirilməsi üçün açıq olmalı idi. Bu, ABŞ-ın Çində möhkəmlənməsinin başlanğıcı oldu.

ABŞ öz mallarının Çinə gətirilməsində niyə maraqlı idi? Bu marağın siyasi səbəblərini izah edin.

XX əsrin əvvəllərində Çin yenə də yarımmüstəmləkə idi. Mancur sülaləsindən olan imperatorların qeyri-məhdud hakimiyyəti və xarici dövlətlərin müstəmləkə siyasəti ölkədə milli burjuaziyanın və kapitalizmin inkişafı yolunda başlıca maneə idi. Bu, xalq kütlələrinin narazılığına və üsyanlara səbəb oldu. Üsyanlar ölkənin əksər vilayətlərini əhatə etdi. Sun Yatsenin “*Birləşmiş ittifaq*” adlı gizli təşkilat yaratması üsyançıların bir-biri ilə əlaqəsinə imkan verdi və inqilab başladı. 1911-ci ildə qalib gələn üsyançılar ölkəni respublika elan etdilər. Sun Yatsen prezident seçildi. Lakin əcnəbi dövlətlərin və “Birləşmiş İttifaq”ın üzvlərinin təzyiqi ilə o, istefa verdi. Sun Yatsen Çin inqilabı qarşısında duran ən mühüm vəzifəni – monarxiyanın devrilməsi və respublikanın qurulması vəzifəsini yerinə yetirməyə nail oldu.

Çin inqilabının ən mühüm nəticəsini – monarxiyanın devrilməsi və respublika qurulmasını dəyərləndirin. O dövrdəki Çin Respublikasının ərazisini müəyyənləşdirin. Bu ərazini müasir Çin Respublikasının ərazisi ilə müqayisə edin.

Sipahilər döyüşdə

Hindistan. Böyük Britaniya Hindistanın işğalını Ost-Hind şirkəti vasitəsilə həyata keçirirdi. İngilis istismarının əsas formaları hind xalqı üzərinə qoyulan ağır vergilər, milli zülm, əhəlidən orduda xidmət edənlərin ikincidərəcəli hərbi sayılması, Hindistana sənaye malları satmaq və xammal aparmaq idi. Böyük Britaniya parlamentinin qərarı ilə XIX əsrin 30-cu illərində Hindistanda şəkər qamışı və pambıq plantasiyaları salınmağa başlandı. 1849-cu ildə *Pəncabın tutulması ilə* ölkənin işğalı başa çatdırıldı. XIX əsrin ikinci yarısında Hindistanın xammal mənbəyinə çevrilməsi prosesi başa çatdı.

Hindlilərin zorla xristianlaşdırılacağı haqqında xəbərlər ölkədə üsyanın başlanmasına səbəb oldu. Üsyan 1857-ci ilin mayında Mirut şəhərində ingilis ordusunda xidmət edən əsgərlərin (sipahilərin) çıxışı ilə başladı. Üsyançılar Dehlini ələ keçirib Moğol sülaləsindən olan II Bahadır şahı hökmdar elan

etdilər. Üsyan müstəmləkəçilər əleyhinə milli azadlıq hərəkatına çevrildi. Həm qurudan, həm də dənizdən hərbi qüvvələr yeridən ingilislər 1859-cu ildə üsyanı yatırdılar. Əhalinin nifrət hədəfinə çevrilmiş Ost-Hind şirkəti ləğv edildi.

Ost-Hind şirkətinin ləğvinin müsbət və mənfi tərəflərini izah edin. Onun Hindistan üçün oynadığı rolu müəyyənləşdirin.

1885-ci ildə *Ümumhindistan Milli Konqresi* yaradıldı. Konqres milli burjuazıyanın yuxarı dairələrini və millətçi məmurları birləşdirdi. “Parçala, hökmranlıq et” prinsipindən istifadə edən ingilislər hindli fraksiyasını təmsil edən Tilakla müsəlmanların lideri Seyid Əhməd arasında ziddiyyətləri kəskinləşdirdilər.

İngilislərin əhalini bir-birinə qarşı qoymaqda məqsədi nə idi?

Yaponiya. Yaponiya hakim dairələri XVIII əsrin ortalarında ölkəni “qapalı ölkə” elan etmək haqqında fərman verdi. Lakin Böyük Britaniya, Hollandiya və ABŞ Yaponiyanı Çinin vəziyyətinə salmaqla hədələyib, onu “qapalılıq” siyasətindən əl çəkməyə məcbur etdi. XIX əsrin ikinci yarısında Yaponiya özünütəcrid siyasətindən əl çəkməyə məcbur oldu.

Özünü “qapalı ölkə” elan etmənin nə olduğunu müəyyən edin. Bu siyasətin nəticələrini müəyyənləşdirin.

Xalqın çıxışlarından qorxan feodallar “imperator hakimiyyətini bərpa etmək” şüarı altında hökuməti devirmək qərarına gəldilər. Mutsixito imperator taxtına çıxarıldı. Syoqun rejimi süqut etdi. 1868-ci ildə *Yaponiyada burjuva inqilabı* baş verdi. 1889-cu ildə qəbul edilən ilk konstitusiyaya görə isə Yaponiya konstitusiyalı monarxiyaya çevrildi.

YAPONİYA

1868-ci il burjuva inqilabı nəticəsində:

→ knyazlıqlar ləğv olundu;

→ imperator hakimiyyəti möhkəmləndirildi;

→ paytaxt Tokloya köçürüldü;

→ iena vahid valyutaya çevrildi;

→ 1889-cu ildə konstitusiya qəbul edildi.

Balqanqadhar Tilak

Seyid Əhməd

Imperator Mutsixito

I BÖLMƏ

**Yaponiya XX əsrin
əvvəllərində**

*Protektorat – xarici
təhlükədən müdafiə
bəhanəsi ilə asılı və-
ziyyətə salınmış dövlət
deyildir.*

Daxili bazarın məhdudluğundan Yaponiyanın işğalçılıq meyilləri gücləndi, Uzaq Şərqdə nüfuz dairəsi uğrunda Rusiya ilə mübarizəyə başlandı. Rusiyanın Lyaodun yarımadasını icarəyə götürməsi və Şərqi Çin dəmiryolunu çəkməsi bu ziddiyyətləri daha da kəskinləşdirdi. **1902-ci ildə** bağlanmış İngiltərə–Yaponiya müqaviləsi Rusiya ilə müharibəyə hazırlığı gücləndirdi.

1904-cü ilin yanvarında Koreyanın Çemulpo limanındakı rus gəmilərinin yapon donanması tərəfindən batırılması ilə müharibə başlandı. Həmin ilin yayında Lyaoyan ətrafında Rusiya ordusu yaponlara məğlub oldu. Yapon ordusunun və donanmasının Port-Artur qalasını ələ keçirməsi və Susima dəniz vuruşmasında qalib gəlməsi müharibənin taleyini həll etdi. **1905-ci ilin avqustunda** ABŞ-ın Portsmut şəhərində sülh müqaviləsi bağlandı. Rusiya Yaponiyanın Cənubi Mancuriya və Koreyada şeriksiz ağalığını tanıdı. Saxalinin cənub hissəsi Yaponiyaya verildi.

Portsmut sülhünün şərtlərini müzakirə edin. Bu sülhün şərtlərinin Yaponiya üçün əhəmiyyəti nə idi?

1910-cu ildə imzalanmış Yaponiya–Koreya müqaviləsinə əsasən, Koreya Yaponiyanın **protektoratına*** çevrildi.

Sual və tapşırıqlar:

1. Tiryək müharibələrinin xarakterik xüsusiyyətlərini göstərin. Müasir dövrdə baş vermiş bu cür hadisələrdən nümunə gətirməklə müqayisələr edin.
2. Taypinlər hərəkatının əvvəllər baş vermiş hərəkatlardan fərqli cəhətini müəyyən edin.
3. Taypinlər hərəkatının Çin üçün əhəmiyyətini izah edin.
4. Hindistanda ingilis istismarının səciyyəvi cəhətlərini müəyyənləşdirin.
5. Sipahilər üsyanının müsbət və mənfi cəhətlərini göstərin.
6. Nə üçün yapon feodalları syoqun rejimini qurban verdilər?
7. Yaponiyada keçirilən burjuva islahatlarını Rusiya burjuva islahatları ilə müqayisə edin.
8. Yaponiya–Rusiya ziddiyyətlərinin səbəbini aydınlaşdırın. Sizcə, bu ziddiyyətlər bir dəfəlik aradan götürüldümü? Münasibət bildirin.

III FƏSİL. AVROPA ÖLKƏLƏRİ VƏ AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARI

4. Böyük Britaniya və Fransa

XIX əsrdə İngiltərə və Fransa özünün qüdrətini saxlamaqda idi. Kapitalist münasibətlərinin inkişaf etdiyi bu ölkələr xammal və işçi qüvvəsi əldə etmək üçün müxtəlif yollara əl atırdı. Buna görə də hər iki dövlət müstəmləkə siyasəti aparmaqdan çəkinmirdi.

Onların bu cür siyasəti dünyanın xəritəsində hansı dəyişikliklərə səbəb oldu? İngiltərə və Fransa müstəmləkələrə yiyələnmək üçün hansı addımları atdı?

Böyük Britaniya. XIX əsrin birinci yarısında Böyük Britaniyanın bütün sənaye sahələrində fabrik və zavodlar üstünlük təşkil edirdi. Əsrin ortalarında fabriklərdə lazım olan avadanlıq artıq maşınlar vasitəsilə hazırlanırdı. Bu, sənaye (texniki) çevrilişinin başa çatması demək idi. Həmin dövrdə iqtisadiyyatda aparıcı rol kənd təsərrüfatından sənayeyə keçdi. Xırda və orta müəssisələr iri müəssisələr tərəfindən “udulur”, bununla da istehsalda *təmərküzləşmə** prosesi gedirdi. İngiltərə dünyada birinci sənaye ölkəsinə çevrildi. Onu “dünya emalatxanası” adlandırırdılar.

Təmərküzləşmə – sənayenin müxtəlif sahələrinin iri müəssisələr şəklində cəmləşməsidir.

İngiltərənin “dünya emalatxanası” adlandırılmasının səbəbini izah edin.

Sənayenin coşqun inkişafına baxmayaraq, sənaye burjuaziyası hələ də hakimiyyətdə təmsil olunmamışdı. **1832-ci ildə** keçirilən *ilk parlament islahatı* nəticəsində parlamentdə sənaye burjuaziyasına da yer verildi. **1867-ci ildə** keçirilən *İkinci parlament islahatı* nəticəsində isə şəhərdə evi və ya kirayə mənzili olan bütün kişilər seçki hüququ aldılar. Kənddə isə 12 funtsterlinq icarə haqqı ödəyən icarədarlar da bu hüququ aldılar. Beləliklə, xırda burjuaziya və fəhlələrin yuxarı təbəqəsi də seçki hüququ qazandı.

XIX əsrdə Böyük Britaniya dünyada ən çox müstəmləkəyə sahib olan imperiya idi. **1867-ci ildə** qəbul edilən *“Britaniya Şimali Amerikası haqqında akt”*a görə, Kanada İngiltərənin ilk *dominionu** oldu.

İngiltərənin siyasi quruluşu əvvəllər olduğu kimi qalırdı. Ölkəni iki siyasi partiya: mühafizəkarlar və liberallar növbə ilə idarə edirdilər. XX əsrin əvvəllərində liberallar seçkidə qalib gəldilər. Onların təşkil etdikləri hökumət mədəncilər üçün

Hərbi zavod.
İngiltərə. XIX əsr

Dominion – özünü-idarə hüququ almış müstəmləkə ölkə deməkdir.

▲ Avropa XIX əsrin I yarısında

1.2. İngiltərə–Fransa; Rusiya–Fransa ittifaqı (karikaturalar)

8 saatlıq iş günü, əlilliyə, işsizliyə və xəstəliyə görə müavinət, habelə 70 yaşdan yuxarı şəxslərə pensiya təyin etdi.

İngiltərənin paytaxtı London dünyanın ticarət və maliyyə mərkəzi idi. Burada geniş bank şəbəkələri mövcud idi. İngiltərə dünya ticarətində və kapital ixracında birinci yeri tuturdu. Lakin sənaye istehsalına görə o, ABŞ və Almaniyadan geri qalırdı. Sənayedə yeni olan kimya və elektrotexnika sahələri sürətlə inkişaf edirdi.

İngiltərə Cənubi Afrikada öz müstəmləkələrini genişləndirmək istəyirdi. Buna görə vaxtilə buraya Avropadan köçüb gəlmiş avropalıların nəsilərindən olan burlarla müharibəyə başladı (1899–1902). Müharibə ingilislərin qələbəsi ilə başa çatdı. Bağlanan sülh müqaviləsinə görə, ingilislər bütün Cənubi Afrikanın işğalını başa çatdırdılar. **1910-cu ildə** bu torpaqlar **Cənubi Afrika İttifaqı** adı altında dominion hüququ aldı.

XX əsrin əvvəlində dünyanı bölüşdürmək uğrunda Almaniyə ilə münasibətlər kəskinləşdi. Bu rəqabət İngiltərəni öncə Fransa ilə yaxınlaşdırdı. Fransa İngiltərənin Misirdə, İngiltərə isə Fransanın Mərakeşdə ağalığını tanıdı. **1907-ci ildə** Peterburqda ingilis–rus sazişi bağlandı. Beləliklə, onlar üçlükdə **Antanta** hərbi-siyasi ittifaqını yaratdılar.

Antanta hərbi-siyasi ittifaqının yaradılmasını zəruri edən səbəbləri müəyyən edin.

Fransa. XIX əsrin əvvəlində Fransa formal respublika sayılırdı. Lakin bütün hakimiyyət Napoleon Bonapartın əlində idi. **1804-cü ildə** senat Napoleon Bonapartı I Napoleon adı ilə imperator elan etdi və **Fransada I imperiya** yarandı. Fransa'nın işğalçılıq niyyətlərinə qarşı Avropa dövlətləri (İngiltərə, Rusiya, Avstriya) koalisiya – ittifaq təşkil etdilər. **1805-ci ilin oktyabrında Trafalqar** dəniz döyüşündə ingilis donanması fransızları məğlubiyyətə uğrattı. Avstriya tərəfdən daha çox təhlükə gözlənildiyinə görə, I Napoleon əsas zərbəni ona qarşı yönəltdi. 1805-ci ildə I Napoleon Vyanaı tutdu, **Austerlis döyüşündə** Rusiya və Avstriya ordusunu məğlub etdi. 1806-cı ildə Prussiya ordusunu məğlub edib Berlinə daxil olan I Napoleon **"Kontinental blokada haqqında"** dekret imzaladı. Bu dekretə görə, Fransa imperiyasına və ondan asılı olan ölkələrə İngiltərə ilə ticarət qadağan edildi. Rusiya ilə imzalanan **1807-ci il Tilsit** sülhünə əsasən, Rusiya XIX əsrin əvvəllərində Fransanın Avropadakı işğallarını tanıdı və İngiltərəyə qarşı kontinental blokada qoşuldu.

I Napoleon

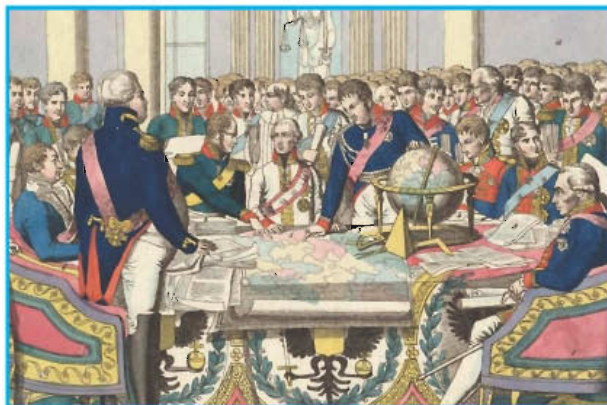

Borodino döyüşü

Nə üçün Rusiya Tilsit sülhünün şərtlərini imzalamamağa məcbur oldu?

1812-ci ilin iyununda I Napoleon Rusiyaya qarşı müharibəyə başladı və Borodino döyüşündə böyük itki verdi. Fasiləsiz müharibələrin ölkə iqtisadiyyatını zəiflətməsi və Fransa ordusunun Rusiyadakı məğlubiyyəti I Napoleon imperiyasının süqutunun başlanğıcı oldu. **1813-cü ilin oktyabrında** Leypsiq yaxınlığındakı **"Xalqlar döyüşündə"** müttəfiqlər Napoleon ordusunu məğlub etdilər. Növbəti ilin martında Parisə daxil olan müttəfiqlər I Napoleonu Elba adasına sürgün etdilər. XVIII Lüdovik taxta çıxarıldı və Burbonlar sülaləsi bərpa edildi. Fransa əvvəlki sərhədlərinə qaytarıldı.

1814–1815-ci illərdə keçirilən **Vyana konqresinin** qərarı ilə, Varşava da daxil olmaqla, Polşanın bir hissəsi və Finlan-

Vyana konqresi

diya Rusiyaya keçdi. Avstriya Venesiya və Lombardiyanı əldə etdi. Roma vilayəti üzərində Papa hakimiyyəti bərpa edildi. Almaniya dövlətlərindən ibarət Almaniya İttifaqı yaradıldı. İngiltərə Kap torpağı, Seylon adası və Maltanı ələ keçirdi.

Çar I Aleksandrın təklifi ilə milli azadlıq hərəkatı və osmanlılara qarşı mübarizə məqsədilə *“Müqəddəs İttifaq”* yaradıldı. Avstriya, Prussiya və Rusiyanın əsas rol oynadığı bu ittifaqa İngiltərə daxil olmadı. **1815-ci ilin martında** Napoleon əsirlikdən qaçaraq Fransada hakimiyyəti yenidən ələ aldı. Lakin müttəfiqlər Vaterloo döyüşündə onu məğlub edərək Müqəddəs Yelena adasına sürgün etdilər.

III Napoleon

XIX əsrin ortalarında Lui Napoleonun III Napoleon adı ilə imperator elan edilməsi ilə Fransada *ikinci imperiya* quruldu. İkinci imperiya dövründə Fransada sənaye çevrilişi başa çatdı. Fransa vahid və qüdrətli Almaniya dövlətinin yaranmasına yol verməmək üçün Prussiya ilə müharibəyə başladı. Fransa ordusu Mets qalasında mühasirəyə düşdü. Onlara köməyə gələn III Napoleon özü də Sedan ətrafında məğlub olaraq təslim oldu. Sentyabrın 4-də Fransada ikinci imperiya rejimi dağıldı və xalq kütlələrinin tələbi ilə III respublikanın yaradıldığı elan edildi. Lakin yeni hökumət **1871-ci il yanvarın 18-də Versalda** sülh bağlamağa məcbur oldu. Sülhün şərtlərinə görə, Almaniya imperiyasının yarandığı elan edildi, Elzas və Lotaringiya vilayətləri Almaniya verildi. Fransa 5 milyard frank təminat ödəməli oldu.

İmperiya rəhbərliyinin fərasətsizliyinin üzə çıxmasının Fransa xalqı üçün əhəmiyyəti nə oldu?

XX əsrin əvvəllərində Fransa iqtisadiyyatında avtomobil, kimya, gəmiqayırma kimi sahələr daha çox inkişaf edirdi. Avtomobil və aviasiya istehsalına görə Fransa Avropada birinci yerdə idi. Lakin sənayenin ümumi inkişafına görə Fransa ABŞ, Almaniya və İngiltərədən geri qalırdı. Fransa kapital ixracına görə dünyada ikinci yeri tuturdu.

Əsrin əvvəllərində formalaşmış Radikallar partiyası xırda və orta burjuazianın mənafeyini müdafiə edirdi. 1906-cı ildə Fransa hökumətinə radikallar partiyasının nümayəndəsi C.Klemanso başçılıq etməyə başladı. O, iri kapitalın imtiyazlarını məhdudlaşdıran “möhkəm hakimiyyət siyasəti” yeridirdi. XX əsrin əvvəllərində Fransanın xarici siyasətinin əsas vəzifəsi

Almaniyaya qarşı yeritdiyi “revanşizm” (əvəzçixma) siyasətində yeni müttəfiqlər tapmaq idi.

Sual və tapşırıqlar:

1. İngiltərənin iqtisadi yüksəlişinin səbəblərini müəyyən edin.
2. Birinci parlament islahatı ilə ikinci parlament islahatını fərqləndirən sxem qurun.
3. İşğallar İngiltərəyə nə verdi?
4. Napoleon Bonapartın Elba və Müqəddəs Yelena adalarına sürgün edilməsi haqqında araşdırma apararaq təqdimat hazırlayın.
5. Fransada I və II imperiya dövrünü müqayisə edin.
6. İngiltərə və Fransaın xarici siyasətini müqayisə edərkən hansının daha işğalçı olduğu haqda müzakirə aparın.
7. Napoleon Bonapartın Fransa tarixində rolunu müəyyən edin.
8. Versal sülhünün Fransa üçün nəticələrini necə qiymətləndirirsiniz?
9. 1814–1815-ci illərdə keçirilən Vyana konqresinin qərarına görə: _____
10. Trafalqar dəniz döyüşü ilə Borodino döyüşünü müqayisə edin.

5. Almaniya və İtaliya

XIX əsrin əvvəllərində Almaniya feodal dağınıqlığı halında idi. Almaniya da olduğu kimi, İtaliyada da siyasi pərakəndəlik hökm sürürdü. 1848–1849-cu illər inqilabı məğlub oldu, yadellilərin zülmünə və siyasi dağınıqlığa son qoymaq mümkün olmadı. Bütün bunlara baxmayaraq, Almaniya və İtaliya XIX əsrin sonu–XX əsrin əvvəllərində dünyanın bölüşdürülməsində maraqlı olan ölkələrə çevrildi.

Həm Almaniya, həm İtaliya belə bir vəziyyətdən necə çıxıb bildi? Dünyanın bölüşdürülməsi prosesinə qoşulan bu dövlətlərin dövrün proseslərində oynadığı rol nədən ibarətdir?

Almaniya. XIX əsrin əvvəllərində Almaniya dağınıq halda qalmaqda idi. *Vyana konqresinin* qərarına əsasən, “*Almaniya İttifaqı*” təşkil edildi. Onun daxilindəki iki dövlət: Prussiya və Avstriya arasında mübarizə gedirdi. Prussiyada əkinəyararlı torpaqların yarıdan çoxu iri mülkədarların – yunkerlərin əlində cəmləşsə də, tədricən varlı kəndlilər – qrossbauerlər də yaranırdı. Almaniyanın kənd təsərrüfatında mülkədar torpaq sahibliyi qaldığı üçün kapitalizm ləng inkişaf edirdi.

Kral IV Fridrix Vilhelm

XIX əsrin əvvəllərində Almaniyanın geri qalmasının səbəbini nədə görürsünüz?

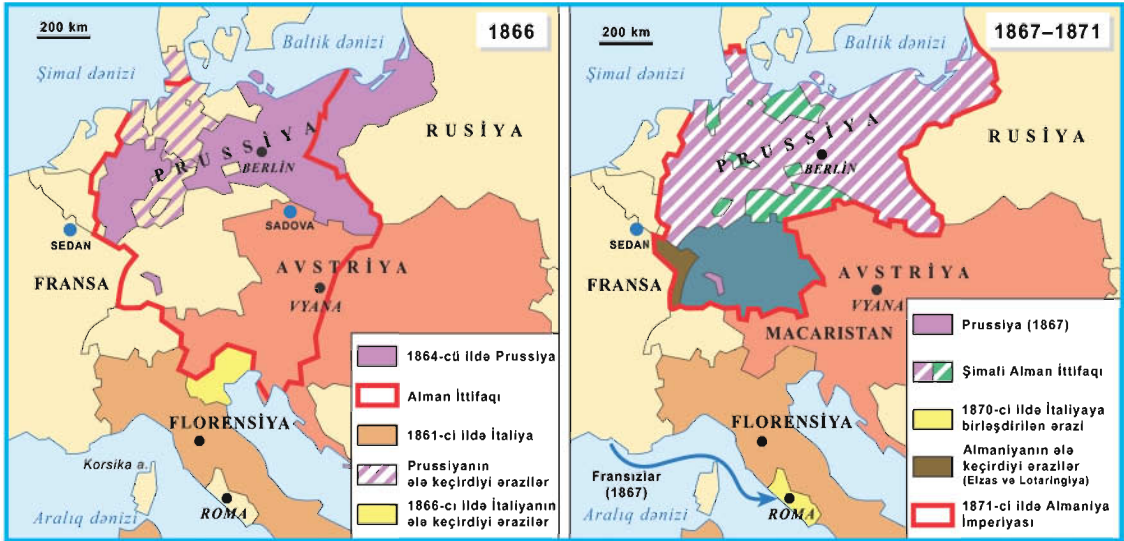
1848-ci ildə Almaniya başlanan inqilabın əsas tələbləri vahid milli dövlətin yaradılması və feodal qaydalarının ləğv edilməsi idi. Kral IV Fridrix Vilhelm Milli Məclisə seçkilər keçirməyə razı oldu. Elə həmin ildə Berlində Prussiya Milli Məclisi açıldı. Milli Məclis konstitusiyaya hazırlamalı idi. Lakin kral xalqın etimadını itirmiş Milli Məclisi qovdu və özü xalqa “konstitusiyaya bağışlamaq” haqqında fərman verdi.

Vahid Almaniya üçün (Avstriya da daxil olmaqla) konstitusiyaya hazırlamaq məqsədilə Frankfurt-Maynda Ümumalman parlamenti işə başladı. Deputatların əksəriyyəti vahid Almaniya imperiyasının yaradılması ideyasını irəli sürdülər. Bu imperiya Almaniya İttifaqında olan dövlətləri birləşdirməli idi. 1849-cu ilin mayında Saksoniya krallığının paytaxtı Drezdendə və Baden hersoqluğunda Ümumalman parlamentində hazırlanmış konstitusiyanın müdafiəsi üçün üsyanlar başlandı. 1848–1849-cu illər inqilabı burjuva-demokratik inqilabı idi. İnqilab qarşıya qoyulan tələblərin çoxunu yerinə yetirə bilməsə də, Prussiyada konstitusiyaya qəbul edildi.

Sizcə, vahid Almaniya imperiyasının yaradılmasının əhəmiyyəti nə idi?

Almaniyanın birləşdirilməsi

İnqilab məğlub olsa da, Almaniya kapitalizmin inkişafı yoluna daxil oldu. Sənaye çevrilişi başladı. İnqilabdan sonra

dəmir yolları çəkilişinə, buxar maşınlarının sayına və kömür istehsalına görə Almaniya Fransanı ötüb-keçdi. Prussiya kralı I Vilhelm 1862-ci ildə Otto fon Bismarkı birinci nazir təyin etdi. Almaniyanı **“dəmir və qanla”** birləşdirməyin tərəfdarı olan Bismark bu işə mane olan Avstriya ilə müharibəni yeganə vasitə saydı. Şlezviq və Holşteyn vilayətlərini Danimarkanın əlindən alan Prussiya **1866-cı ildə Sadova** döyüşündə Avstriyanı məğlub etdi. Məğlub olan Avstriya Almaniyanın birləşdirilməsi ilə barışmalı oldu. **1867-ci ildə** Bismark 22 dövlətdən ibarət **Şimali Almaniya İttifaqını** yaratdı. Onun vahid konstitusiyası qəbul edildi. 1870–1871-ci illər Fransa–Prussiya müharibəsində qalib gələn Prussiya Versalda Almaniya imperiyasının yarandığını elan etdi. Az sonra Ümumalman konstitusiyası qəbul olundu. Beləliklə, Almaniyanın birləşməsi prosesi başa çatdı. Vahid daxili bazar təşəkkül tapdı.

Otto fon Bismark

Almaniyanın birləşdirilməsində Otto Bismarkın rolunu nədə görürsünüz və siz onu necə qiymətləndirirsiniz?

Bu dövrdə Almaniya, Rusiya və Avstriya yaxınlaşmağa başladı. Lakin Almaniya Rusiya–Osmanlı müharibəsindən (1877–1878) sonra Rusiyanın güclənməsini istəmədiyi üçün bu yaxınlaşma pozuldu. Buna baxmayaraq, Almaniya öncə Avstriya, sonra isə İtaliya ilə hərbi ittifaq bağladı. Beləliklə, **1882-ci ildə Üçlər İttifaqı** yarandı. Buna cavab olaraq, Rusiya Fransa ilə yaxınlaşdı və onlar arasında bağlanmış 1893-cü il konvensiyası ilə Antantanın əsası qoyuldu.

Üçlər İttifaqı ilə Antantanı müqayisə edin.

XX əsrin əvvəllərində Almaniya sənaye məhsulu istehsalına görə ABŞ-dan sonra ikinci yerə çıxdı. Almaniyanın birləşdirilməsi, Elzas və Lotaringiyanın ələ keçirilməsi, Fransadan 5 milyard frank təminat alınması ölkənin iqtisadi inkişafına şərait yaratdı. Ölkənin iqtisadi inkişafı inhisarların yaranmasını daha da sürətləndirdi. Almaniya kapitalı, əsasən, Cənub-Şərqi Avropaya, Yaxın Şərqə və Cənubi Amerikaya ixrac edilirdi.

Almaniyada dövlətin başında imperator dururdu. Ölkədə **şovinizist*** əhvali-ruhiyyə güclənir, Almaniyanın “zəruri həyat sahəsini” genişləndirmək ideyası formalaşırdı. Alman hakim dairələri dünyanı yenidən bölüşdürmək istəyirdi. Almaniya imperiyası “dinc nüfuzetmə” siyasətindən istifadə etməklə

ALMANIYANIN BİRLƏŞDİRİLMƏSİ

1864-cü ildə Danimarkanı məğlub edib Şlezviq və Holşteyni birləşdirdi.

1866-cı ildə Avstriyanı Sadova döyüşündə məğlub etdi.

1870-ci ildə Fransanı məğlub edib Elzas və Lotaringiyanı özünə birləşdirdi.

Şovinizm – millətçiliyin ifrat, mürtece formalarından biri olub, başqa millətlərə, xalqlara nifrət və ədavəti qızışdırmağa yönəlmiş siyasətdir.

(məsələn, Berlin–Bağdad dəmiryolu çəkməklə) yanaşı, açıq-aşkar müharibə xətti götürürdü. “*Şərqa hücum*” şüarını irəli sürən Almaniya 1905-ci ildə baş qərargah rəisi Alfred fon Şlifffenin rəhbərliyi ilə həm Fransaya, həm də Rusiyaya qarşı “ildırımsürətli” müharibə planı hazırladı. “*Şlifffen planı*”na görə, müharibə iki cəbhədə aparılmalı idi.

İtalyanın birləşdirilməsi

Dünyanı yenidən bölüşdürmə fikrinə münasibət bildirin.

İtaliya. XIX əsrin birinci yarısında İtaliyada siyasi dağınıqlıq hökm sürürdü.

Ölkənin iqtisadi cəhətdən ən çox inkişaf etmiş bölgələri Sardinia krallığı və Avstriya zülmü altında olan Lombardiya idi. Sardinia kralı Fransa imperatoru III Napoleonla ittifaq bağlayıb Lombardiya və Venesiyanın ona qaytarılacağı təqdirdə bəzi İtaliya torpaqlarının Fransaya verilməsi ilə razılaşdı. 1859-cu ildə *Salferino* döyüşündə Fransa və Sardinia qoşunları avstriyalıları məğlub edib Lombardiyanı azad etdilər.

Lakin Avstriya ilə gizli sülh bağlayan Fransa müharibədən çıxdı. Nəticədə Venesiya Avstriya zülmü altında qaldı.

Sizce, İtaliyada siyasi perakəndəliyin qarşısını necə almaq olardı?

II Viktor Emmanuel Solferino döyüşündə

İtalyanın birləşdirilməsi səbəbini müzakirə edərək ölkə üçün əhəmiyyətini müəyyən edin.

Bir müddət sonra İtaliya ilə Almaniya arasında siyasi yaxınlaşma baş verdi. İtaliya Almaniyanın təşəbbüsü ilə Üçlər İttifaqına daxil oldu.

Sual və tapşırıqlar:

1. İşğallar Almaniya nə qazandırdı?
2. Almaniyanın işğalçı siyasətini necə qiymətləndirirsiniz?
3. Cədvəl quraraq Almaniyanın xarici siyasətini İngiltərə və Fransa'nın xarici siyasəti ilə müqayisə edin.
4. İtaliyada yadelli zülmünə necə son qoyuldu?
5. "İldırımsüretli" müharibə planı ("Şliffen planı") haqqında məlumat toplayaraq təqdimat hazırlayın.
6. İtaliyanın birləşdirilmə siyasətini Almaniyanın birləşdirilməsi ilə müqayisə edin.
7. Sizcə, İtaliyanı Almaniya yaxınlaşdırən səbəb nə idi?

6. Rusiya

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya ərazisinə görə dünyanın ən böyük dövlətinə çevrilsə də, Qərbi Avropa ölkələrindən geridə qalırdı. 1801-ci ildə saray çevrilişi nəticəsində I Pavel öldürüldü və oğlu I Aleksandr (1801–1825) taxta çıxarıldı.

I Aleksandrın taxta çıxması Rusiya üçün hansı əhəmiyyətli rol oynadı? XX əsrin əvvəllərində Rusiya hansı tarixi hadisə ilə yadda qaldı?

I Aleksandr atası tərəfindən zadəganlara qarşı yönəlmiş bütün məhdudiyyətləri aradan qaldırdı. Kəndli məsələsinin gərginliyini zəiflətmək üçün *"azad taxılçılar"* haqqında fərman verdi. Fərmana əsasən, mülkədarlar öz arzularına görə pul alıb kəndliləri torpaqla birlikdə azad edə bilərdilər. Bu, təhkimçiliyin ləğvinin mümkünlüyünün rəsmi etirafı idi.

1810-cu ildə ali idarəetmə və çarın yanında məşvərətçi orqan – **Dövlət Şurası** yaradıldı. Burada qanun layihələri, mühüm dövlət işləri nəzərdən keçirilirdi. Şuranın qərarı çar tərəfindən təsdiq edildikdən sonra qanun qüvvəsinə minirdi.

Hakimiyyətə gələn kimi I Aleksandrın həyata keçirdiyi tədbirlər və dövlət idarəsi sahəsindəki dəyişikliklərin əhəmiyyətini qiymətləndirin.

I Napoleon ordusu üzərində qələbədən sonra Qərbi Avropa ölkələri ilə tanış olan rus zabidləri bir sıra mütərəqqi cəmiyyət

Çar I Aleksandr

Çar I Nikolay

Mükəlləfiyyət – hər hansı bir işi məcburiyyətə yerinə yetirmək ühdəliyidir.

Çar II Aleksandr

Kəndlilərə təhkimçilik hüququnun ləğvi haqqında məlumat verilir.

və təşkilatlar yaratdılar. Onlar I Aleksandrın ölümündən sonra, 1825-ci il dekabrın 14-də yeni taxta çıxacaq I Nikolayın and-icmə mərasimində çevriliş etmək istəyirdilər. Lakin zabitlər Senat meydanına toplaşana qədər andicmə mərasimi həyata keçirilmişdi. Buna görə də I Nikolaya sadıq qüvvələr üsyançıları darmadağın etdilər. Dekabr ayında baş vermiş bu hadisə tarixə "Dekabristlər üsyanı" adı ilə daxil oldu. Dekabristlər üsyanı Rusiyada inqilabi hərəkatın başlanğıcı oldu.

Dekabristlər üsyanının əhəmiyyəti nə oldu?

Rusiyada təhkimçilik hüququnun ləğv edilməməsi ölkənin geriliyinin əsas səbəbi idi. 1861-ci il fevralın 19-da II Aleksandr təhkimçilik hüququnun ləğv edilməsi haqqında "*Əsas-namə*" imzaladı. İslahat mülkədar kəndlilərinə aid idi. Qanun elan edilən gündən təhkimli kəndlilərə şəxsi azadlıq verildi. Yəni onlar vətəndaşlıq hüququ aldılar. İndi onlar daşınar və daşınmaz əmlak ala bilərdilər. İslahata görə, şəxsən azad olan kəndlilərə torpaq verildi. Dövlət kəndlilərə torpağı almaq üçün borc verirdi. Onlar bu borcu 49 ilə qaytarmalı idilər. Lakin kəndlilərin müvəqqəti *mükəlləfiyyətləri** 1881-ci ildə ləğv edildi. Təhkimçilik hüququnun ləğvi Rusiyada kapitalist münasibətlərinin inkişafına imkan yaratdı.

Rusiya tarixində 1861-ci il İslahatını 1861-ci il İslahatı ilə müqayisə edərək gəldiyiniz nəticə haqqında cədvəl qurun.

Təhkimçilik hüququnun ləğvi ilə yanaşı, bir sıra burjuva islahatları da həyata keçirildi. 1864-cü ildə seçkili hakimiyyət orqanı – *Zemstvo* idarələri yaradıldı. Buraya əhalinin bütün təbəqələrinin nümayəndələri daxil idi. Zemstvolar yerli idarə

orqanları olub, quberniya və qəza ərazisində ancaq təsərrüfat və mədəniyyət məsələləri ilə məşğul olurdular.

Həmin ildə məhkəmə islahatı da həyata keçirildi və hökumətdən asılı olmayan məhkəmə yaradıldı. Hakimlər hökumət tərəfindən təyin edilsə də, öz vəzifəsindən yalnız məhkəmənin qərarı ilə kənar edilə bilərdilər. Məhkəmə bütün təbəqələrdən (silklərdən) olan andlı iclasçıların iştirakı ilə baş tuturdu. İclaslar açıq keçirilirdi. Bu islahat XIX əsrin 60–70-ci illərinədəki islahatlar içərisində daha ardıcıl burjuva islahatı idi.

Bu islahatın ardıcıl olduğunu nə ilə əsaslandırarsınız?

XIX əsrin 70-ci illərində həyata keçirilən hərbi islahat nəticəsində orduya rekrut toplanışı ümumi hərbi mükəlləfiyyətlə əvəz olundu. Bu islahatlar Rusiyanın feodal monarxiyasından burjuva monarxiyasına çevrilməsi demək idi.

XIX əsrin ortalarında Rusiyanın xarici siyasətində **“Şərq məsələsi”** mühüm yer tuturdu. Şərq məsələsinin mahiyyətini Osmanlı sultanının hakimiyyəti altında olan torpaqların bölüşdürülməsi və Yaxın Şərqdə nüfuz qazanmaq uğrunda Avropanın iri dövlətləri arasında gedən mübarizə təşkil edirdi. Lakin Yaxın Şərq məsələsində Rusiyanın İngiltərə və Fransa kimi qüdrətli rəqibləri var idi. Onlar Yaxın Şərqdə Rusiyanın güclənməsini istəmirdilər.

“Şərq məsələsi”ndə Rusiyanın mövqeyini izah edin.

Fələstində xristianlar üçün müqəddəs sayılan yerlər Osmanlı imperiyasına məxsus idi. Fələstin üstündə mübahisə Rusiyanın **Kırım müharibəsinə** (1853–1856) başlaması üçün bəhanə oldu. 1853-cü ilin iyununda Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasında müharibə başladı. Həmin ilin oktyabrında Balkanlarda və Cənubi Qafqazda hərbi əməliyyatlar Rusiya üçün uğurlu oldu. **1853-cü il noyabrın 18-də Sinop buxtasındakı** döyüşdə Osmanlı donanması məğlub oldu. Bu hadisə İngiltərə və Fransa'nın müharibəyə qoşulmasını sürətləndirdi.

Müharibənin birinci dövrünün ən mühüm hadisəsi kimi hansı hadisəni göstərerdiniz?

İngiltərə və Fransa Kırım müharibəsində Osmanlı dövlətinin müttəfiqləri oldu. Onlar öz donanmalarını Qara dənizə

**Sultan Əbdülməcidi
Kırım müharibəsində
müttəfiqlərlə**

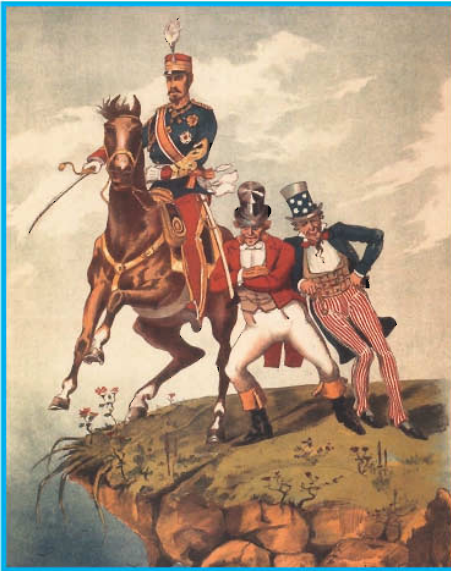

**Kırım müharibəsində
Osmanlı, İngiltərə,
Fransa ittifaqı**

yeritdilər. Prussiya və Avstriya Rusiyadan öz qoşunlarını Dunay knyazlıqlarından çıxarmağı tələb etdi. Bu hadisələrdən sonra Osmanlı dövləti hərbi əməliyyatları xeyli genişləndirdi. Rusiya ordusu Dunaydan çəkildi. 1854-cü ilin sentyabrında ingilis, fransız və Osmanlı qoşunları Krimdə Almaçay yaxınlığında rus qoşunlarını məğlub etdilər. Müttəfiqlər Sevastopolu tutdular. Rusiya Krim müharibəsində məğlub oldu. Məğlubiyyətin əsas səbəbi Rusiyanın iqtisadi, hərbi-texniki geriliyi idi. 1855-ci ildə I Nikolayın ölümündən sonra taxta çıxan II Aleksandr (1855–1881) müttəfiqlərlə sülh müqaviləsi imzalamağa məcbur oldu.

1856-cı il martın 30-da Parisdə müttəfiqlərlə Rusiya arasında bağlanan sülh müqaviləsinə görə:

- Rusiya Qara dənizdə hərbi donanma saxlamaq, sahillərdə qalalara sahib olmaq hüququndan məhrum edildi;
- Bessarabiyanın cənub hissəsi Osmanlı imperiyasına verildi. Rusiya Qarsı Osmanlıya, müttəfiqlər isə Sevastopolu və digər işğal olunmuş şəhərləri Rusiyaya qaytardılar. Osmanlı dövlətinin ərazi bütövlüyü təmin olundu. Rusiyanın beynəlxalq nüfuzu xeyli sarsıldı;
- Qara dəniz bütün ölkələrin ticarət gəmiləri üçün açıq elan edildi.

1905-ci ildə Saxalinin cənubunun itirilməsinə aid karikatura

Lakin 1871-ci ildə Londonda keçirilən beynəlxalq konfransda Rusiyanın Qara dənizdə donanma saxlamaq hüququ bərpa olundu. Rusiyanın işğalçılıq planlarının güclənməsi 1877–1878-ci illərdə yeni Rusiya–Osmanlı müharibəsinin başlanmasına gətirib çıxardı. Qalib gələn Rusiya **1878-ci ilin martında** Osmanlı dövləti ilə **San-Stefano (Yaşuköy) sülhünü** imzaladı. Sülhün şərtlərinə görə, Bolqarıstan və Rumıniya müstəqillik qazandı, Rusiya Qars vilayətini və Bessarabiyanı ələ keçirdi.

XX əsrin başlanğıcında Uzaq Şərqdə Rusiya ilə Yaponiya arasında rəqabət kəskin hal aldı. **1904-cü ilin əvvəlində** başlanan Rusiya–Yaponiya müharibəsindəki uğursuzluqlar Rusiyada sosial-iqtisadi vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı və bu, inqilaba gətirib

Paris sülhü ilə San-Stefano sülhünü müqayisə edin.

çıxardı. İnqilab 1905-ci ilin yanvarında başlandı və bütün Rusiya ərazisinə yayıldı.

1905–1907-ci illər inqilabının başlanması Rusiya–Yaponiya müharibəsindəki uğursuzluğun nəticəsi hesab etmək olarmı? Fikrinizi əsaslandırın.

Həmin ilin dekabrında Moskvada baş verən silahlı üsyan inqilabın ən yüksək zirvəsi idi. Lakin silahlı üsyan yatırıldıqdan sonra inqilab zəifləməyə başladı. Bu dövrdə *Dövlət Dumasına* seçkilər keçirilsə də, 1907-ci il iyunun 3-də imperator tərəfindən II Dumanın qovulması inqilabın sonu demək idi. İnqilab qarşısına qoyduğu əsas vəzifələri, o cümlədən aqrar məsələni yerinə yetirə bilmədi.

Sizcə, dumaların hansı əhəmiyyəti var idi?

İnqilab kənddə hökumətin sosial dağığının zəif olduğunu təsdiq etdi.

Buna görə Nazirlər Şurasının sədri Pyotr Stolipin tərəfindən aqrar islahat həyata keçirildi. 1910-cu il 14 iyun qanunu kənd icmalarının dağıdılmasını nəzərdə tuturdu. İslahat kəndlilərin icmadan çıxmasına icazə verir, narazı yoxsullar və ortabablar *Sibirə, Mərkəzi Asiyaya, Cənubi Qafqaza* köçürülürdülər. İslahatlar nəticəsində kənddə təbəqələşmə prosesi gücləndi. Yeni kənd varlıları (qolçomaqlar) və kənd yoxsullarının (muzdlu kəndlilər) yaranması prosesi sürətləndi.

Rusiya–Yaponiya müharibəsi

Pyotr Stolipin

Sual və tapşırıqlar:

1. XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın vəziyyəti haqqında nə düşünürsünüz?
2. II Aleksandrın həll etməli olduğu əsas məsələlər nə idi?
3. Faktlara əsaslanaraq "Şərq məsələsi" haqqında esse yazın.
4. "Şərq məsələsi"nin Osmanlı dövləti üçün nəticəsini izah edin.
5. Aqrar islahat nə deməkdir? Mahiyyətini açıqlayın.

7. Amerika Birləşmiş Ştatları

ABŞ-ın yaranması Amerika qitəsində yeni dövlətçilik ənənələrinin əsasını qoydu, müstəmləkəçiliyə ciddi zərbə vurdu. C.Vaşinqtonun əsasını qoyduğu müstəqil dövlətçilik prinsipi inkişaf etdirildi. Bununla yanaşı, Avropa dövlətləri arasındakı ziddiyyətlər, ölkənin Avropa və Asiyadan kənarda yerləşməsi, qitədə ona rəqibin olmaması ABŞ-ın ərazisinin genişlənməsini təmin etdi.

Bu dövrdə ABŞ-da hansı tarixi proses baş verdi? Onun qitədəki hegemonluğunun tarixdəki rolu nədən ibarət oldu?

Corc Vaşinqton

XVIII əsrin ikinci yarısında müstəqil dövlətin yaranması, hərbi xərclərin az olması, geniş münbit torpaqlar və bol faydalı qazıntılar ABŞ-da iqtisadiyyatın inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı. Avropadan gələn mühacirlərin sayı artdı. ABŞ gəmiçiliyin inkişafına görə İngiltərədən sonra dünyada ikinci yeri tutdu. 1800-cü ildə prezident seçilən Tomas Cefferson ölkəni möhkəmləndirmək üçün tədbirlər həyata keçirdi. O, seçki senzini ləğv etdirdi, borclular və məhbuslar üçün humanist qanunlar qəbul etdi.

T.Ceffersonun bu tədbirləri həyata keçirməsinə səbəb nə idi?

İngiltərənin Şimali Amerikadakı müstəmləkələrini geri qaytarmaq cəhdi 1812-ci ildə yeni müharibəyə səbəb oldu. **1814-cü ildə** Belçikada *Gent* müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə görə, İngiltərə ABŞ-a öz müstəmləkəsi kimi baxmaqdan əl çəkdi. Bu müharibə ABŞ tarixində *İkinci İstiqlaliyyət* müharibəsi adlanır. Müharibənin gedişində yerli hinduların bir hissəsi məhv edildi, qalanlar isə Missisipi çayından qərbdə onlar üçün ayrılmış xüsusi ərazilərə köçürüldü.

Nə üçün bu müharibəni ABŞ tarixində İkinci İstiqlaliyyət müharibəsi adlandırırlar?

Tomas Cefferson

XIX əsrin əvvəllərində Avropada aparılan müharibələr ABŞ-a öz ərazilərini genişləndirməyə imkan yaratdı. Əsrin ortalarına kimi Luiziana, Florida, Şimali Kaliforniya və Texas ABŞ-a birləşdirildi. Şimalla Cənub ştatları arasında iqtisadi inkişaf fərqli yolla gedirdi. Quldarlığın ləğv edildiyi şimalda sənaye inkişaf edir, kənd təsərrüfatında fermer təsərrüfatı üstünlük qazanırdı. Cənubda isə kənd təsərrüfatında qul əməyi hakim idi və quldar plantasiyaları üstünlük təşkil edirdi. Burada irqi ayrılıq daha dərin kök salmışdı.

İrqiçilliyin dərin kök salmasının səbəbi nə idi? İzah edin.

İngiltərədən gətirilən malların ticarətinə qadağa qoyulması yerli sənayenin inkişafına təkan verdi, banklar yaranmağa başladı. Metallurgiya və maşınqayırmanın inkişafı ilə sənaye çevrilişi yüksək zirvəyə çatdı. Ölkədə geniş vüsət alan abolisyonistlər hərəkatı quldarlığın (köləliyin) ləğv edilməsini tələb edirdi. Çünki quldarlıq ölkənin sənaye inkişafı yolunda başlıca maneə idi.

ABŞ sənayesinin inkişafında quldarlıq nə üçün başlıca maneə hesab edilirdi? Fikirlerinizi şərh edin.

1854-cü ildə Respublikaçılar partiyası yarandı. Partiyada rəhbər rol sənaye burjuaziyasına məxsus idi. Fəhlələr, fermerlər, ticarət və sənaye burjuaziyası Respublikaçılar partiyasının tərəfdarı idilər. 1860-cı ildə Respublikaçıların nümayəndəsi Avraam Linkoln prezident seçildi. Cənub quldarları buna cavab olaraq ittifaqdan çıxıb Konfederasiya yaratdılar və Cefferson Devisi prezident seçdilər. Bu qarşıdurma ölkədə vətəndaş müharibəsinin başlanmasına gətirib çıxardı.

ABŞ-da baş vermiş vətəndaş müharibəsinin səbəbini təhlil edin. Daha nələr bu müharibənin başlanmasına səbəb ola bilərdi?

Əslində, Vətəndaş müharibəsi *İkinci burjuva inqilabı* idi. Müharibənin birinci mərhələsində (1861–1862) Cənub ştatları daha çox uğur qazandılar. Onlar İngiltərə və Fransadan kömək alaraq Vaşinqtonu ələ keçirmək istəyirdilər. **1862-ci ildə** qəbul edilmiş *“Homstedlər haqqında”* qanuna görə, torpaq becərmək istəyən hər bir amerikalı qərb tərəfdən pulsuz olaraq 160 akr torpaq sahəsi ala bilərdi. Həmin ildə *“Azadlıq haqqında bəyannamə”* imzalandı. Bəyannamədə quldarlığın ləğvi nəzərdə tutulurdu. Bütün bunlar müharibədə Şimalın üstünlüyünü təmin etdi. 1865-ci ildə general U.Qrantın başçılıq etdiyi Şimal ordusu Konfederasiyanın paytaxtı Riçmondu tutdu. ABŞ-dakı Vətəndaş müharibəsi Şimal ştatlarının qələbəsi ilə başa çatdı.

ABŞ-da quldarlığın ləğv edilməsinin əhəmiyyəti nə idi?

Avraam Linkoln sui-qəsd nəticəsində öldürülsə də, mübarizə davam edirdi. 1866-cı ildə Konqresdə konstitusiyaya edilən düzəlişə görə, qara dərili ağlarla bərabər mülki və siyasi

ABŞ-da Şimala Cənubun müharibəsinə aid plakat

Avraam Linkoln

ABŞ-da vətəndaş müharibəsi (1861–1865)

Müharibənin səbəbi

Sənaye baxımından inkişaf etmiş Şimal-la quldarlığın hökm sürdüğü Cənub ştatları arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsi

ABŞ XIX əsrdə

Trest – tərkibinə daxil olan müəssisələrin özlərinin istehsal, satış, bəzən hüquqi müstəqilliklərini itirdikləri inhisar formasıdır.

Teodor Ruzvelt

hüquq aldılar. Beləliklə, vətəndaş müharibəsinin gedişində quldarlıq ləğv edildi. Quldarların siyasi ağalığına son qoyuldu, hakimiyyət burjuaziyanın əlinə keçdi. Ölkədə aqrar məsələlərin həll olunması iqtisadi inkişafa təkan verdi.

ABŞ-da quldarlığın ləğvi və kənd təsərrüfatında kapitalizmin “fermer yolunun” inkişafı, dəmiryollarının çəkilməsinin geniş miqyas alması, istehsalda ən yeni elmi kəşf və ixtiralarından istifadə olunması sürətli iqtisadi inkişafı təmin etdi.

Sənayenin yeni sahələri: avtomobil, elektrotexnika, neft və kimya sənayesi inkişaf edirdi. İnhisar (*inhisar – istehsal, satış və xarici ticarətdə müstəsna hüquqa malik olmaq*) birliyi olan *trestlər** yaranırdı. İlk tresti Con Rokfeller yaratmışdır.

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində “Standart oyl” trestini ən böyük neft inhisarlarından birinə çevrilmişdi. C. Rokfellərə “cənab milyard” deyərək müraciət edirdilər. Digər ən iri inhisarçı *“Polad trest”*nin sahibi Con Morqan idi.

Dünya iqtisadi böhranından (1900–1903) sonra ABŞ-da islahatlar keçirildi. İslahatların ən görkəmli nümayəndələri Teodor Ruzvelt və Vudro Vilson idilər. 1900-cü ildə prezident

seçilən Respublikaçılar partiyasının nümayəndəsi U.Makkinli öldürüldü və onu vitse-prezident T.Ruzvelt əvəz etdi. T.Ruzveltin təşəbbüsü ilə konqres **“Trestlər əleyhinə”** qanun qəbul etdi. İri trestlərin fəaliyyətinə dövlət nəzarəti qoyuldu. Növbəti prezident seçkilərində də qələbə qazanan T.Ruzvelt bu nəzarəti daha da gücləndirdi.

“Trestlər əleyhinə” qanunun qəbul edilməsinin əhəmiyyəti nə idi? Bu qanunun verilməsinin müsbət və mənfi tərəflərini müəyyən edin.

ABŞ Cənubi Amerika ölkələrinə münasibətdə **“Böyük dəyənək”*** siyasəti yeridirdi. T.Ruzveltə görə, ABŞ-ın borcu “Beynəlxalq polis rolunu” öz üzərinə götürməkdir. Bu siyasət prezident U.Taftın dövründə də davam etdirildi. O, borclar verməklə Latin Amerikası ölkələrini asılı vəziyyətə salırdı. Bu siyasət **“Dollar diplomatiyası”** adlanırdı.

1912-ci ildə prezident seçilən V.Vilson vergilərin azaldılması, trestlər əleyhinə qanunlar qəbul edilməsi, 8 saatlıq iş günü təyin edilməsi və s. kimi təkliflər irəli sürdü. Onun hakimiyyət illəri “Yeni demokratiya dövrü” adlanır. V.Vilson bank sistemi üzərində dövlət nəzarəti qoya bildi. Qanuna görə, ölkə 12 bölgəyə ayrıldı və hər birində federal ehtiyat bankı yaradıldı. 1913-cü ildə senatorların bilavasitə xalq tərəfindən seçilməsi haqqında konstitusiyaya düzəliş əlavə edildi. Əmək Nazirliyi yaradıldı. Bu dəyişikliklər Birinci Dünya müharibəsi ərzində ABŞ-ın mövqeyini xeyli möhkəmləndirdi. ABŞ sənaye istehsalının həcminə görə dünyada birinci yerə çıxdı.

Uilyam Taft

“Böyük dəyənək” – T.Ruzveltin Latin Amerikası ölkələrinə qarşı həyata keçirdiyi siyasət idi.

Vudro Vilson

Sual və tapşırıqlar:

1. V.Vilsonun hakimiyyəti dövrünü nə üçün “Yeni demokratiya” dövrü adlandırırlar?
2. “Avropadan gələn mühacirlərin sayı artırdı” dedikdə nə nəzərdə tutulurdu və bunun səbəbi nə idi?
3. “Böyük dəyənək” və “Dollar diplomatiyası” ifadələrinin mahiyyətini izah edin.
4. Sənaye istehsalının həcminə görə ABŞ-ın dünyada birinci yerə çıxmasının səbəbini izah edin.
5. “ABŞ tarixində T.Ruzveltin fəaliyyəti” adlı təqdimat hazırlayın.
6. Vətəndaş müharibəsinin həm də “İkinci burjua inqilabı” adlandırılmasının səbəbini izah edin.
7. Mətnə verilmiş məlumatlara əsasən, şəxsiyyətlərin fəaliyyətlərini özündə əks etdirən cədvəl hazırlayın.

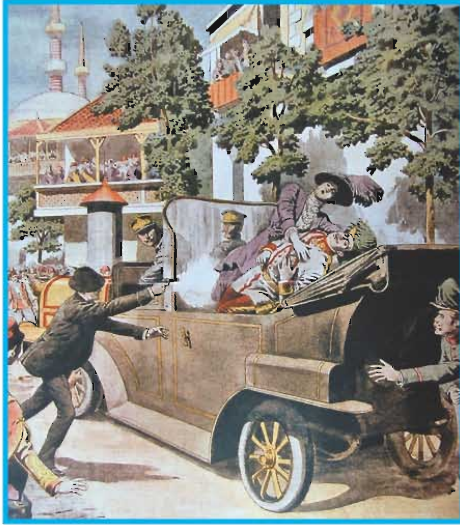
8. Birinci Dünya müharibəsi

XX əsrin əvvəllərində dünyanın yenidən bölüşdürülməsi uğrunda Avropa dövlətlərinin iki hərbi-siyasi bloku arasında mübarizə Birinci Dünya müharibəsinin başlanmasına səbəb oldu. Bu ziddiyyətlərin başlıcası Almaniya ilə Böyük Britaniya arasında idi.

Birinci Dünya müharibəsinin baş verməsi xalqların tarixində hansı iz qoydu? Dünyanın bölüşdürülməsi siyasətinin nəticələri necə oldu?

Alman hərbi-siyasi dairələri Böyük Britaniya, Fransa və Rusiyanı zəiflətmək, onların müstəmləkələrinin bir hissəsini ələ keçirməklə yanaşı, yeni müstəmləkələr əldə etmək niyyətində idilər. Müttəfiqi Avstriya-Macaristan imperiyası isə Balkan yarımadasında öz nüfuzunu genişləndirməyə və yeni ərazilər işğal etməyə çalışırdı.

Böyük Britaniya müharibə yolu ilə Almaniyanı zəiflətmək, onun müstəmləkələrinin bir hissəsini ələ keçirmək, Osmanlı imperiyasını bölüşdürmək ümidində idi. Fransa itirilmiş Elzas və Lotaringiya vilayətlərini geri almaq və Reyn vilayətinin bir hissəsini ələ keçirmək istəyirdi. Rusiya isə Balkan yarımadasında, Bosfor və Dardanel boğazlarında öz hökmranlığını yaratmağa, həm də Almaniyanı iqtisadi cəhətdən zəiflətməyə çalışırdı.

Frans Ferdinandın öldürülməsi

Birinci Dünya müharibəsinə qoşulmuş dövlətlərin əsas məqsədlərini müəyyən edin.

1914-cü il iyunun 28-də Avstriya-Macaristan taxt-tacının vəliəhdi Frans Ferdinandın serb milətçisi tərəfindən öldürülməsi müharibənin başlanması üçün bəhanə oldu. Avstriya-Macaristan Serbiyaya ultimatum verib qatil Qavrila Prinsipin təslim edilməsini istədi. Rədd cavabı aldığı üçün Serbiyaya müharibə elan etdi.

Frans Ferdinandı qarşı törədilmiş sui-qəsdin səbəb və nəticələrini təhlil edin.

Bu zaman Almaniya Serbiyanı müdafiə edən Rusiyaya müharibə elan etdi. Az sonra Fransaya müharibə elan edən Almaniya Belçikaya qoşun yeritdi. Bu, İngiltərənin Almaniyaya qarşı müharibəyə başlaması ilə nəticələndi. Yaponiya da Almaniyaya qarşı müharibə elan edərək onun Uzaq Şərqdəki torpaqlarını tutmağa və Çini itaət altına almağa başladı. 1914-cü ilin payızında Osmanlı dövləti Üçlər İtti-

façı tərəfindən müharibəyə qoşuldu. Buna cavab olaraq Rusiya, İngiltərə və Fransa Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə başladı. Müharibəyə qoşulan dövlətlərin hər birinin qabaqcadan hazırlanmış hərbi planları var idi. Müharibənin əvvəllərində Avropada üç cəbhə yaranmışdı: Qərb, Şərq (Rusiya) və Balkan. Bir qədər sonra yaranmış dördüncü Qafqaz cəbhəsində Rusiya və Osmanlı ordusu vuruşurdu. Şliffen tərəfindən hazırlanmış “İldırımsürətli müharibə” planına əsasən, alman ordusu zəif müdafiə olunan Lüksemburq və Belçika ərazisindən Fransaya keçərək fransız qoşunlarını əzməli və təslim olmağa məcbur etməli idi. Bundan sonra qısa müddətdə Rusiyanı da darmadağın etmək nəzərdə tutulurdu. Alman ordusu avqustun əvvəllərində Lüksemburq və Belçikadan keçərək Şimali Fransaya daxil oldu. Fransa hökuməti paytaxt Parisi tərk etməyə məcbur qaldı.

Şliffen planını əks etdirən sxem tərtib edin.

Rusiya müttəfiqlərinə kömək məqsədilə Şərqi Prussiyaya iki ordu yeritdi. Alman komandanlığı bütün qüvvələrini ikinci orduya qarşı yeritmək imkanı əldə etdi. İki rus korpusunu mühasirəyə alaraq məhv etdi. Fransa təhlükədən xilas oldu.

1914-cü ilin sentyabrında Marna çayı sahilində ingilis–fransız qoşunları almanların hücumunun qarşısını alıb onu geri oturtdu. Almanlar tərəfindən bu hücumların qarşısı yalnız Ena çayı sahilində dayandırıldı. Beləliklə, Marna döyüşü “İldırımsürətli müharibə” planını boşa çıxardı. Almaniya Qərb və Şərq cəbhəsində müharibə aparmaq məcburiyyətində qaldı. Quruda müharibə əməliyyatlarının çətinləşməsi ilə əlaqədar olaraq hər iki tərəf yeni müttəfiqlər axtarmağa başladı.

1915-ci ildə Almaniya və müttəfiqləri əsas zərbəni Rusiyaya qarşı yönəldərək onu məğlub edib müharibədən çıxarmaq planı hazırladılar. Buna görə də əsas diqqət Şərq cəbhəsinə yönəldi. Almaniya və Avstriya-Macaristan qoşunları Qorlitsa ərazisində cəbhəni yardılar. Almanların bu hücumu ruslar üçün fəlakətlə nəticələndi. Rus ordusu məğlub olub geri çəkildi.

Sizcə, Rusiyanı bu müharibədən niyə çıxarmaq istəyirdilər?

Almaniya tarixdə ilk dəfə Qərb cəbhəsində İngiltərəyə qarşı sualtı qayıqlardan istifadə edərək sərnişin və yük gəmilərini batırdı. Həmçinin ilk dəfə olaraq Almaniya Belçika ərazisində zəhərli xlor qazından istifadə etdi. Bu zaman Antanta dövlətləri bir sıra ərazilər vəd edərək İtaliyanı öz tərəflərinə

Çanaqqala döyüşündən bir səhnə

çəkə bildilər. 1915-ci ilin yazında Londonda İngiltərə, Fransa, Rusiya və İtaliya arasında gizli razılaşma əldə edildi. İtaliya Antantaya qoşuldu. Həmin ilin payızında digər tərəf Bolqarıstanı öz tərəfinə çəkdi və **Dördlər İttifaqı** meydana gəldi.

Antanta dövlətləri Çanaqqala boğazını, sonra isə İstanbulu ələ keçirərək Osmanlı dövlətini məhv etmək niyyətində idi. Lakin Antanta dövlətlərinin bütün hərbi-texniki üstünlüyünə baxmayaraq, **1915-ci ilin martında Çanaqqala döyüşündə** ingilis-fransız qoşunları türk ordusuna məğlub oldu. Çanaqqalada vətəni uğrunda canından keçən hər bir türk əsgəri tarixdə görünməmiş qəhrəmanlıq salnaməsi yazdı. Qələbənin qazanılmasında azərbaycanlı könüllülərin böyük payı vardı. Bu zaman ingilislərin İraqı tutmaq təşəbbüsü də iflasa uğradı. Onlar Bağdad yaxınlığında Osmanlı ordusu tərəfindən məğlub edildilər.

Osmanlı dövlətinin müharibəyə qoşulmaqda məqsədlərini necə qiymətləndirirsiniz? Müzakirə edin.

Rusiyanı zəiflədən Almaniya bütün diqqətini Fransaya qarşı yönəltdi. **1916-cı ilin fevralında** alman qoşunları **Verden** yaxınlığında hücum keçdi. Bu vuruşma tarixə "**Verden qəssabxanası**" adı ilə daxil oldu. Altı ay davam edən döyüşdə almanlar çox da böyük əraziyə sahib ola bilmədilər. Həmin ilin yayında Almaniyanın zəifləməsindən istifadə edən ingilis və fransız qoşunları **Somma çayı** sahilində hücum keçdilər. Payızın axırına kimi davam edən bu döyüşlərdə ingilislər və fransızlar tarixdə ilk dəfə olaraq tanklardan istifadə etdilər. İngilis və alman hərbi donanması arasında baş verən Yutlanda dəniz döyüşündə tərəflərin heç biri qələbə qazanmadı.

Verdende baş verən vuruşmanın "Verden qəssabxanası" adını almasının səbəbini izah edin.

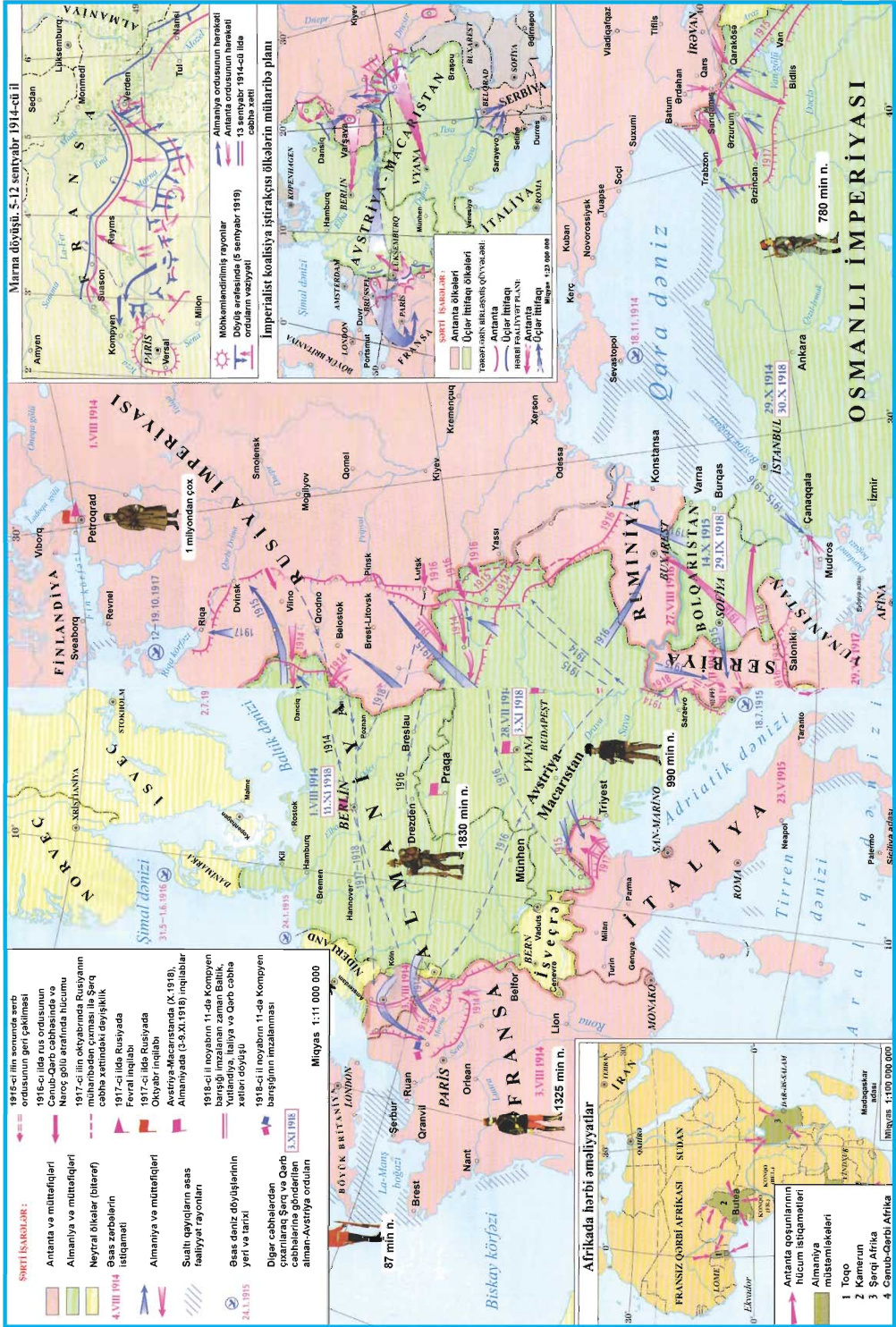

Verden döyüşü

Qafqaz cəbhəsində isə ruslar Ərzurumu və Trabzonu işğal etdilər. Bu zaman Antanta tərəfindən müharibəyə qoşulan Rumın ordusu Avstriya-alman-bolqar qoşunları tərəfindən məğlubiyyətə uğradıldı.

1917-ci ildə müharibəyə cəlb olunan ölkələrdə müharibə əleyhinə etiraz dalğası başlandı. Bu özünü Rusiyada daha qabarıq şəkildə büruzə verdi. Rusiyada burjuva-demokratik inqilabı nəticəsində monarxiya devrildi. Ölkədə müvəqqəti hökumət yaradıldı. Lakin payızda bolşeviklər dövlət çevrilişi edərək hakimiyyəti ələ aldılar. **1918-ci il martın 3-də** bolşevik hö-

Birinci Dünya müharibəsi. 1914–1918-ci illər. Avropada və Afrikada hərbi əməliyyatların ümumi gedişi

Marşal Foş

kuməti Almaniya və onun müttəfiqləri ilə *Brest-Litovskda* separat sülh bağlayaraq Rusiyanı müharibədən çıxardılar. Bu, Almaniyanın vəziyyətini xeyli yüngülləşdirdi. Rumıniya da Döndrlər İttifaqı ilə sülh bağlayıb müharibədən çıxdı.

Antanta dövlətlərinə çoxlu borc verdiyi üçün onların qələbəsinə istəyən ABŞ 1917-ci ilin aprelində Almaniyağa müharibə elan etdi. Fransa və İngiltərə isə qələbənin bəhrələrini ABŞ-la bölüşmək istəmirdi. Odur ki onlar ABŞ qoşunları gələnə qədər müharibəni başa çatdırmaq istəyirdilər. Almaniya da, öz növbəsində, ABŞ qoşunları gələnə qədər Antanta qüvvələrini məğlubiyyətə uğratmaq istəyirdi.

ABŞ-ın müharibəyə qoşulmasının səbəbi nə idi?

1917-ci ilin oktyabrında *Kaporetta* döyüşündə Almaniya və Avstriya-Macaristan qoşunları İtaliyanı məğlubiyyətə uğratdılar.

ABŞ qüvvələrinin köməyi ilə 1918-ci ilin yayında Marna çayı sahilində Almaniya ordusunun Paris istiqamətində hücumunun qarşısı alındı. Marşal Foşun ümumi komandanlığı altında müttəfiq ordusu hücumu keçdi və almanların cəbhə xəttini yararaq onları darmadağın etdi.

Müttəfiq qoşunları Balkan cəbhəsində hücumu keçərək Bolqarıstan ordusunu təslim olmağa vadar etdi. Fələstində və Suriyada türk ordusunun məğlub olması ilə Osmanlı imperiyası da təslim oldu. 1918-ci il noyabrın 3-də Avstriya-Macaristan ko-

mandanlığı Antantanın diktə etdiyi barışıqı imzaladı. Elə həmin gün Almaniyağa inqilab başlandı. Noyabrın 9-da xalq monarxiyanı devirdi və ölkədə respublika quruldu. 1918-ci il noyabrın 11-də səhər çağ *Kompyen* məşəsində, marşal Foşun mənzil-qərargahında Almaniya ilə onun rəqibləri arasında sülh barışıqı imzalandı. Nəhayət, Birinci Dünya müharibəsi başa çatdı.

Beləliklə, müharibə Döndrlər İttifaqının məğlubiyyəti ilə qurtardı. Antantanın həm canlı qüvvə, həm də maddi cəhətdən üstün olması müharibənin taleyini həll etdi. Müharibənin gedi-

şində Almaniya, Avstriya-Macaristan, Osmanlı və Rusiya imperiyaları dağıldı və yeni müstəqil dövlətlər yarandı.

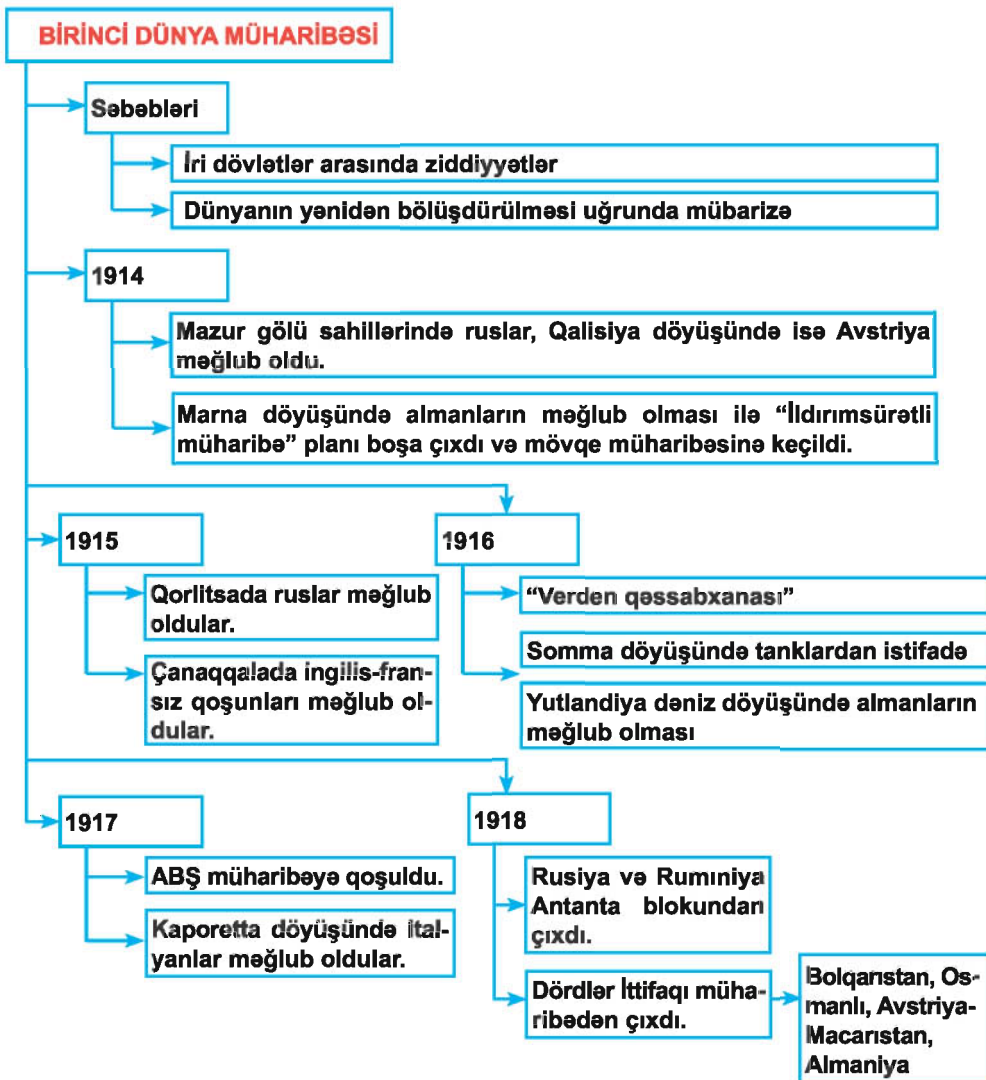

Marşal Foşun vaqonunda almanların təslim aktını imzalaması

Yeni müstəqil dövlətlərin yaranma səbəbini izah edin.

Bu müharibədə ən çox qazanan ABŞ oldu. O, İngiltərə, Fransa, Rusiya, İtaliyaya kredit verən dünya xəzinədarına çevrildi. Yaponiya da müharibədən uğurla çıxdı. O, Sakit okeandakı alman müstəmləkələrini ələ keçirdi, Çində nüfuzunu xeyli möhkəmləndirdi. Birinci Dünya müharibəsi dünya müstəmləkə sisteminin böhranının başlanğıcını qoydu.

Bu nəticəyə daha nəyi əlavə edərdiniz?

Sual və tapşırıqlar:

1. Almanyanın hansı məqsədlərlə müharibəyə başlamasını müəyyən edin.
2. Müharibədə iştirak edən dövlətlərin məqsədlərini müəyyən edən sxem qurun.
3. Birinci Dünya müharibəsi haqqında təqdimat hazırlayın.
4. Müharibəni necə xarakterizə edərdiniz?
5. Müharibənin döyüşən tərəflərin sosial-iqtisadi vəziyyətinə necə təsir etməsi haqqında hekayə (esse, təqdimat) yazın.
6. Müharibədə istifadə edilən silahlar haqqında bildiklərinizi müzakirə edin.
7. ABŞ-ın Antanta tərəfindən müharibəyə qoşulması nə kimi dəyişikliklərə səbəb oldu?
8. Müharibədə Antantanın qələbəsinin labüdlüyünü izah edin.
9. Birinci Dünya müharibəsi zamanı baş vermiş döyüşlər haqqında əlavə materiallar toplamaqla döyüşlərin nəticələri haqqında geniş məlumat hazırlayın.
10. Yaponiya üçün müharibə necə nəticələndi?
11. Sxeme (səh. 47) əsasən, Birinci Dünya müharibəsində baş vermiş prosesləri təhlil edin.

9. Dünya xalqlarının mədəniyyəti

Mədəniyyətin əsasını elm və təhsil təşkil edir. Elmin, maarifin, təhsilin inkişaf yolu dini məktəblərdən, mədrəsələrdən başlamışdır. Dünya xalqlarının mədəniyyətini araşdırsaq, bu danılmaz faktı tam görmək olar.

XIX əsr dünya mədəniyyətinə hansı töhfələrini verə bildi? Dövrün elm və mədəniyyəti gələcək üçün hansı imkanları açdı?

**Mirza Cəfər
Topçubaşov**

Gəncədə molla məktəbini bitirmiş Mirza Cəfər Topçubaşov Peterburq Universitetinin professoru və Böyük Britaniya Kral Cəmiyyətinin həqiqi üzvü seçilmişdir.

M.C.Topçubaşov özündə Azərbaycan ziyalisinə xas olan bütün keyfiyyətləri birləşdirirdi. Xalqın müsbət dəyərlərini özü ilə Gəncədən Peterburqa aparan M.C.Topçubaşovun şəxsiyyətinə, ziyalılığına A.S.Puşkin, V.Q.Belinski kimi dahi şəxsiyyətlər səcdə etmişlər.

M.C.Topçubaşovun şəxsiyyətini dəyərləndirən.

XIX əsrin əvvəllərində Osmanlı İmperiyasındakı təhsil müəssisələri dini məktəb və mədrəsələrdən ibarət idi. Həyata

keçirilən hərbi və inzibati islahatlar isə dünyəvi kadrların olmasını tələb edirdi. 40-cı illərin məktəb islahatı bu ehtiyacı ödəmək məqsədini güdürdü.

1869-cu ildə xalq təhsili haqqında qanun qəbul edildi. Bu qanuna görə, məktəb yaşlı bütün oğlan və qızların pulsuz ibtidai təhsil alması məcburi sayılmalı, dövlət hesabına orta məktəblər və İstanbul Universiteti təşkil olunmalı idi.

XIX əsrdə Osmanlı dövlətində yeni ədəbiyyat yaranırdı. Bu ədəbiyyatın ən görkəmli nümayəndələri Namiq Kamal və Tofiq Fikrət idi. Ədəbiyyatın inkişafı milli dram teatrının yaranmasına səbəb oldu. Həmin əsrin ortalarında dram teatri fəaliyyətə başladı. İncəsənətin digər sahələri də inkişaf etməkdə idi. 80-ci illərin əvvəllərində ölkədə rəssamlıq məktəbi açıldı.

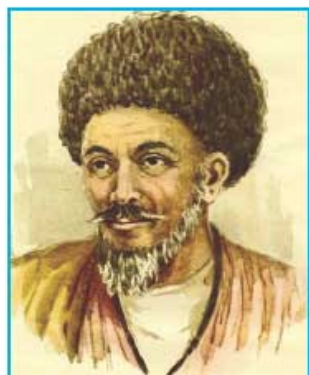

Namiq Kamal

Ədəbiyyatın inkişafı ilə dram teatrının yaranması arasında hansı əlaqəni görürsünüz?

Rusiya imperiyasının müstəmləkəçilik və ruslaşdırma siyasəti Mərkəzi Asiyada maarifin və mədəniyyətin inkişafı yolunda başlıca əngəl, bu xalqların milli mədəniyyətinə edilən qəsd idi. Maarifin inkişafı uzun zaman İslam dini ilə bağlı olmuşdur. Buna baxmayaraq, türk xalqlarının mədəniyyəti, ləng də olsa, inkişaf edirdi.

Mərkəzi Asiya və Qazaxıstan ədəbiyyatındakı irəliləyiş türkmen şairi Məmmədveli Kəminənin və qazax şairi Abay Kunanbayevin adı ilə bağlıdır. Bununla yanaşı, Mərkəzi Asiyada memarlıq, oyma və digər sənətlər geniş yayılmışdır. XX əsrin əvvəllərində Mərkəzi Asiyada və Qazaxıstanda elm müəyyən qədər inkişaf etmiş, regionun flora və faunası əhəmiyyətli dərəcədə öyrənilmişdir.

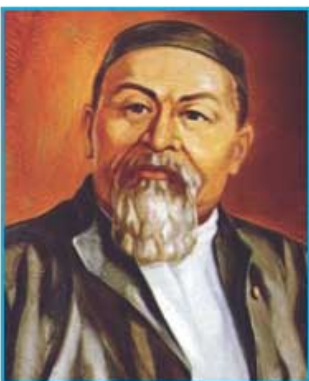

Məmmədveli Kəminə

Sizcə, bu regionun flora və faunasının öyrənilməsi daha çox kimin üçün faydalı idi?

Mərkəzi Asiyada yeni tipli məktəblərin açılması təhsilin inkişafına kömək etdi. 1804-cü ildə *Kazan Universitetinin* açılması Tatarıstanda maarifin və elmin inkişafına böyük təkan verdi.

Ruslaşdırma siyasəti Qafqaz xalqlarının da maarifində özünü qabarıq şəkildə göstərirdi. XIX əsrin əvvəlində Tiflisdəki gürcü məktəbləri və Telavi seminariyası bağlandı. Yerində imperiya üçün sədaqətli kadrlar hazırlayan rus məktəbləri açıldı.

Abay Kunanbayev

Kazan Universiteti

Darülfünun – "bilik evi" deməkdir.

İlyas Çavçavadze

Mirza Əsədulla xan Qalib

Qafqaz xalqlarının ədəbiyyatında daha çox müstəmləkə zülmünə qarşı mübarizə öz əksini tapmışdı. Gürcü şairləri İ.Çavçavadze və N.Barataşvilinin şeirlərində milli müstəmləkə zülmü tənqid edilirdi. Şimali Qafqaz dağlıları arasında isə qəhrəmanlıq mahnıları geniş yayılmışdı. Demək olar ki, bu mahnıların hamısında Şeyx Şamil tərənnüm edilirdi.

XIX əsrin əvvəllərində Qafqaz xalqlarının da elm və mədəniyyətində müəyyən qədər inkişaf olmuşdur. Yeni məktəblər açılmış, regionun təbii sərvətlərinin öyrənilməsinə başlanılmış, mətbuat sahəsi genişlənmişdir.

Türk və Qafqaz xalqlarının maarif və mədəniyyətinə münasibətdəki oxşar cəhətləri müəyyənləşdirin.

Feodal qaydaları İranda mədəniyyətin inkişafını buxovlamışdı. Bu səbəbdən də ölkədə mədəniyyətin heç bir sahəsində, demək olar ki, irəliləyiş yox idi. İran mədəniyyətində yenilik Avropa nümunəsində çəkilən çox az rəsm əsərindən və əsrin ortalarında açılan *darülfünundan** ibarət idi. İranın digər Şərq ölkələrindən geridə olması XX əsrin əvvəllərində də davam edirdi. Əsrin əvvəlindəki inqilabın təsiri ilə ədəbiyyatda yeni meyillər yaranmışdı. Belə ədəbi əsərlərdə ölkədə hökm sürən rejim, Rusiya və İngiltərənin istilacı siyasəti tənqid olunurdu. Həmin dövrdə Hindistanda maarifin, mədəniyyətin inkişafına İngiltərənin müstəmləkəçilik siyasəti mane olurdu. İngilislər xalqı cəhalətdə saxlamağa, onu milli mədəni irsdən məhrum etməyə çalışırdılar.

Metropoliyaların müstəmləkələrin maarif və mədəniyyətinə münasibətlərinin oxşarlığının səbəblərini şərh edin.

XIX əsrdə hind maarifçilərinin fəaliyyəti genişləndi. Əsrin ikinci yarısında ölkədə humanitar elmlər sürətlə inkişaf etməyə başladı. Hind ədəbiyyatında yeni bir mərhələ meydana gəldi. Bu mərhələ humanizm, vətənpərvərlik ideyalarının güclənməsi, inkişafı mərhələsi idi.

Əsrlər boyu İslam dini Hindistana yeni bir ədəbiyyat qazandırmışdı. Bu ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələrindən biri fars və urdu dillərində şeirlər yazan müsəlman şair M.Ə.Qalib idi. Lakin Hindistan ədəbiyyatının və incəsənətinin ən böyük nümayəndəsi məşhur yazıçı, şair, rəssam və bəstəkar Rabin-dranat Taqor idi. Onun rəsm əsərləri bir çox ölkələrdə müvəffəqiyyətlə nümayiş etdirilmişdir. Taqora ölməzliyi isə ədəbi

yaratıcılığı qazandırmışdı. Yazıçı Nobel mükafatına layiq görülmüşdür.

Feodal idarə üsulu, hökumətin özünütəcrid siyasəti və Qərb dövlətlərinin hərbi müdaxiləsi **Çində** mədəniyyətin inkişafına mane olan başlıca amillər idi. Əgər XIX əsrdə **Çində** elmi biliklərin inkişafı tarix və coğrafiya ilə bağlı idisə, XX əsrin əvvəllərində burada maarif sahəsində xeyli irəliləyiş oldu. Ölkənin bir sıra şəhərlərində Avropa tipli məktəblər açıldı, inqilabi-demokratik ruhlu ideyalar formalaşdı. Bu ideyaların məqsədi Mancur sülaləsinin hakimiyyətini ləğv etməkdən, ölkəni xarici müdaxilədən qorumaqdan və demokratik respublika qurmaqdan ibarət idi.

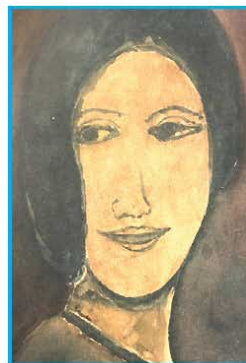
Çinin mədəni geriliyinin səbəbini müəyyənləşdirin.

Yaponiyanın XIX əsrdəki mədəniyyətinin mühüm sahələri bədii ədəbiyyatdan və rəngli qravürlərdən ibarət idi. Bədii ədəbiyyat, əsasən, samurayların həyatını, ağac qravürlər isə ölkənin təbiətini, xalqın məişətini əks etdirirdi. XX əsrin əvvəllərində Yaponiya mədəniyyətinə Avropa mədəniyyətinin təsiri güclənirdi. Ölkədə teatrlar yaranır, bir sıra əsərlər tamaşa qoyulurdu.

Avropa mədəniyyətinin Yaponiyaya təsirinə əsaslandırılmış münasibət bildirin.

Rusiyada isə XIX əsrin birinci yarısında mədəniyyətin inkişafına təhkimçilik quruluşu mane olurdu. Amma elmin, mədəniyyətin inkişafı, çətinliklə də olsa, bu maneəni aşmağa bilirdi. N.Lobaçevski XIX əsrin məşhur riyaziyyatçılarından idi. Onun qeyri-Evklid həndəsəsi haqqındakı təlimi elmin və texnikanın inkişafında böyük rol oynadı. Dünyada ilk radiostansiya və radioqəbuledici qurğunun müəllifi A.S.Popovdur.

A.S.Puşkin yeni rus ədəbiyyatının və dilinin yaratıcısıdır. Dünya ədəbiyyatının nəhənglərindən olan L.N.Tolstoyun 1812-ci il müharibəsinin tarixini əks etdirən "Hərb və sülh" epopeyası dünya ədəbiyyatının ən böyük əsəridir. K.Bryullo-vun "Pompeyin son günü" rəsmi böyük incəsənət əsərlərindən biridir. Rəssam bu əsərində püskürən Vezuvi vulkanının lavası və külü altında qalıb məhv olan qədim şəhərin faciəsini təsvir etmişdir.

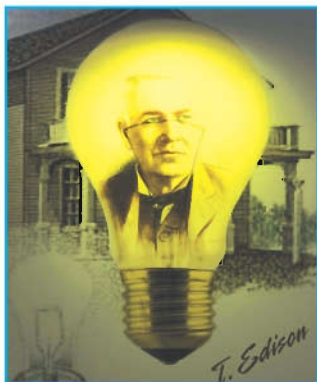
"İnsan üzü".
Rabindranat Taqor

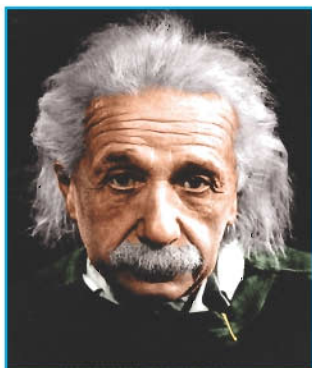
Yapon ağac qravürü.
XIX əsr

Aleksandr Puşkin

Tomas Edison

Albert Eynşteyn

Frederik Şopen

Rəssamın qədim bir hadisəyə əsər həsr etməsini nə ilə izah etmək olar?

İ.Y.Repin və V.A.Serov həmin dövrün məşhur rəssamları idilər. Klassik rus opera və simfonik musiqisinin banisi M.Qlinkadır. Onun bir çox əsərləri, xüsusilə “Ruslan və Lyudmila”, “İvan Susanin” operaları indiyədək səhnədən düşməmişdir.

Təhkimçiliyin ləğvi, kapitalizmin inkişafı incəsənətlə yanaşı, elmin sürətli inkişafına kömək etdi. İ.P.Pavlovun şərti reflekslər haqqındakı təlimi fiziologiyanın inkişafına böyük təsir göstərdi.

XIX əsrin 30–40-cı illərinin sənaye çevrilişi elmi kəşflərin gedişini sürətləndirdi. Məhz XIX əsrin ikinci yarısı elmi kəşflərlə zəngindir. Belə kəşflərdən biri **alman** mühəndis Daymlelerin düzəltdiyi benzinlə işləyən mühərrikdir. Daxili yanacaqda işləyən mühərrikin kəşfi avtomobil sənayesinin yaranmasına yol açdı. Elektrikin kəşfi ən önəmli kəşflərdən biri idi. ABŞ mühəndisi T.Edisonun ixtira etdiyi elektrik lampaları bu kəşfin əməli nəticəsi idi.

Elm və texnikanın qarşılıqlı təsirini açıqlayın.

XX əsrin əvvəlində Almaniya alimi Albert Eynşteyn elmi ictimaiyyəti özünün nisbilik nəzəriyyəsinin əsas ideyaları ilə tanış etdi. O sübut etdi ki, cisimlərin ölçüləri və vaxt uzunluğu nisbidir. Bunlar sürətin yüksəkliyindən asılıdır.

Fizika fənnindən aldığınız bilik əsasında Eynşteynin nəzəriyyəsi haqqında fikirlərinizi bildirin.

XIX əsr **Avropa ölkələrinin** və **ABŞ-ın** ədəbiyyat və incəsənətində baş vermiş böyük dəyişikliklər, irəliləyişlər əsridir. Alman yazıçısı İ.V.Höte və ingilis şairi Corc Bayron romantizm cərəyanının görkəmli nümayəndələri idi. “Faust” əsəri Höteni dünya ədəbiyyatının nəhənglərindən biri etdi. Bayron isə əsərlərində yaratdığı romantik qəhrəman obrazı ilə şöhrət qazandı.

Fransız yazıçısı O.Balzak və ingilis yazıçısı Ç.Dikkens ədəbiyyatda realizm cərəyanını təmsil edirdilər.

XIX əsrin məşhur incəsənət xadimlərindən biri Polşa bəstəkarı Frederik Şopen idi. Onun fortepiano əsərləri dünya musiqi sənətinə böyük töhfədir.

Həmin dövrün məşhur rəssamı Fransisko Qoyya isə “Güllebaran” tablosunda ispanların Fransa işğalçılarına qarşı mübarizəsini, ispaniyalı üsyançıların Fransa əsgərləri tərəfindən güllələnməsini təsvir etmişdir. Fransa yazıçısı Romen Rollan, Norveç dramaturqu H.İbsen, Amerika yazıçıları Mark Tven, Teodor Drayzer, Cek London dünyanın tanınmış ədiblərindən idi. Onların əsərlərində dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə tənqidi münasibət bildirilir, həlli vacib olan problemlərə toxunulurdu.

“Güllebaran” tablosu.
Fransisko Qoyya

Sizcə, bu yazıçıları düşündürən ictimai-siyasi hadisələr hansı idi?

Dünya xalqlarının tarixi onların bəşər elminə və mədəniyyətinə vermiş olduğu şəxsiyyətlərlə qiymətləndirilir.

Sual və tapşırıqlar:

1. 40-cı illərin məktəb islahatının hərbi və inzibati islahatların tələblərindən irəli gəldiyini sübut edin.
2. Müstəmləkələrdə Rusiyanın məktəblər açmasının onun müstəmləkəçilik siyasətinə xidmət etmək məqsədi daşdığını əsaslandırın.
3. İranla Hindistanda maarif və mədəniyyətin geriliyinin oxşar və fərqli cəhətlərini göstərin.
4. Avropa, Amerika və Şərqi xalqlarının elm və mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsini onların ictimai-iqtisadi quruluşu ilə əlaqələndirin.
5. Bu dövrün böyük yazıçılarından yaradıcılığındakı oxşar cəhətləri müəyyənəldirin və bu oxşarlığın səbəblərini izah edin.
6. Hər hansı ölkənin tarixinin müəyyən dövrünü öyrəndikdən sonra onun ədəbiyyatının mövzularını təxminən müəyyənəldirmək olarmı? Cavabınızı əsaslandırın.

II BÖLMƏ. DÜNYA ÖLKƏLƏRİ 1918–1945-ci İLLƏRDƏ

IV FƏSİL. AVROPA ÖLKƏLƏRİ VƏ AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARI

10. Versal–Vaşinqton sistemi

XX əsrin ən böyük faciələrindən olan Birinci Dünya müharibəsi bir daha göstərdi ki, böyük dövlətlərin dünyanı öz aralarında bölüşdürmək istəyi təkcə qənimətə və üstün mövqeyə səbəb olmur.

Birinci Dünya müharibəsində qalib və məğlub tərəflər kim oldu? Hansı imperiyaların varlığına son qoyuldu? Qalib dövlətlər ədalətlik prinsiplərinə nə dərəcədə əməl etdilər?

Birinci Dünya müharibəsindən sonra dövlətlərarası münasibətləri qaydaya salmaq üçün 1919-cu ilin yanvarında Parisdə sülh konfransı təşkil olundu. Konfrans öz işini iyunun sonlarına kimi davam etdirdi. Burada aparıcı rolu *“Böyük üçlük”* – ABŞ, Böyük Britaniya və Fransa oynayırdı. Məğlub ölkələr və Sovet Rusiyası konfransa dəvət olunmamışdı.

Sizcə, Sovet Rusiyasının dəvət olunmamasının səbəbi nə idi?

Konfransda məqsəd Almaniya və digər məğlub dövlətlərlə sülh müqavilələrini hazırlamaq idi. Müqavilələrin əsasını V. Vilsonun konqresə təqdim etdiyi *“14 maddə”dən* ibarət “dünyanın ədalətli surətdə yenidən qurulması prinsipləri” təşkil edirdi.

“14 maddə”nin başlıca məzmunu:

- 1) Gizli diplomatiyadan imtina etmək; 2) Azad ticarət;
- 3) Silahlanmanın azaldılması; 4) Xalqlara öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun verilməsi; 5) Bütün müstəmləkə məsələlərinin qərəzsiz həll edilməsi; 6) Müharibədən sonra dünyanın ədalətli surətdə yenidən qurulmasının zəruriliyi.

1919-cu il iyunun 28-də Parisin Versal sarayında Almaniya ilə sülh müqaviləsi imzalandı.

Ərazisindəki alman müəllklərinin Yaponiyaya verilməsindən narazı olan Çin müqaviləni imzalamadı. Millətlər Cəmiyyətinə daxil olmadığı üçün ABŞ senatı müqaviləni təsdiq etmədi. *Versal* sülh müqaviləsi Avstriya ilə *Sen-Jermen*, Bolqarıstanla *Neyi*, Macarıstanla *Trianon*, Osmanlı imperiyası ilə

Böyük üçlük:
Jorj Klemanso,
Vudro Vilson,
Devid Lloyd Corc.
Paris, 1919-cu il

Sevr müqavilələrinin imzalanması ilə tamamlandı. Sülh müqavilələri, ümumilikdə, Versal sistemini təşkil edirdi.

Versal sülh müqaviləsinin imzalanması

Versal sistemine daxil olan müqavilələr

Paris (1919-cu il, iyun) – Almaniya müharibəni törətməkdə təqsirkar olduğunu və onun nəticələri üçün müttəfiqləri ilə birgə məsuliyyət daşdığını etiraf etdi. Ona daimi ordu saxlamaq qadağan edildi. Baş qərargah buraxıldı. Almaniya Reyn zonasını silahsızlaşdırmağı öhdəsinə götürdü. Elzas və Lotaringiya Fransaya qaytarıldı. 15 il müddətinə Millətler Cəmiyyətinin idarəçiliyinə keçən Saar daş kömür hövzəsi Fransaya güzəştə gedildi.

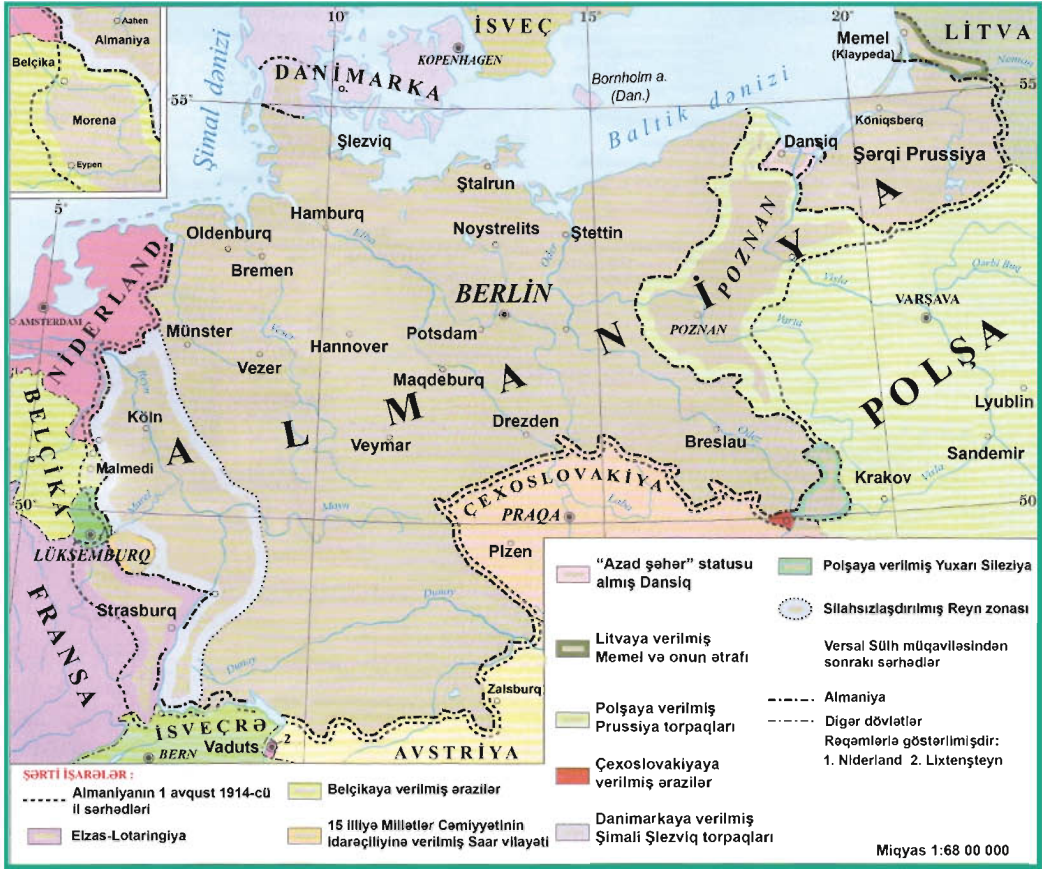
Trianon (1919-cu il, noyabr) – Avstriya-Macaristan imperiyasının dağılması təsbit olundu; Macarıstan bir sıra ərazilərini Rumıniya, Serb-Xorvat-Sloven krallığı, Çexoslovakiya və Avstriyaya güzəştə getdi.

Sen-Jermen (1919-cu il, sentyabr) – Avstriya-Macaristan imperiyasının dağılması və yeni dövlətlərin (Macarıstan, Çexoslovakiya və Serb-Xorvat-Sloven krallığı) yaradılması rəsmiləşdirildi.

Neyi (1919-cu il, noyabr) – Rumıniya və Serb-Xorvat-Sloven krallığı xeyrinə güzəşt edildi; Bolqarıstan öz silahlı qüvvələrini 20 minə kimi azaltmalı və ağır təminat ödəməli idi; Bolqarıstan Egey dənizinə çıxışdan məhrum edilirdi.

Sevr (1920-ci il, avqust) – Osmanlı bir çox müstəmləkə ərazilərindən məhrum oldu. Ərazisinin 4/5 hissəsini itirdi. Anadolunun şərqində qondarma "Ermenistan" və "Kürdüstan" dövlətlərinin yaradılması nəzərdə tutulurdu.

Versal sisteminin mahiyyətini açıqlayın.

1919-cu il Versal sülh müqaviləsinə əsasən, Avropada baş vermiş ərazi dəyişiklikləri

Mandat sistemi – keçmiş alman müstəmləkələrinin və Osmanlı mülklərinin qəyyumluğa götürülməsi formasında bölüşdürülməsi.

Paris konfransının ən mühüm nəticələrindən biri də **Millətlər Cəmiyyəti** təşkilatının yaradılması oldu. Təşkilatın başlıca vəzifəsi xalqlar arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirmək, sülh və təhlükəsizliyi qorumaq idi. Məğlub dövlətlərin əlindən alınmış müstəmləkə torpaqları Millətlər Cəmiyyətinin tətbiq etdiyi **mandat sistemi*** əsasında qaliblər tərəfindən yenidən bölüşdürüldü. Mandatlar İngiltərə, Fransa, Yaponiya və Belçikaya verildi. Almaniyanın Afrikada və Sakit okeandakı müstəmləkələri mandatı olan dövlətlərin nəzarətinə keçdi. Osmanlı imperiyasının ərəb ölkələrindəki ərazilərinə mandat sahibləri yiyələndi.

Qalib ölkələr Millətlər Cəmiyyətini yaratmaqla daha çox kimin mənafeyini düşünürdülər? Fikirlerinizi əsaslandırın.

Paris konfransında ən mübahisəli məsələlərdən biri Almaniya üzvlüyünün ləğvi idi. Qalib dövlətlər arasında ciddi fikir ayrılıqları hökm sürdüüyü üçün onlar bu məsələ barədə razılığa gələ bilmədilər.

Versal sistemini “tamamlamaq” məqsədilə 1921-ci ilin sonu–1922-ci ilin əvvəllərində **Vaşinqton konfransı** çağırıldı. Konfransda bağlanmış əvvəlki müqavilələrə yenidən baxıldı və bir sıra qərarlar qəbul olundu. Birləşmiş Ştatlar dörd dövlətin – ABŞ, İngiltərə, Fransa və Yaponiyanın Sakit okean mülklərinin birgə qorunması haqqında müqavilə bağlanmasına nail oldu. Çinə ABŞ-ın “açıq qapı” prinsipi tətbiq olundu. Yaponiyanın Şandun yarımadasını Çinə qaytarması məsələsi də konfransda müzakirə olundu.

Sizcə, Vaşinqton konfransında ABŞ-ın fəallıq göstərməsinin səbəbi nə idi?

Paris və Vaşinqton konfranslarının qərarları Versal–Vaşinqton sisteminin əsasını təşkil etdi. Onun yaradılması müharibədən sonrakı gərginliyin azaldılmasına imkan versə də, bütün ziddiyyətləri həll etmədi. Çünki bu sistemin özünün müəyyən çətinlikləri və ziddiyyətləri var idi. Ziddiyyətlər, əsasən, onu yaradanların ədalətli olmamasından irəli gəlirdi.

ABŞ Versal sisteminə bitərəf münasibət göstərərək, onun qərarlarını təsdiq etmədi. Onun Millətlər Cəmiyyətində iştirak etməkdən imtina etməsi bu sistemin əsasının zəifləməsinə səbəb oldu. Bütün bunlara baxmayaraq, Versal–Vaşinqton sistemi dünyanın beynəlxalq hüquq normaları əsasında inkişafı üçün müəyyən zəmin yaratdı.

Birinci Dünya müharibəsindən sonra iqtisadi münasibətləri bərpa etmək üçün ilk cəhd Rusiya və Almaniyanın da iştirak etdiyi ***Genuya konfransının*** (1922-ci il, aprel-may) çağırılması oldu. Konfransda Rusiya nümayəndə heyətinin tərkibində N.Nərimanov da iştirak edirdi. Konfransın gedişində Rusiya Almaniya ilə saziş imzaladı. Bu onların iqtisadi blokadadan çıxmaq yolunda atdığı ilk addım oldu. **1925-ci il Lokarno konfransında** Almaniya, Belçika, Fransa, Böyük Britaniya və İtaliya arasında təminat müqaviləsi imzalandı. Buna ***Reyn Təminat Paktı*** da deyilir. Bununla da, Böyük Britaniya və Fransa dolayı yolla Versal sülh müqaviləsinin ədalətsiz olduğunu etiraf etdi.

Nəriman Nərimanov

Böyük Britaniya və Fransanın Versal sülh müqaviləsinin ədalətsizliyini etiraf etməsinin səbəbi nə idi?

II BÖLMƏ

Aristid Brian

Frenk Kelloq

Beynəlxalq siyasi şəraitin yumşaldılmasında Fransanın Xarici İşlər naziri A.Brian və ABŞ-ın dövlət katibi F.Kelloq tərəfindən 1928-ci ilin avqustunda irəli sürülmüş, 48 dövlətin qoşulduğu Brian-Kelloq paktı müəyyən rol oynadı. Pakta imza atan tərəflər müharibələrdən imtina etməyi, bütün münaqişələri və mübahisəli məsələləri dinc yolla həll etməyi öhdələrinə götürdülər. Bir il sonra SSRİ də bu pakta qoşuldu.

Öhdəlikləri yerinə yetirmək bu dövlətlər üçün nə dərəcədə inandırıcı idi?

20-ci illərdən ABŞ beynəlxalq münasibətlərdə təcridçilik siyasəti yeridirdi. Məhz bu xətt dünya siyasətində Böyük Britaniya və Fransanı aparıcı etdi. Lakin müharibədə zəif düşmüş həmin dövlətlər bu vəzifəni axıra qədər yerinə yetirmək iqtidarında olmadı.

Sual və tapşırıqlar:

1. Versal–Vaşinqton sistemine daxil olan müqavilələri müzakirə edərək nəticə çıxarın.
2. Versal müqaviləsi ilə Sevr sülh müqaviləsini müqayisə edin.
3. Millətlər Cəmiyyətinin yaradılmasının məqsədini şərh edin.
4. Vyana konqresində yaradılmış "Müqəddəs İttifaq"la Millətlər Cəmiyyətinin fərqi izah edin.
5. Versal–Vaşinqton sisteminin nəticələrini təhlil edin, tənqidi fikirlərinizi bildirin.
6. Versal–Vaşinqton sistemindəki ziddiyyətləri əks etdirən sxem hazırlayın.
7. 1871-ci il Versal (Paris) sülhü ilə 1919-cu il Versal sülhünü fərqləndirin.
8. Genuya və Lokarno konfranslarının nəticələri haqqında fikir bildirin.

11. Almaniya və İtaliya

Birinci Dünya müharibəsində dünyanı fəlakətə və dağıntılara aparan Almaniya yeni dövrə iqtisadiyyatı dağılmış vəziyyətdə daxil oldu. İtaliya isə qalib dövlətlər içərisində ümidləri puça çıxmış bir dövlətə çevrildi.

Ağır şərtlərlə müharibədən məğlub çıxmış Almaniya yaranmış vəziyyətdən necə çıxacaq? Dünyanı yeni müharibələrə aparacaq daha hansı hadisələr baş verəcək? İtaliyada hakimiyyət kimin əlinə keçəcək?

Almaniya. Birinci Dünya müharibəsindən məğlub və iqtisadiyyatı dağılmış vəziyyətdə çıxmış Almaniya öz "qəddini dü-

zəltməyə” başladı. 1918-ci ilin noyabrında Almaniya monarxiya devrildi. Növbəti ilin iyununda Veymar şəhərində toplanan Müəssislər Məclisi Almaniyanın konstitusiyasını qəbul etdi. Konstitusiyaya görə, Almaniya federal quruluşlu, parlamentli prezident respublikası elan edildi. Qalib dövlətlər arasındakı ziddiyyətlərdən istifadə edən Almaniya Sovet Rusiyası ilə müqavilə imzaladı. Qərb ölkələri Almaniya sabitlik yarandıqdan sonra onun iqtisadi cəhətdən dirçəlməsinə kömək etməyə başladı. Reyn Təminat Paktı Almaniyanın dirçəlməsinə kömək etdi. Bu pakt müharibədən sonra Almaniyanın bərabər hüquqlu tərəfkeş kimi tanınmasında ilk addım oldu. 1926-cı ildə Almaniya Millətlər Cəmiyyətinə qəbul edildi.

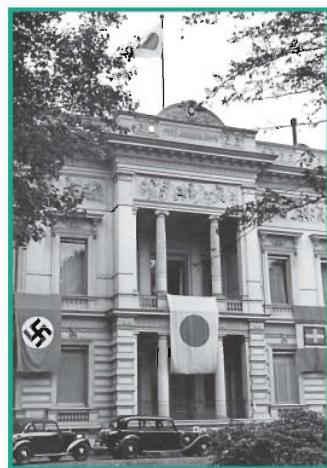
**Nə üçün Almaniya Sovet Rusiyası ilə müqavilə imzaladı?
Fikrinizi əsaslandırın.**

1919-cu ildə Nasist partiyasının yaranması və sonralar hakimiyyətə gəlməsi Almaniyanın bu dövr tarixinin ən faciəli hadisələrindəndir. Almaniya *Nasist partiyasının** başlıca şüarları “millət, güclü dövlət, güclü Führer (rəhbər)” idi. Partiyanın görkəmli lideri Adolf Hitler idi. 1923-cü ildə nasistlərin qiyamı uğursuz oldu. A.Hitler 5 il həbsə məhkum edildi. O, 7 ay həbsdə qaldı. Həbsdə olarkən “*Mənim mübarizəm*” (“*Mein Kampf*”) kitabını yazdı.

1932-ci il seçkilərində Almaniya iqtisadi böhranın yaratdığı çətinliklərdən istifadə edən nasistlər müxtəlif vədlərlə qalib gəldilər. Prezident P.Hindenburq Adolf Hitleri *reyxskansler** təyin etdi. Hitler ölkədə demokratik azadlıqları ləğv etməyə və siyasi rəqiblərinə qarşı açıq terrora başladı. Veymar konstitusiyasının müəyyənləşdirdiyi demokratik azadlıqlar ləğv edildi. Nasist partiyası istisna olmaqla, bütün siyasi partiyalar qadağan edildi. *Gizli polis (Gestapo)* yaradıldı. 1933-cü ilin payızında Almaniya Millətlər Cəmiyyətindən çıxdı. 1934-cü ilin avqustunda Hindenburqun ölümündən sonra bütün hakimiyyət Hitlerin əlində cəmləşdi. Ölkədə *avtoritar** faşist diktaturası yaradıldı. Hitler Versal müqaviləsinin bütün hərbi maddələrini ləğv etdi, alman ordusunun sayını artırdı və bütün silah növlərinin istehsalını bərpa etdi. Beləliklə, Almaniya Avropada müharibə ocağına çevrildi.

Almaniyanın Paris sülh müqaviləsinin şərtlərini pozaraq yenidən silahlanmasının səbəbini izah edin.

Nasist partiyası – 1919-cu ildə yaradılmış və Hitlerin başçılıq etdiyi Almaniya Nasional Sosialist Partiyasıdır.

Reyxstaqın binası

Reyxskansler – Almaniya imperiyasında və Veymar respublikasında hökumət rəhbəridir.

Avtoritar rejim – siyasi hakimiyyətin bir nəfərin və ya bir qrup şəxsin əlində cəmləşdiyi idarə üsuludur.

Rəy sorğusu əsasında Saar vilayəti Almaniya qaytarıldı. Hərbi mükəlləfiyyət və Baş qərargah bərpa edildi. Hərbi-hava, sualtı donanma yaradılmasına başlandı. Beləliklə, Almaniya Avropada ən güclü hərbi-sənaye kompleksinə və hərbi texnika ilə silahlanmış orduya malik oldu.

Almaniyanın hərbsizləşdirilmiş Reyn zonasına öz ordusunu yeritməsi ilə Versal sistemi iflasa uğradı.

Almaniyanın bu qədər güclənərək silahlanıb yenidən Avropada müharibə ocağına çevrilməsinə səbəb nə idi? Araşdırma aparın.

Çexoslovakiyanın almanlar yaşayan Sudet vilayətinin Almaniya verilməsini nəzərdə tutan Münhen görüşünün iştirakçıları: Adolf Hitler, Benito Mussolini, Eduard Daladye, Nevill Çemberlen

Faşizm – italyan sözü olub, dəstə deməkdir.

1936-cı ilin payızında Almaniya–İtaliya ittifaqı yaradıldı. Bu zaman Almaniya və Yaponiya arasında *Antikomintern paktı* imzalandı. Az sonra İtaliya da həmin pakta qoşuldu.

Hitlerin vətəni hesab etdiyi Avstriyanı dinc yolla Almaniya birləşdirməsi təcavüzkar siyasətin genişlənməsinə səbəb oldu. İri dövlətlərin bu təcavüzə göz yumaraq 1938-ci ilin payızında Münhen “sövdələşməsi”ni imzalaması Avropada müharibə ocağının alovlanmasına şərait yaratdı. 1940-cı ilin sentyabrında dünyanı bölüşdürmək məqsədi güdən Almaniya–İtaliya–Yaponiya üçlük paktı imzaladı. Sonralar bu pakta Hitlerin tərəfdaşları hesab olunan Macarıstan, Bolqarıstan, Finlandiya, Rumıniya və Danimarka da qoşuldu.

İri dövlətlərin faşizmin yayılmasına göz yummasının səbəbini ne ilə izah edərdiniz?

İtaliya. İtaliya Birinci Dünya müharibəsindən qalib dövlətlər sırasında çıxmışdı. Onun yeni ərazilər əldə etmək, beynəlxalq aləmdə nüfuzunu möhkəmləndirmək niyyətləri puça çıxdı. Müharibədən sonra ölkədə sosial ziddiyyətlər daha da kəskinləşdi. Hakim dairələr narazı xalq kütlələrini güc yolu ilə susdurmaq üçün xüsusi dəstələr yaratdılar. Onlardan biri də Benito Mussolininin yaratdığı “*Faşist*” mübarizə dəstələrinin ittifaqı” idi. Onlara “qaraköynəklilər” də deyirdilər. Faşistlərin proqramında əməkdaşlıq, güclü dövlət, millətçilik ideyası əsas yer tuturdu.

Faşistlərin antidemokratik, terrorçu hərəkətlərinə qarşı İtaliyanın bir çox yerində “Xalq cəsurları” təşkilatı yaransa da, onlar axıradək mübarizə apara bilmədilər. **1921-ci ilin avqustunda** Faşist partiyası ilə İtaliya Sosialist partiyası arasında “*Sakitləşdirmə paktı*” bağlandı. Tərəflər bir-birinə qarşı düşmənçilikdən imtina etmək öhdəliyini götürdülər. Buna görə İtaliyada antifaşist birliyin yaradılması mümkün olmadı.

“Sakitləşdirmə paktı” İtaliyada hansı hadisələrə yol açdı?

Növbəti ilin payızında faşistlərin Neapolda keçirilən toplantısında “Romaya yürüş” elan edildi. Bundan qorxuya düşən kral III Viktor Emmanuel hökumətə başçılıq etmək üçün Mussolinini Romaya dəvət etdi. Beləliklə, dövlət çevrilişi nəticəsində faşistlər hakimiyyətə gəldilər. Ölkədə konstitusiya azadlıqları ləğv edilməyə başlandı. 1922-ci ilin sonlarında Mussolini başda olmaqla, Böyük Faşist Şurası yaradıldı. Qanunverici və icraedici funksiyaları öz üzərinə götürən faşistlər növbəti parlament seçkilərində qalib gəldilər. Qanunla Mussoliniyə diktatorluq səlahiyyətləri verildi. 1929-cu ildə Mussolini Roma papası ilə saziş imzaladı. Mussolini hökuməti *korporativ dövlət** yaratmaq ideyasını həyata keçirməyə başladı. İtaliya faşizmi Almaniya nasizmindən fərqli olaraq, monarxiya şəraitində fəaliyyət göstərir və geniş qəsbkarlıq iddialarına malik deyildi.

Korporativ dövlət – emək münasibətlərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsidir.

III Viktor Emmanuel

Sual və tapşırıqlar:

1. Nasist partiyasının meydana çıxması və hakimiyyətə gəlməsi niyə faciə hesab edilir? Məlumat toplamaqla tədqiqat hazırlayın.
2. İtaliyada faşizmin yaranması və açıq çıxışlara şərait yaratmış amillərin səbəbini göstərin.
3. Topladığınız məlumatlara əsasən, nasizmle faşizm ideyalarını müqayisə edərək tənqidi fikrlərinizi bildirin.
4. A.Hitlərin siyasi addımlarını dövr baxımından dəyərləndirin.
5. A.Hitlərlə Mussolininin başlıca fərqlərini müqayisə edərək faktlarla isbat edin.

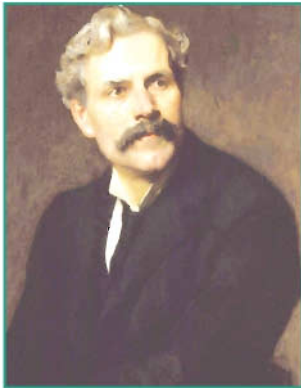
Alman nasistlərinin ideyaları	İtaliya faşistlərinin ideyaları
sosial qrupların əməkdaşlığı, irqçiliyin təbliği, güclü totalitar və avtoritar dövlət yaratmaq	əməkdaşlıq, onu təmin edən güclü dövlət hakimiyyəti, millətçilik

6. Böyük Faşist Şurasının yaranma səbəblərini izah edin.
7. Vənn diaqramına əsasən, alman faşizmini İtaliya faşizmi ilə müqayisə edin.

12. Böyük Britaniya, Fransa və Amerika Birləşmiş Ştatları

Böyük Britaniya, Fransa və ABŞ Birinci Dünya müharibəsindən qalib çıxmış ölkələr idi. Müharibənin onların xeyrinə həll olunması bu dövlətlərin maraqlarına uyğun sülh şərtlərinin bağlanması ilə nəticələndi. Buna baxmayaraq, bəzi məsələlərdə bu dövlətlərin maraqları da yarımçıq qaldı.

Sonrakı dövrlərdə bu dövlətlərin aqibəti necə oldu? Müharibədən qalib çıxmaq bu ölkələrə nə verdi? Birinci Dünya müharibəsinin nəticələri onların həyatında nə kimi rol oynadı?

Ramsey Makdonald

Böyük Britaniya. Böyük Britaniya müharibə illərində milli sərvətinin üçdə bir hissəsini itirmişdi. 1924-cü ildə seçkilərdə qalib gələn leyboristlər, Ramsey Makdonald başda olmaqla, birinci Leyborist hökumətini təşkil etdilər. Yeni hökumət fəhlələr üçün evlər tikməyə, işsizliyə görə sığorta sistemini yaxşılaşdırmağa başlasa da, verdiyi bir çox vədləri yerinə yetirə bilmədi. Bu da fəhlələr arasında narazılıq yaratdı. Buna görə də oktyabr seçkilərində mühafizəkarlar yeni hökumət təşkil etdilər. Sosial-iqtisadi və siyasi sabitlik dövrü olmasına baxmayaraq, Böyük Britaniyanın kömürçüçü sənayesi dərin böhran keçirirdi. Bu bütün ölkədə saxtaçıların ümumi tətlinə səbəb oldu. Hökumətin ümumi tətilləri və nümayişləri qadağan etməsi mühafizəkarlar hökumətinin süqutuna gətirib çıxardı.

Leyboristlərin həyata keçirdiyi tədbirlərə münasibət bildirin. Bu tədbirlərin keçirilməsinin əhəmiyyəti nə idi?

Nevill Çemberlen

1929-cu il seçkilərində mühafizəkarlar leyboristlərə məğlub oldular. Onlar dünyanı bürüyən iqtisadi böhranın nəticələrini yumşaltmaq məqsədilə işsizliyə görə sığortanı genişləndirdilər, işçi qüvvəsini sənaye müəssisələrinə yönəltmək üçün tədbirlər gördülər. Lakin buna baxmayaraq, hökumətin fəaliyyətindən narazılığın artması leyboristlərin istefa verməsinə gətirib çıxardı. 1931-ci ildə Böyük Britaniyada leyboristlərin, liberalların və mühafizəkarların iştirak etdikləri Milli hökumət quruldu. Yeni hökumət ölkədə iqtisadi vəziyyətin pisləşməsinin qarşısını almağa çalışdı. Bu məqsədlə bank kreditlərinin faizlərini azaltdı, kənd təsərrüfatına vəsait qoyulmasını artırdı.

30-cu illərin ikinci yarısında hakimiyyətdə olmuş N.Çemberlenin başçılıq etdiyi hökumət Böyük Britaniya tarixində

uğursuz hökumət hesab edilir. Onun dövründə Avropada faşizmi “sakitləşdirmək” məqsədilə imzalanan *Münhen sövdələşməsi* (1938-ci ilin sentyabrı) Böyük Britaniya xarici siyasətində ən uğursuz addımlardan biri idi.

Nə üçün Münhen sövdələşməsi Böyük Britaniyanın xarici siyasətində ən uğursuz addımlardan biri hesab olunur?

Fransa. Müharibə Fransa iqtisadiyyatına ağır zərbə vurdu. Fransa qalib dövlətlər sırasında olsa da, maliyyə cəhətdən ABŞ və Böyük Britaniyadan asılı idi. 1919-cu il parlament seçkiləri nəticəsində yaradılan Milli blok hökuməti böhranı aradan qaldırmağa səy göstərdi.

Təzminatın ödənilməsinə “nəzarət” adı altında Fransa və Belçika 1923-cü ildə Rura ordu hissələri yeritdi. Bu əməliyyatın uğursuzluğu Milli blokun dağılmasının başlanğıcı oldu. Növbəti seçkilərdə E.Errionun başçılıq etdiyi sol blok qalib gəlsə də, ölkədə sabit hakimiyyət yarada bilmədi.

Sizcə, təzminatın ödənilməsi dedikdə nə nəzərdə tutulur? Araşdırma aparın.

Puankarenin başçılıq etdiyi Milli birlik hökuməti isə iqtisadi çətinlikləri aradan qaldırmaq məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. Vergilərin artırılması, dövlət məmurlarının əməkhaqlarının azaldılması sayəsində frankın sabitləşməsi təmin edildi. Lakin iqtisadi böhranın doğurduğu çətinliklər qalırdı. Bu, Fransada bir neçə hökumətin dəyişilməsinə səbəb oldu. 1934-cü ilin əvvəllərində hakimiyyətə E.Daladye gəldi. Bu zaman Fransada sol partiyaları birləşdirən Xalq Cəbhəsi yaradıldı. 1936-cı ilin yazında seçkilərdə Xalq Cəbhəsi qalib gəldi. Ölkədə faşist diktaturası yaradılmasının qarşısı alındı. Qəbul olunmuş yeni qanunda faşizmin qadağan olunması, əhəlinin sosial vəziyyətinin və maliyyə münasibətlərinin yaxşılaşdırılması və s. əks olunmuşdu.

Xalq Cəbhəsinin yaradılmasının səbəbini izah edin.

1938-ci ildə yeni hökumət təşkil edən E.Daladye Xalq Cəbhəsinə sadıq qalacağını bildirsə də, onunla əlaqələri kəsdi. O, faşistləri şirnikləndirmək və İspaniyadakı vətəndaş müharibəsinə qarışmamaq siyasəti yeritməyə başladı. Fransa hökumətinin Almaniya tərəfindən Avstriya və Çexoslovakiyanın

Eduard Daladye

Uorren Hardinq

işğalına göz yumması təcavüzkarları daha da şirnikləndirdi. 1938-ci ilin dekabrında Fransa ilə Almaniya arasında **“bir-birinə hücum etməmək haqqında pakt”** imzalandı. Bununla da Fransanın mürtəce dairələri Almaniyanı Şərqi doğru irəliləməyə sövq edirdi.

Fransa hökumətinin “gözyumma” siyasətini qiymətləndirin.

ABŞ. Birinci Dünya müharibəsinin qalib dövlətlərindən biri də Amerika Birləşmiş Ştatları idi. Müharibə onun üçün “böyük biznes” işi olmuşdu. ABŞ kapital idxal edən ölkədən onu ixrac edən ölkəyə çevrilmişdi. O, dünya qızıl ehtiyatının üçdə birini öz əlində cəmləşdirmişdi.

1920-ci il prezident seçkilərində respublikaçı U.Hardinq qalib gəldi. Onun hakimiyyəti sabitlik dövrünə təsadüf edir. Ölkədə səmərəli iş üsulları tətbiq edildi. Fordun zavodlarında tətbiq olunan konveyer üsulu daha da genişləndi. U.Hardinq 1923-cü ildə vəfat etdi. Respublikaçı Kalvin Kulic prezident seçildi. Onun **“Amerikanın işi biznesdir”** şüarı iqtisadi inkişafa güclü təkan verdi. Prezident Kulicin dövründə görülən ciddi tədbirlərdən biri mühacirət (immiqrasiya) qanunlarında dəyişiklik edilməsi oldu. Cənubi və Şərqi Avropadan mühacirət məhdudlaşdırıldı, Yaponiyadan isə qadağan olundu. Bununla da ABŞ-a azad mühacir axınının qarşısı alındı.

Sizcə, bu axının qarşısını almaqla ABŞ nəyə nail oldu?

Kalvin Kulic

Növbəti seçkilərdə də respublikaçılar qalib gəldi. ABŞ iqtisadi böhran dövrünə (1929–1933) qədəm qoydu. İqtisadi böhran bütün dünyanı əhatə etdiyi üçün Böyük böhran adlanırdı. Hökumət böhrandan çıxmağın yolunu axtarırdı. İqtisadçı C.Keyns böhrandan çıxmağın yolunu dövlətin tənzimedicisi tədbirlər həyata keçirməsində görürdü.

1932-ci il seçkilərində demokrat Franklin Ruzvelt prezident seçildi. O, ölkəni böhrandan çıxarmaq üçün **“Yeni xətt”** siyasətini irəli sürdü. Konqres “Yeni xətt” siyasətini qəbul etdi. Bu siyasətin əsas xəttini cəmiyyətdə, iqtisadi fəaliyyətin və sosial proseslərin bütün sahələrində dövlətin tənzimedicisi rolunu artırmaq təşkil edirdi.

Bu sahədə ilk addım bank sistemi üzərində dövlətin nəzarətinin güclənməsi oldu. Sənayeni qaydaya salmaq üçün Milli Bərpa İdarəsi yaradılması barədə qanun qəbul edildi. Kənd

təsərrüfatı sahəsində qəbul edilmiş qanunda əkin sahələrinin və mal-qaranın sayını azaltmaq, dövlət tərəfindən məhsulların satın alınması yolu ilə kənd təsərrüfatı məhsulları artıqlığına son qoymaq nəzərdə tutulurdu. Sənayedə əmək münasibətlərini tənzim etmək üçün Vaqner qanunu verildi. **“Sosial təminat haqqında qanun”la** ABŞ tarixində ilk dəfə olaraq dövlət pensiya və müavinət sistemi həyata keçirildi.

Vaqner qanununun mahiyyətini izah edin.

Ümumiyyətlə, Ruzveltin həyata keçirdiyi “Yeni xətt” siyasətinin əsas mahiyyətini dövlətin işə qarışması yolu ilə kapitalizmin əsaslarını möhkəmləndirmək və sosial islahatlar aparmaq təşkil edirdi. Yeni xəttin həyata keçirilməsi nəticəsində ABŞ iqtisadiyyatı böhrandan əvvəlki səviyyəyə çatdı. Ruzvelt tərəfindən ABŞ-da həyata keçirilən özünütənzimləmə siyasəti kapitalizm tarixində yeni mərhələnin başladığından xəbər verirdi. F.Ruzvelt xarici siyasətdə bitərəf mövqe tuturdu. Konqresin qəbul etdiyi “Bitərəflik haqqında qanun”a görə, ABŞ münaqişə iştirakçılarına silah və hərbi sursat satmaqdan rəsmən imtina edirdi. Bu qanunun çatışmayan cəhəti ondan ibarət idi ki, qanunda təcavüzkarla təcavüzə məruz qalan ölkəyə fərq qoyulmurdu.

Franklin Ruzvelt

Sual və tapşırıqlar:

1. Birinci Dünya müharibəsindən qalib çıxmış (ABŞ, İngiltərə və Fransa) dövlətləri siyasi və iqtisadi baxımdan müqayisə edin.
2. Böyük böhran haqqında məlumat toplayaraq esse hazırlayın.
3. ABŞ-ın faşizmə qarşı münasibətini araşdırın və müzakirə edin.
4. U.Hardinq, K.Kulic və F.Ruzveltin siyasi görüşlərini müqayisə edərək sxem hazırlayın.
5. Nə üçün ABŞ İngiltərə və Fransadan fərqli olaraq, müharibədən böyük qazanca çıxdı? Səbəbləri göstərin.
6. Fransada 20–30-cu illərdə hökumətin tez-tez dəyişməsi ilə ölkənin iqtisadi vəziyyəti arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini göstərin.
7. “Amerikanın işi biznesdir” şüarının mahiyyətini açın. Bu şüarı əsaslandırmaq üçün faktlara istinad edin.

13. Sovet Sosialist Respublikalarının İttifaqı

XX əsrin 20-ci illərində Rusiyanın tarixində yeni mərhələ başladı. Sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra böyük hakimiyyətə sahib SSRİ-nin yaranması dünyanın siyasi xəritəsində də dəyişikliyə səbəb oldu.

SSRİ-nin yaranmasının tarixdəki rolu nədən ibarət oldu? Bu ad altında idarəçilik sistemi hansı qaydalarla aparılırdı? Bu idarəçilik demokratik əsaslarla aparılırdımı? SSRİ-nin yaranması dünyanın hegemon dövlətlərinin planlarında nə kimi dəyişikliklərə səbəb oldu?

“Ərzaq sapalağı” – kəndlinin artıq məhsulunu aşağı qiymətə dövlətə satmağa məcbur edilməsidir.

1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra Rusiyada vətəndaş müharibəsi başladı. Müharibə hakimiyyətə gəlmiş bolşeviklərlə (qırmızılarla) devrilmiş qüvvələr – ağlar arasında idi. Sovet rejiminə qarşı müqavimət hərəkəti ölkəni бүрүdü. Narazı qüvvələrə bolşeviklər qırmızı terrorla cavab verdilər. Rusiya Xalq Komissarları Sovetinin sədri V.İ.Leninin göstərişi ilə çar II Nikolay bütün ailə üzvləri ilə birlikdə Yekaterinburqda güllələndi.

Rusiyada vətəndaş müharibəsi

“Narazı qüvvələrə bolşeviklər qırmızı terrorla cavab verdilər” fikrini izah edin.

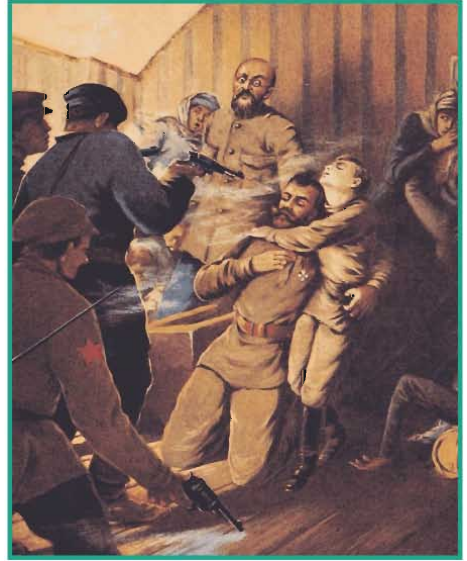

Sovet hökuməti vətəndaş müharibəsi dövründə **hərbi kommunizm*** siyasətini tətbiq etdi. Bu siyasətə görə, bütün istehsal sahələri dövlətin əlində mərkəzləşdirildi, istehsal və bölgü üzərində dövlət nəzarəti qoyuldu. Kənd təsərrüfatı məhsulları üzərində sət vergi tətbiq edildi, kəndlilərdən **“ərzaq sapalağı”*** alınmasına başlandı. Bu siyasət bolşeviklərin vətəndaş müharibəsində qələbə qazanmasına kömək etdi. Vətəndaş müharibəsinin gedişində bolşeviklər Baltikyanı dövlətlərin, Finlandiyanın və Polşanın müstəqilliyini tanıdılar.

Hərbi kommunizm siyasətinin mahiyyətini izah edin.

Vətəndaş müharibəsindən sonra bolşeviklərin yeritdiyi daxili siyasət narazılıq doğurdu. İqtisadi geriliyi və siyasi narazılıqları aradan qaldırmaq üçün sovet hökuməti **1921-ci ildə Yeni iqtisadi siyasətə (YİS)** keçdi. Ərzaq sapalağı ərzaq vergisi ilə əvəz olundu. Ərzaq vergisinin sapalaqdan fərqi onda idi ki, indi kəndli istehsal etdiyi məhsulun artığının sahibi olur, ona bu artıq məhsulu bazarda satmağa icazə verilirdi. Bu da kəndlilərin maddi marağını artırırdı. Yeni iqtisadi siyasətin ən mühüm cəhətlərindən biri ticarət azadlığının verilməsi idi. Təsərrüfat hesablı müştərək müəssisələrin yaradılması nəzərdə tutulurdu.

Yeni iqtisadi siyasətin dövrün tələbi olduğunu əsaslandırın.

Çar II Nikolayın güllələnməsi

Bu dövrdə Rusiyada təkpartiyalı sistem formalaşdı. Bolşeviklər partiyası ölkədə yeganə siyasi qüvvəyə çevrildi. **1922-ci ilin dekabrında** I Sovetlər qurultayı Rusiya, Ukrayna, Belarusiya və Cənubi Qafqazın üç respublikasının birləşdiyini – **SSRİ-nin** yarandığını təsdiq etdi. Sovet cəmiyyətinin təşəkkülündə 20-ci illərin ortalarından başlanan sənayeləşdirmə, ardınca həyata keçirilən kollektivləşdirmə, mədəni və mənəvi həyatı kommunist ideologiyası əsasında formalaşdırmaq kimi tədbirlər mühüm rol oynadı. Keçən əsrin 20-ci illərinin sonundan 30-cu illərin sonunadək həyata keçirilən beşillik planlar nəticəsində SSRİ aqrar ölkədən güclü sənaye ölkəsinə çevrildi.

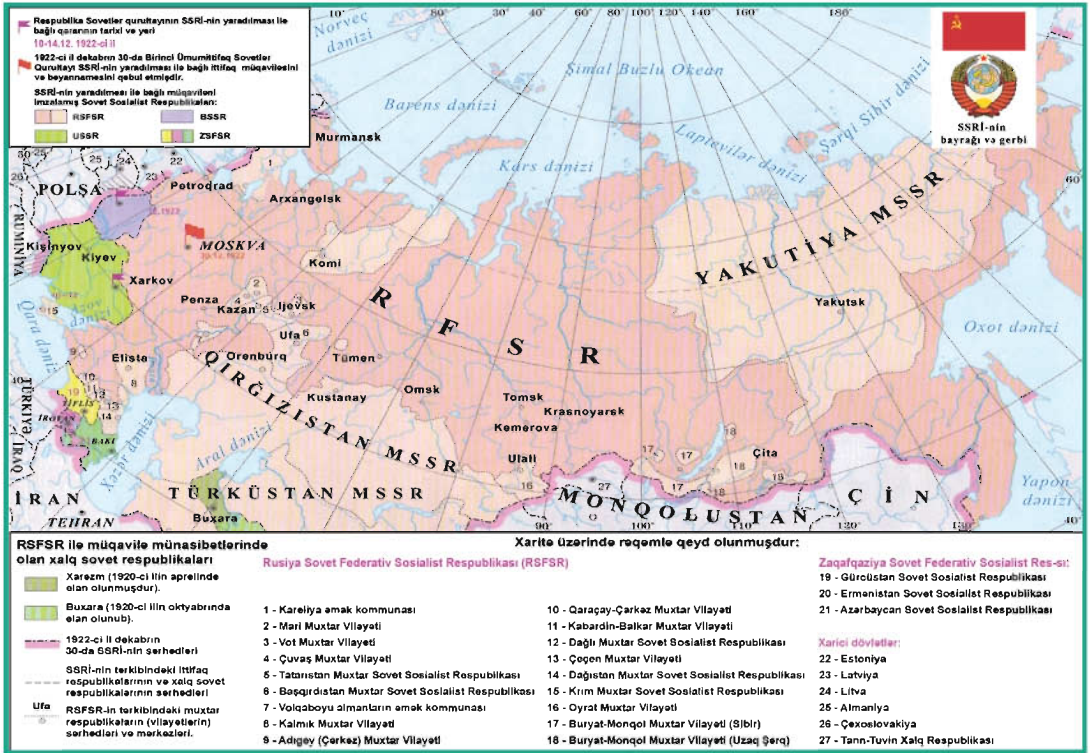
Beşillik planlaşmaların əhəmiyyətini izah edin.

Sosializm quruculuğunun ən faciəli tədbirlərindən biri fərdi kəndli təsərrüfatlarını ***kolxoz**** və ***sovxozlarda**** birləşdirmək idi. Bu siyasət qolçomaqların məhvinə yönəldilmişdi. Minlərlə insan Urala, Sibirə, Qazaxıstana sürgünə göndərilirdi. Kollektivləşdirmə nəticəsində kəndlilər cəmiyyətin ən hüquqsuz hissəsinə çevrilirdilər. 1932-ci ilin sonlarında pasportlaşma sistemə keçilməsi kəndlilərə tətbiq olunmadı. Pasportu olmayan kəndli doğulduğu və yaşadığı yerdən kənara çıxma bilməzdi.

Herbi kommunizm siyasəti – iqtisadiyyatın hərbi tələblərə uyğunlaşdırılmasıdır. Bu siyasət bütün sənaye məsələlərinin milliləşdirilməsini, ərzaq sapalağının tətbiqini, əməkhaqqının ödənilməsində bərabərçiliyin gözlənilməsini nəzərdə tutur.

Kolxoz (rusca) – kollektiv təsərrüfat deməkdir.

Sovxoz (rusca) – sovet təsərrüfatı deməkdir.

SSRİ-nin yaranması

Totalitar rejim – siyasi hakimiyyət forması olub, ictimai həyatın bütün sahələrinin sərt dövlət nəzarətinə təbə edilməsidir.

Sosialist yenidənqurma sisteminin tərkib hissələrini göstərin. Onun mahiyyətini açın.

Sosializm quruculuğunun siyasi nəticəsi ölkədə **totalitar*** dövlət sisteminin yaranması oldu. Hakimiyyət demokratik azadlıqlara, siyasi müxalifətə imkan verməyən Kommunist partiyasının əlində cəmləşdi. Bütün bunlar **1936-cı ilin dekabrında** qəbul edilmiş “qalib gəlmiş sosializm” konstitusiyasında təsbit olundu.

Təkrarlılıqın totalitar sistemin mahiyyətindən irəli gəldiyini sübut edin.

SSRİ-nin gerbi

Sosializm quruculuğu təqib, terror və kütləvi siyasi repressiyalar şəraitində həyata keçirilirdi. 30-cu illərdə 20 milyondan çox adam “**xalq düşməni**” adı ilə repressiyalara məruz qaldı.

Sovet Rusiyası ilk beynəlxalq aqtları keçmiş çar Rusiyasının tərkibində olan Polşa, Latviya, Litva, Estoniya, Finlandiya və Gürcüstanla imzalamışdır. Sonralar Sovet Rusiyası imzaladığı bu müqavilələrin heç birinə əməl etmədi.

Böyük dövlətlərin iqtisadi maraqları onları Sovet Rusiyası ilə əlaqələr qurmağa məcbur etdi. Böyük Britaniya ilə Sovet

Rusiya arasında ticarət müqaviləsi imzalandı. 1921-ci ilin sonlarında Sovet Rusiyası artıq Avropanın bir sıra ölkəsi ilə ticarət müqaviləsi bağlamağa nail oldu. Ölkənin beynəlxalq səviyyədə təmsil olunmasında 1922-ci ildə İtaliyanın Genuya şəhərindəki konfransın xüsusi əhəmiyyəti oldu. Genuya şəhəri yaxınlığında Almaniya ilə imzalanan Rapallo sazişi Sovet Rusiyasının iqtisadi blokadadan çıxmasına şərait yaratdı.

İqtisadi blokada deyəndə nə başa düşürsünüz? Rapallo sazişinin Sovet Rusiyası üçün əhəmiyyəti nə idi?

20-ci illərdə əksər Avropa ölkələri, Meksika və Yaponiya SSRİ-ni rəsmən tanıdı. Ölkənin müstəqilliyini ən gec tanıyan ABŞ oldu. 1934-cü ildə SSRİ Millətlər Cəmiyyətinə qəbul olundu. 30-cu illərdə Almaniya, İtaliya və Yaponiyanın təcavüzkar siyasəti SSRİ-ni Avropada kollektiv təhlükəsizlik sistemi yaradılması təşəbbüsü ilə çıxış etməyə vadar etdi.

1939-cu ilin avqustunda SSRİ ilə Almaniya arasında *“Birləşmələrə hücum etməmək haqqında” Molotov–Ribbentrop paktı* imzalandı. Sazişə əlavə edilən gizli protokollara görə, Şərqi Avropa nüfuz dairələrinə bölündü. Polşanın qərbi və Litva Almaniyanın, Estoniya, Latviya, Finlandiya, Bessarabiya isə SSRİ-nin nüfuz dairəsi hesab edildi.

SSRİ-nin 30-cu illərin axırlarındakı xarici siyasətinə qiymət verin.

SSRİ qərb sərhədlərini genişləndirməklə yanaşı, Xalxin Qol yaxınlığında yaponları darmadağın etdi. Beləliklə, o, bir tərəfdən Uzaq Şərqdə müharibə təhlükəsini zəiflətdi, digər tərəfdən isə Polşanın bölüşdürülməsi ilə razılaşaraq İkinci Dünya müharibəsinin başlanmasının əsas səbəbkarlarından biri oldu.

Moskvada Molotov–Ribbentrop paktının imzalanması

Stalinin Almaniyanın Xarici İşlər naziri Ribbentrop ilə görüşü

Yapon ordusu Xalxin Qol yaxınlığında

Sual və tapşırıqlar:

1. Kollektivləşdirmə dövründəki kəndlilərlə Rusiyadakı təhkimçilik dövründəki kəndlilərin sosial vəziyyətləri arasındakı oxşarlıqları müəyyənləşdirin.
2. Hitler Almaniyası ilə SSRİ-nin xarici siyasətindəki oxşar cəhətləri göstərin.
3. Totalitar dövlət sisteminin yaradılmasını sosialistcəsinə yenidənqurmaların təbii, qanunauyğun nəticəsi kimi xarakterizə edin.
4. Rusiyada 1917-ci ilin oktyabrında baş vermiş hadisə *çevriliş* adlandırılır. Buna münasibət bildirin. Çevrilişin nəticəsini təhlil edin. Oktyabr hadisəsi çevriliş idi, yoxsa inqilab?
5. SSRİ-nin yaradılmasının Rusiya imperiyasının bərpasının başlanğıcı olduğunu əsaslandırın.
6. Sovet sosialist mədəniyyəti ifadəsinin mahiyyətini şərh edin və qiymətləndirin.
7. SSRİ-nin İkinci Dünya müharibəsinin səbəbkarlarından biri olduğunu əsaslandırın.
8. İnqilabdan öncəki Rusiya ilə inqilabdan sonrakı Rusiyanı müqayisə edin.
9. SSRİ-nin yaranmasına aid mənbələrə əsasən, araşdırma aparıb təqdimat hazırlayın.

V FƏSİL. ASİYA ÖLKƏLƏRİ

14. Qafqaz və Türk dünyası

Oktyabr çevrilişindən sonra Qafqazın həyatında bir çox dəyişikliklər baş verdi. Çar Rusiyasının əsarətində qalmış bu xalqlar öz azadlıqlarını istəyir, müstəqil olmağa can atırdılar. Artıq siyasi oyanış baş vermişdi. Belə bir vəziyyətdə gürcü, azərbaycanlı və ermənilər öz məqsədlərinə çatmağa çalışırdılar.

Bu dövr Qafqaz və Türk dünyasında nə kimi izlər qoydu? Oktyabr çevrilişindən sonra hansı dəyişikliklər baş verdi?

Qafqaz. 1917-ci il Oktyabr çevrilişindən sonra Qafqazın ictimai-siyasi qüvvələri bölgəni idarə etmək üçün noyabrın 14-də Cənubi Qafqaz Komissarlığı yaratmağı qərara aldılar. Komissarlığın tərkibinə gürcü, azərbaycanlı, erməni və rus nümayəndələri daxil idi. Hökumətin ən böyük uğuru dekabrın 5-də Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatların dayandırılması haqqında *Ərzincan barışığının* imzalanması oldu. Cənubi Qafqazda demokratik hərəkatın yüksəlməsi **1918-ci il fevralın 10-da Cənubi Qafqaz (Zaqafqaziya) Seyminin** yaradılmasını labüd etdi. Lakin Seyimdəki gürcü-erməni çoxluğu Qafqazın müxtəlif yerlərində müsəlman-türk əhaliyə qarşı erməni hərbi birliklərinin törətdiyi qətl və qarətlərə, o cümlədən mart-aprel aylarında daşnak-bolşevik qüvvələrinin Azərbaycanda həyata keçirdiyi soyqırımına

biganə qaldı. Seym Azərbaycan nümayəndələrinin etirazına baxmayaraq, Qars, Ərdahan və Batum vilayətlərini öz nəzarətində saxlamaq üçün Osmanlı imperiyası ilə müharibəyə başladı.

Cənubi Qafqaz (Zaqafqaziya) Komissarlığının fəaliyyətini dəyərləndirin.

Tezliklə Osmanlı ordusu gürcü və erməni silahlı birliklərini ağır məğlubiyyətə uğrudaraq Cənubi Qafqaz Seymini sülh danışıqlarına başlamağa məcbur etdi. Batum sülh konfransı gedişində gürcü nümayəndə heyəti Almaniyə ilə gizli anlaşma imzaladı. 1918-ci il mayın 11-də Şimali Qafqaz Dağlı Xalqları İttifaqı Respublikası (Dağlı Respublikası) öz müstəqilliyini elan etdi. 1918-ci il mayın 26-da Cənubi Qafqaz Seyminin gürcü fraksiyası Seymdən çıxdığını və müstəqil Gürcüstan Demokratik Respublikası yaradıldığını elan etdi. Bundan sonra Cənubi Qafqaz Seymi öz fəaliyyətini dayandırdı, mayın 28-də isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Ermənistan (Ararat) Respublikası yaradıldı. Qafqazda yaranan müstəqil dövlətləri tanıyan ilk dövlət Osmanlı imperiyası oldu. 1918-ci il iyunun 4-də Cənubi Qafqaz respublikaları ilə "Sülh və dostluq" haqqında müqavilələr imzalandı.

**Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti
hökumətinin iclası**

**Cənubi Qafqaz Seyminin dağılmasının
səbəblərini müəyyənleyin.**

Ermənistan Respublikası yarandığı gündən qonşularına qarşı ərazi iddiaları irəli sürür, silah gücünə yeni ərazilər ələ keçirmək istəyirdi. Borçalı qəzasına 1918-ci il dekabrın 9-da erməni təcavüzü ilə əlaqədar olaraq Ermənistan-Gürcüstan müharibəsi başlandı. Həmin müharibə ingilislərin müdaxiləsi ilə dekabrın 31-də dayandırıldı. 1918-ci ilin dekabrında Qars şəhərində keçirilmiş iclasda Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikasının yaradıldığı elan edildi. Cənubi Qafqazda ikinci müsəlman-türk dövlətinin yaranmasını istəməyən ingilis qoşunları 1919-cu il aprelin 12-də bu dövləti süquta uğrattı.

**Gürcüstan Demokratik
Respublikasının eları**

Bu dövlətin süqutunda ingilislərin marağı nə idi?

Ermeni təcavüzkarlarına qarşı döyüşən Borçalı azərbaycanlıları və gürcü könüllüləri

1919-cu ilin sonunda Sovet Rusiyasının Qırmızı Ordusu general A.Denikinın ağırqvardiyaçı qüvvələrini məğlub edərək Şimali Qafqaza daxil oldu. 1920-ci ilin yazından başlayan Sovet Rusiyasının hərbi müdaxiləsi nəticəsində 1920–1921-ci illərdə Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlərin varlığına son qoyuldu. 1922-ci ildə Cənubi Qafqaz sovet respublikalarının federasiyası – **ZSFSR** yaradıldı və bu qurum həmin ilin sonunda SSRİ-yə qatıldı.

Rusiyanın Qafqazda yaradılmış müstəqil dövlətləri işğal edərək SSRİ adı altında birləşdirməsinin səbəbini izah edin.

Mərkəzi Asiya və Qazaxıstan. Rusiyada Fevral burjuva inqilabının qələbəsi Mərkəzi Asiya və Qazaxıstanda milli azadlıq hərəkatının başlanmasına səbəb oldu. **1917-ci ilin dekabrında** Qazaxıstanın milli partiyası Alaş tərəfindən Alaş-Ordu adlandırılan milli qazax dövlətinin yaradıldığı elan edildi. 1920-ci ilin yazında, əsasən, ruslardan ibarət olan bolşevik qüvvələri Alaş-Ordu dövlətini devirmək üçün Qazaxıstan ərazisinə silahlı müdaxilə etdilər. Dövlət süqut etdi, milli qüvvələrə qanlı divan tutuldu.

1920-ci ilin əvvəlində I Ümumxarəzm sovetlər qurultayı Xivəni Xarəzm Xalq Sovet Respublikası elan etdi. Xivədəki

hadisələr Buxara əmirliyinə də təsir göstərdi. Lakin nəticədə Buxarada hakimiyyət bolşeviklərin əlinə keçdi.

Sovet Rusiyası Mərkəzi Asiya və Qazaxıstanı yenidən təşkil edilən imperiyanın tərkibinə qatmağa nail oldu. 20-ci illərdə bu regionlarda yaradılan sovet respublikaları “kənüllülük prinsipi” ilə SSRİ-nin tərkibinə daxil edildi.

Nəyə görə respublikaların SSRİ-nin tərkibinə qatılması “kənüllülük prinsipi” adı altında rəallaşdırılırdı?

Krım, Volqaboyu və Ural. 1917–1918-ci illərdə Krım, Volqaboyu və Uralda türk xalqlarının milli azadlıq mübarizəsi genişləndi. Krım türkləri 1918-ci ilin noyabrında Krım Xalq Respublikasını yaratdılar. Lakin general M.A.Sulkeviçin başçılıq etdiyi bu hökumət bir neçə aydan sonra ağqvardiyaçı rus qüvvələri tərəfindən süquta uğradıldı. **1917-ci ilin dekabrında** Orenburqda Başqırd milli hökuməti yaradıldı. Lakin Volqaboyu və Sibir ərazisi qırmızılarla ağlar arasında mübarizə meydanına çevrildiyindən bu ərazidə yaranmış milli dövlət qurumları öz varlıqlarını saxlaya bilmədilər. Ağqvardiyaçı Kolçakin ordusunu darmadağın edən bolşeviklərin qırmızı ordusu 1920-ci ilin əvvəlində bu əraziləri işğal etdi.

Bu regionun türk xalqları nə üçün öz milli dövlətlərini qoruyub saxlamaq imkanına malik ola bilmədilər?

Türkiyə. Birinci Dünya müharibəsində məğlub olan Osmanlı imperiyası dağıldı, iqtisadiyyatı ağır vəziyyətə düşdü. Qalib dövlətlər Türkiyənin özünü parçalamağa başladılar: ingilislər Cənub-Şərqi Anadolunu (Kilikiya), ingilis–fransız qoşunları Şərqi Frakiyanı və Qara dəniz boğazlarını, Yunanıstan İzmiri işğal etdi. Sultan VI Mehmet buna qarşı heç bir tədbir görmədi. Mustafa Kamal paşa belə ağır vəziyyətdə ölkənin müdafiəsini öz üzərinə götürdü, türk xalqının milli azadlıq mübarizəsinə başçılıq etdi. Onun başçılığı ilə **1919-cu ilin sentyabrında Sivasda Böyük Milli Ümumtürk Konqresi** toplandı və Seçilən Nümayəndələr Komitəsi Məclis çağırılana qədər o özünü yeganə qanuni səlahiyyətli orqan elan etdi. Sultan onların tələbi ilə 1919-cu ilin sonunda məclis çağırıldı, 1920-ci ilin yanvarında İstanbulda işə başlayan Məclis “Milli and” (“Misaq-e milli”) qəbul etdi. Bu sənəddə Mudros barışıqı bağlandıqı vaxtda Türkiyənin malik olduğu sərhədlər daxilində ərazi bütövlüyü elan edildi. İşğalçılar bundan təşvişə düşüb İstan-

Matvey (Məmməd bəy) Sulkeviç.

Məmməd bəy Sulkeviç sonralar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun Baş Qərargah rəisi olmuş və bolşeviklər tərəfindən güllələnmişdir. Güllələndən zaman söyləmişdir: “Xöşbəxtəm ki, müsəlman ordusunun zabiti kimi öləm”.

Krım Xalq Respublikasının bayrağı

II BÖLMƏ

**Mustafa Kamal paşa
Atatürk**

bulda hökumət binalarını, kazarmaları tutdu, deputatları qovdu. Nümayəndələr Komitəsi Ankarada özünü müvəqqəti hökumət elan etdi və yeni məclis çağırdı.

Birinci Dünya müharibəsində osmanlıların məğlub olmasının səbəbini izah edin. Nə üçün hegemon dövlətlər bu imperiyanın torpaqlarını parçalamaqda maraqlı idi? Bu müharibənin nəticəsi olaraq osmanlılar hansı torpaqları itirdilər?

1920-ci il aprelin 23-də *Türkiyə Böyük Millət Məclisi (TBMM)* açıldı, Mustafa Kamal paşa TBMM-in sədri seçildi və hökumət yaratdı. 1920-ci ilin iyununda yunan ordusu Qərbi Anadoluda yeni ərazilər işğal etdi. Müttəfiqlər sultan hökumətini Sevr müqaviləsini imzalamağa məcbur etdi. TBMM bu müqaviləni tanımaqdan imtina etdi, sultan hökuməti qəndankənar elan olundu. Bu dövrdə Baş qərargah rəisi İsmət paşanın başçılığı ilə güclü nizami ordu yaradıldı. Bu ordu 1921-ci ilin yanvarında İnönü kəndi yaxınlığında döyüşdə yunan ordusunun hücumunun qarşısını aldı. İsmət paşa bu qələbəyə görə İnönü ləqəbi aldı. Bu döyüş milli azadlıq hərəkətində dönüş nöqtəsi oldu.

Nə üçün İnönü kəndi yaxınlığındakı döyüş milli azadlıq hərəkətində dönüş nöqtəsi hesab olunur?

1922-ci il oktyabrın 11-də Türkiyə Antanta üzrə müttəfiqlərlə *Mudanya barışığı* bağladı. TBMM noyabrın 1-də sultan hakimiyyətini ləğv etdi. 1923-cü il iyulun 24-də *Lozannada*

Türkiyə Respublikası

Antanta ilə Türkiyə arasında sülh bağlandı, işğal rejimi, Mudros və Sevr müqavilələri ləğv olundu, Türkiyənin müstəqilliyi və yeni sərhədləri tanındı. Oktyabrın 29-da TBMM Türkiyəni respublika elan etdi. Mustafa Kamal prezident seçildi. 1924-cü ildə Ana Yasa (konstitusiya) qəbul edildi.

Etatizm – fransız sözü olub, iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə dövlətin rolunu artırmaq mənasını daşıyır.

Lozanna sülh müqaviləsinin nəticələrini təhlil edin.

Mustafa Kamal geniş islahatlar proqramı həyata keçirməyə başladı.

- Qadınla kişiye hüquq bərabərliyi verildi;
- İqtisadi sahədə *etatizm** siyasəti tətbiq edildi;
- Aşar vergisi ləğv edildi;
- Milli kapital himayə edildi;
- Dövlət sənaye və ticarətin inkişafına şərait yaratdı;
- Kəndli ailələrinə torpaq sahələri verildi.

Türkiye Büyük Millet Meclisi (1930)

Həyata keçirilmiş islahatları müzakirə edib nəticələr çıxarın. Hazırda Türkiyədə iqtisadi vəziyyət nə yerdədir? Müqayisə edin.

Respublikaçılıq, millətçilik, xalqçılıq, etatizm, dünyəvilik və inqilabçılıq prinsipinə əsaslanan bu islahatlar ölkəni demokratik inkişaf yoluna çıxardı. TBMM 1934-cü ildə M. Kamala Atatürk ləqəbi verdi.

Xarici siyasət. Türkiyə 1932-ci ildə Millətlər Cəmiyyətinə daxil oldu. Boğazlara dair Lozanna konvensiyasına yenidən baxılmasına nail oldu. **1936-cı ildə Montre** konfransı çağırıldı və yeni konvensiya bağlandı: Qara dənizə çıxışı olmayan dövlətlərin hərbi gəmilərinə boğazlardan keçmək qadağan edildi. **1937-ci ildə** Türkiyə, Əfqanıstan, İran və İraqa hücum etməmək haqqında **Səədabad paktı** bağlandı. Bununla, İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Türkiyənin bitərəfliyinin əsası qoyuldu.

Sual və tapşırıqlar:

1. Ermənistan Respublikasının işğalçılıq siyasətini faktlarla göstərin. Müasir dövrdə də bu işğalçılıq siyasətinin bariz nümunələrini sadalayaraq hadisələri əlaqəli şəkildə təhlil edin.
2. İngilislərin Cənubi Qafqazla bağlı siyasətini qiymətləndirin.
3. SSRİ-nin Qafqaza olan maraqları ilə çar Rusiyasının maraqları arasındakı oxşarıqları müəyyən edin.
4. Mustafa Kamalın islahatlar proqramının prinsiplərini açıqlayın. Onun uğurlu siyasətinin nəticəsini müəyyənləşdirin.
5. "Mustafa Kamal böyük siyasətçidir" adlı esse yazın.
6. "Tarixi yaradan xalq kütlələri deyil, tarixi şəxsiyyətlərdir" fikrini müzakirə edin. Bu fikrin əsaslı olduğunu sübut edin.
7. 1923-cü il oktyabrın 29-da TBMM-in Türkiyəni respublika elan etməsinin tarixi əhəmiyyətini əsaslandırın.

15. Çin, Hindistan və Yaponiya

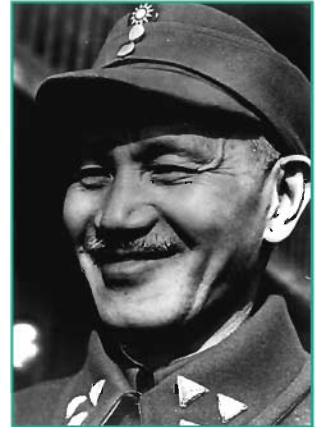
Çin Birinci Dünya müharibəsindən sonra da yarımmüstəmləkə və yarımfəodal ölkə olaraq qalırdı. Hindistanın sosial-iqtisadi vəziyyəti nisbətən yaxşılaşsa da, müstəmləkə ölkəsi idi. Yaponiya isə müharibədə Antanta tərəfindən vuruşaraq daha geniş ərazilərə sahib olmuşdu.

Müharibənin taleyi həll olunduqdan sonra bu ölkələrin aqibəti necə oldu? Onların həyatında hansı dəyişikliklər baş verdi?

Çin. Birinci Dünya müharibəsində Çin böyük dövlətlər tərəfindən “nüfuz dairələrinə” bölünmüşdü. Aqrar ölkə olan Çində feodal qaydalarının hökmranlığı inkişafa mane olurdu. Kəndlilərin çoxu torpaqsız, ya da aztorpaqlı idilər. Sənaye zəif inkişaf etmişdi. Yetişməkdə olan inqilabi hərəkata Homindən partiyası rəhbərlik edirdi.

Milli demokratik qüvvələr müstəmləkəçiləri qovmaq, vətəndaşlara hüquq bərabərliyi vermək, demokratik respublika yaratmaq prinsiplərini irəli sürdülər. **1925-ci ildə** Sun Yat-senin Quanjouda qurduğu hökumət özünü bütün Çinin milli hökuməti elan etdi. Lakin Milli inqilabi ordunun komandanı Çan Kaysi dövlət çevrilişi edərək Nankində öz hökumətini yaratdı.

Sun Yatsen hökumətinin yaradılmasının Çin üçün əhəmiyyətini izah edin.

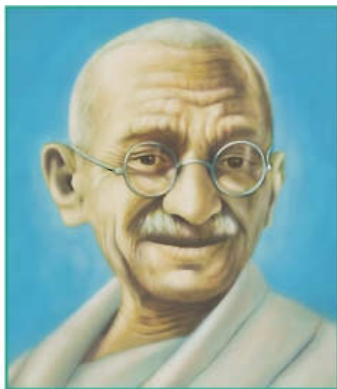

Çan Kaysi

Ölkənin cənub-şərqində kommunistlər tərəfindən idarə olunan “sovet” rayonları yaradıldı. Çində ikihakimiyyətlik bərqərar oldu: homindənçilərin Nankin hökuməti və kommunistlərin Çin Sovet Respublikası. Onlar arasında vətəndaş müharibəsi geniş vüsət aldı.

XX əsrin 30-cu illərinin ortalarında homindən ordusu kommunistləri ağır məğlubiyyətə uğratdı. Cənubi Çində mövcud olan sovet rayonları ləğv edildi.

Çində vətəndaş müharibəsi ölkəyə soxulan yaponların işini xeyli asanlaşdırdı. Yaponiyanın təcavüzü 1936-cı ilin sonlarında vətəndaş müharibəsini dayandırmaq haqqında tərəfləri razılığa gəlməyə vadar etdi. Homindənçilərlə kommunistlər yenidən vahid antiyapon cəbhəsi yaratdılar. Beləliklə, Çin xalqının yapon işğalçılarına qarşı milli azadlıq müharibəsi başlandı.

Mahatma Qandi

Vətəndaş müharibəsi ilə milli azadlıq müharibəsini bir-birindən fərqləndirin.

Hindistan. Birinci Dünya müharibəsindən sonra Böyük Britaniyanın Hindistanda müstəmləkə zülmü gücləndikcə xalqın mübarizə əzmi daha da artırdı. Cəmiyyətin bütün təbəqələri müstəmləkəçilərə qarşı vahid cəbhədə çıxış etməyə başladılar.

Böyük Britaniyanın Hindistanda müstəmləkə rejimini möhkəmləndirmək üçün qəbul etdiyi Hindistanın idarə edilməsi haqqında qanun milli azadlıq hərəkatının yeni yüksəlişinə təkan verdi. M.K.Qandinin rəhbərliyi ilə Hindistan Milli Konqresi vətəndaş itaətsizliyi kampaniyasına başladı. İngilis malları boykot edildi, qatarların hərəketi dayandırıldı. Lakin hərəkat iştirakçıları arasında birliyin olmamasından istifadə edən ingilislər onu yatırdı. Ölkədə kütləvi qırğınlar törədildi.

Vətəndaş itaətsizliyi kampaniyasını dəyərləndirin.

1930-cu ildə Hindistan Milli Konqresinin qərarı ilə yeni vətəndaş itaətsizliyi kampaniyasına başlanıldı. **Yanvarın 26-sı Hindistanın İstiqlaliyyət Günü** elan edildi. İngilislərin duz inhisarına qarşı 1930-cu ildə **“duz yürüşü”** təşkil olundu. M.Qandi və tərəfdarları Ərəbistan dənizi sahillərinə çıxdılar və duz çıxarmağa başladılar. Bu hadisədən qəzəblənən hakim dairələr yürüşün bir çox iştirakçılarını həbs etdi. Milli azadlıq hərəkatının yüksəlişindən qorxuya düşən ingilislər onları azad etdi.

1935-ci ildə Böyük Britaniya parlamenti Hindistanın yeni “konstitusiyasını” təsdiq etdi. Xalq onu **“Köləlik konstitusiyası”** adlandırdı.

1935-ci ildə qəbul edilmiş konstitusiyanın “Köləlik konstitusiyası” adlandırılmasının səbəbini izah edin.

*Maliyyə oliqarxları –
əllərində külli miqdarda vəsait toplamış, dövlətin iqtisadi və siyasi həyatında hökmranlıq edən inhisarçı kapitalistlərdir.*

Yaponiya. XIX əsrin ikinci yarısında Yaponiyada həyata keçirilən burjua islahatları ölkənin iqtisadi inkişafı üçün geniş imkanlar yaratmışdı. Ölkədə iri **maliyyə oliqarxları*** meydana gəldi. Onların içərisində yapon iqtisadiyyatının bütün sahələrinə nüfuz etmiş Mitsui və Mitsubisi xüsusilə fərqlənirdi. Faydalı qazıntılar baxımından ölkə kasıb idi: hakim dairələr getdikcə güclənən sənayeni xammalla təmin etmək üçün qonşu ölkələrin ərazilərini ələ keçirməyə can atırdılar.

Birinci Dünya müharibəsində Antanta tərəfində döyüşən Yaponiya müharibədən sonra əvvəllər Almaniya mülkələri olan Marian, Marşal və Karolin adalarını ələ keçirdi. Bu adaların tutulması Yaponiyanı ABŞ-ın əsas hərbi-dəniz bazası yerləşən Havay adalarına yaxınlaşdırdı.

Müharibədən dərhal sonra ölkənin müxtəlif yerlərində “düyü qiyamları” adlanan çıxışlar baş versə də, tezliklə Yaponiya hökuməti onları yatıra bildi.

Birinci Dünya müharibəsindən sonra yapon siyasi dairələrində “Böyük Yaponiya” qurmaq ideologiyası əsas siyasətə çevrildi. Bu siyasətin əsas tərəfdarları birbaşa imperator tərəfindən dəstəklənən “gənc zabitlər” idi. Onların əsas hədəfləri insan ehtiyatları və təbii faydalı qazıntılarla zəngin olan Çinin böyük hissəsini, Böyük Britaniyaya məxsus Birma (indiki Myanma), Malayya və Hindistanı ələ keçirmək idi.

Burjua islahatları ilə Yaponiyanın işğalçılıq siyasəti arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirin.

1931-ci ilin sentyabrında Çinin şimal-şərq hissəsini ələ keçirən Yaponiya burada oyuncaq *Mançjou-Qo* dövlətini yaratdı. Təcavüzkar siyasətini davam etdirmək məqsədilə Yaponiya Millətlər Cəmiyyətini tərk etdi. Çinə yeni hərbi qüvvələr göndərildi. Yapon hərbi qüvvələri Monqolustan ərazisinə daxil oldu. 1937-ci ilin yayında isə Yaponiya Çinlə müharibəyə başladı. Öz xarici siyasətində Yaponiya daha çox Almaniya ilə yaxınlaşırdı. Artıq 1938-ci ildə yapon hakim dairələri “Asiyada qayda yaratmaq” iddiası ilə çıxış etməyə başladılar. Monqolustana yapon təcavüzü SSRİ-nin münafişəyə qoşulması nəticəsində dayandırılsa da, Çinlə aparılan müharibə 8 il davam etdi. Çinin bütün sahilboyu əraziləri yaponların əlinə keçdi. Almaniyanın Avropadakı uğurları Yaponiyanın İndoneziya adalarında və Hind-Çin yarımadasında fəal hərbi əməliyyatlara başlamasına təkan verdi.

Oyuncaq Mançjou-Qo dövləti

Sual və tapşırıqlar:

1. Vətəndaş itaətsizliyi kampaniyası, Hindistanın idarə edilməsi haqqında qanun və milli azadlıq hərəkatı arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirin.
2. Vətəndaş itaətsizliyi kampaniyasının Böyük Britaniyanın Hindistanı idarə etmək rejiminə qarşı olduğunu əsaslandırın.
3. "Böyük Yaponiya" siyasətinin əsas tərəfdarlarının hərbiçilər olmasının səbəbini izah edin.
4. "Böyük Yaponiya" siyasətinin hədəfləri olan əraziləri xəritədə müəyyən edin.
5. Almaniya ilə Yaponiyanın xarici siyasətini müqayisə edin və oxşar cəhətlərini müəyyənləşdirin.
6. Yaponiyanın hərbi əməliyyatlarda fəallaşmasında Almaniyanın rolunu göstərin.
7. "Böyük Yaponiya" qurmaq ideologiyasının Yaponiyanı Millətlər Cəmiyyətini tərk etməyə aparən yol olduğunu şərh edin.
8. Yaponiyanın Millətlər Cəmiyyətini nümayişkarənə surətdə tərk etməsinin səbəbini təhlil edin.

VI FƏSİL. İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ

16. İkinci Dünya müharibəsinin başlanması

XX əsrin 30-cu illərində dünya dövlətləri arasında mövcud nüfuz dairələrini, xammal və satış bazarlarını yenidən bölüşdürmək uğrunda mübarizə gücləndi. Versal–Vaşinqton sisteminin şərtlərindən narazı olan Almaniya, Yaponiya və İtaliyada qısaşcılıq meyli artmışdı. SSRİ isə Şərqi Avropanı ələ keçirməyə, Qara dəniz boğazlarında, Ön və Cənubi Asiyada, Uzaq Şərqdə nüfuz dairəsini genişləndirməyə çalışırdı. Böyük Britaniya, Fransa və ABŞ öz mövqelərini qoruyub saxlamağa səy göstərirdi.

Hegemonluq uğrunda mübarizənin nəticələri nə oldu? Almaniya Birinci Dünya müharibəsində reallaşdıra bilmədiyi planlarını hansı istiqamətdə gerçəkləşdirdi? İkinci Dünya müharibəsinin bəşər tarixindəki rolu nədən ibarət oldu?

İkinci Dünya müharibəsinin səbəblərindən biri də liberal-demokratik dövlətlərin totalitar rejimləri: faşizm və kommünizm rejimlərini bir-birinə qarşı qoyub zəiflətmək və məhv etmək cəhdi idi. SSRİ tərəfindən faşizm təhlükəsinin lazımcınca qiymətləndirilməməsi də müharibənin mühüm səbəblərindən biri idi. İkinci Dünya müharibəsi təcavüzə məruz qalmış dövlətlər istisna olunmaqla, bütün tərəflər üçün ədalətsiz xarakter daşıyırdı.

İkinci Dünya müharibəsinin səbəblərini Versal–Vaşinqton sisteminin nəticəsi kimi xarakterizə edin.

Müharibə 1939-cu il sentyabrın 1-də Almaniyanın Polşaya hücumu ilə başladı. Polşa qoşunları məğlub oldu. Polşa hökuməti ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Böyük Britaniya və Fransa Almaniya müharibə elan etsə də, 1940-cı ilin mayına kimi ona qarşı fəal hərbi əməliyyatlar aparmadı. Buna görə də bu dövr tarixə *“Qəribə müharibə”* adı ilə daxil olmuşdur. Bu zaman yaranmış vəziyyətdən istifadə edən sovet rəhbərliyi Polşanın şərq torpaqlarını ələ keçirdi. SSRİ ilə Almaniya arasında imzalanmış *“Dostluq və sərhədlər haqqında”* müqaviləyə görə, Polşa ərazisinin bölüşdürülməsi rəsmiləşdirildi. Təcavüzkar hərəkətlərinə görə, SSRİ Millətlər Cəmiyyətindən çıxarıldı.

SSRİ-ni müharibənin başlanmasının səbəbkarlarından biri hesab etmək olarmı? Cavabınızı əsaslandırın.

İkinci Dünya müharibəsinin əsas hərbi əməliyyatları Avropa, Asiya, Afrikada, habelə Atlantik və Sakit okeanda aparılırdı. 1940-cı ilin yazında alman ordusu bitərəflik mövqeyi tutan Danimarkanı, sonra isə Norveçi ələ keçirdi. Az sonra Hollandiya və Belçika təslim oldu. Alman qoşunları Kale limanını ələ keçirərək ingilis–fransız–Belçika qoşunlarını Dünkerkdə sahilə sıxışdırdı. Lakin Hitlerin əmri ilə hücum dayandırıldı və rəqibə mühasirədən çıxmaq imkanı verildi. Bu hadisə tarixə *“Dünkerk möcüzəsi”* adı ilə daxil oldu.

“Dünkerk möcüzəsi”nin mahiyyətini açıqlayın. Sizcə, bu “mücüzə” niyə baş verdi?

Mayın sonlarında almanlar Fransaya hücum etdilər. “Majino müdafiə xətti” yarıldı və alman qoşunları Parisə daxil oldular. Fransız faşistlərinin lideri marşal A.Peten təslim haqqında barışıq imzaladı. Ölkənin şimalı Almaniyanın təsiri altında qaldı. Fransa faşist hökuməti yalnız ölkənin cənubuna nəzarət edirdi. Böyük Britaniya faşistlərin güclü və aramsız hava hücumlarına məruz qaldı. Lakin Böyük Britaniyanın ciddi müqavimət göstərməsi faşistlərin planlarını puça çıxardı.

Müharibənin döyüş cəbhələrindən biri də Şimali Afrika idi. Almaniyanın müttəfiqi kimi Böyük Britaniya və Fransaya qarşı müharibəyə başlayan İtaliya Afrikada Keniyanın bir hissəsini, Sudanın mühüm məntəqələrini və Britaniya Somalisini ələ keçirdi. Lakin 1940-cı ilin payızında təşəbbüsü ələ alan Böyük Britaniya qoşunları İtaliya ordusunu məğlub edərək Misiri azad etdi. Yanvar–may aylarında ingilis qoşunları Britaniya və İtaliya somalilərini, Keniya, Sudan, Həbəşistan və Eritreyanı italyanlardan azad etdilər.

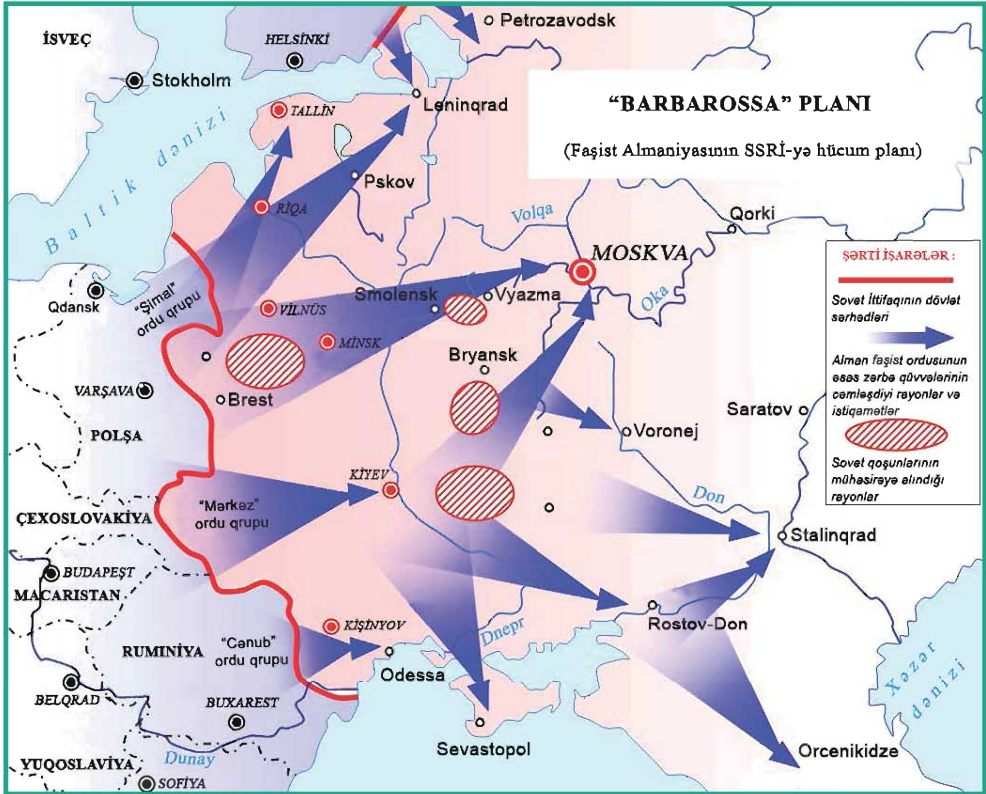
1941-ci ilin yazında Yuqoslaviya və Yunanıstan danışıqsız faşistlərə təslim oldu. Balkanlarda ingilislərin mövqelərinə ciddi zərbə vuruldu. Britaniya korpusu Misirə qaytarıldı.

Şərqdə fransızları məğlub edən yaponlar Çinin böyük bir hissəsini işğal etdilər. Yaponiya hərbi hissələri Vyetnam, Laos və Kampuçiyada yerləşdirildi.

Bu dövrdə faşistlər, demək olar ki, bütün Avropanı özlərinə tabe etmişdilər. Qərşda SSRİ-nin işğalı dururdu. Almaniya SSRİ üzərinə **“Barbarossa”*** adlı hücum planı hazırlamışdı. Plana görə, SSRİ 1941-ci ilin payızına kimi işğal edilməli idi.

“Barbarossa planı”
– Almaniya (Müqəddəs Roma) imperatoru Fridrix Barbarossun adı ilə bağlıdır.

“Barbarossa” planı

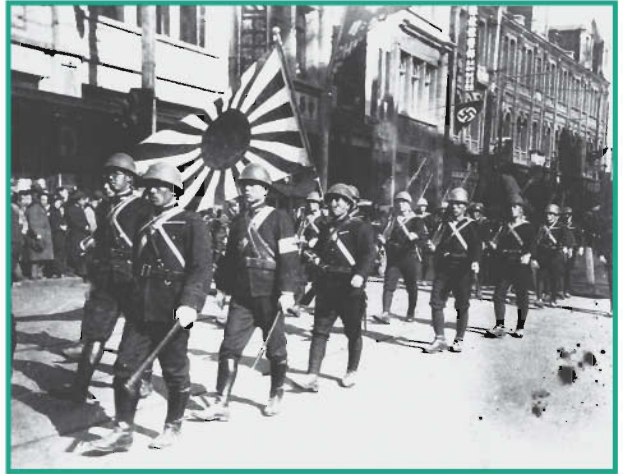

1941-ci ilin iyununda Almaniya SSRİ-yə hücum etdi. **“İldırımsürətli müharibə”** strategiyasına əsaslanan alman qoşunları qısa qədər Arxangelsk–Həştərxan xəttinə çıxmaq niyyətində idilər. Kiyev və Smolenski ələ keçirən almanlar həmin ilin payızında Moskvaya yaxınlaşdılar. Lakin dekabrda sovet qoşunlarının əks-hücumu ilə Moskva ətrafında alman qoşunları darmadağın edildi. Bununla da **“İldırımsürətli müharibə”** planı puça çıxdı.

*“Atlantika xartiyası”
– Atlantik okeanında döyüş gəmisi-
də imzalandığı üçün
belə adlanan sənəddir.*

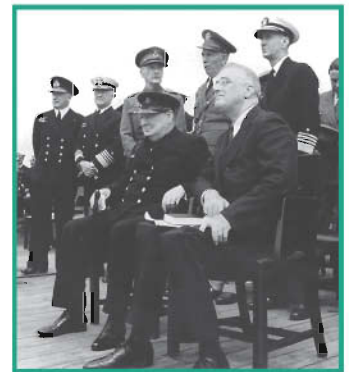
“İldırımsürətli müharibə” planının puça çıxmasının səbəbini izah edin.

Sovet qoşunlarının qələbəsi anti-hitler koalisiyasını möhkəmləndirdi. Moskva döyüşü zamanı Yaponiya qəflətən ABŞ-ın Havay adalarındakı Pörl-Harbor bazasına zərbə endirdi. Yapon ordusu Tailanda, Malayziyaya və Birmaya daxil oldu. Buna cavab olaraq ABŞ və Böyük Britaniya Yaponiyaya müharibə elan etdilər. Eyni zamanda Almaniya və İtaliya da ABŞ-a müharibə elan etdi. Bununla da ABŞ İkinci Dünya müharibəsinə qoşuldu.

Almaniyanın hücumunun ilk günlərindən Böyük Britaniya və ABŞ SSRİ ilə həmrəy olduqlarını elan etdilər. ABŞ SSRİ-ni müdafiə etdiyini bəyan etdi. **1941-ci ilin yayında** ABŞ-la Böyük Britaniya **“Atlantika xartiyası”*** adlanan sənəd imzaladı. Sənəddə qeyd olundu ki, onların başqa əraziləri tutmaq niyyətləri yoxdur, zorakılığa qarşı çıxır, ədalətli dünya yaradılmasını istəyirlər. SSRİ Çexoslovakiya və Polşa mühacir hökumətlərini tanıyaraq sentyabrın 24-də “Atlantika xartiyası”na qoşuldu. **1942-ci il yanvarın 1-də** 26 dövlət “Atlantika xartiyası”na qoşulmaq haqqında **“Birləşmiş Millətlərin Bəyannaməsi”**ni imzaladı. Beləliklə, tədricən antihitler koalisiyası yarandı. Bu işə müharibənin gedişində əsaslı dönüş yaradılmasına təsir göstərdi.

ABŞ-ın İkinci Dünya müharibəsinə qoşulmasının müsbət və mənfi tərəflərini göstərin.

“Atlantika xartiyası”nın iştirakçıları (Böyük Britaniyanın baş naziri U.Çörçil və ABŞ prezidenti F.Ruzvelt)

Sual və tapşırıqlar:

1. Yeni nüfuz dairələri qazanmaq istəyən dövlətlərlə öz mövqelərini qoruyub saxlamağa çalışan dövlətlər arasındakı ziddiyyətlərin olmasında qanunauyğunluq varmı?
2. Almaniya və SSRİ-dəki totalitar rejimlər onların münasibətlərinə təsir göstərdimi? Cavabınızı əsaslandırın.
3. "Düнкerк möcüzəsi" nə qiymət verin.
4. 1941-ci ilin sonuna qədər Almaniyanın işğal etdiyi əraziləri xəritədə göstərin.
5. "Atlantika xartiyası" ədalətli dünya yaradılmasına xidmət edən sənəd idi" adlı esse yazın.
6. Totalitar rejimlər olan faşizmle kommunizm arasındakı ziddiyyətlərin səbəblərini araşdırın və müəyyənəşdirin.
7. İkinci Dünya müharibəsi haqqında məlumat toplayıb təqdimat hazırlayın.

17. Müharibənin gedişində əsaslı dönüş. Müharibənin başa çatması

Almaniya sarsıdıcı zərbələr vurmaqla bir çox ərazilərə sahib oldu. Buna baxmayaraq, İkinci Dünya müharibəsinin ikinci mərhələsi müharibənin tarixinə əsaslı dönüş kimi daxil olmuşdur.

Sizcə, nə üçün bu dövrü belə adlandırırlar? İkinci Dünya müharibəsinin ikinci mərhələsində hansı hadisələr baş verdi? Bu müharibənin nəticəsi nə oldu? İkinci Dünya müharibəsi dövlətlərin və xalqların tarixində nə kimi rol oynadı?

Hezi Aslanov.
Stalinqrad döyüşünün iştirakçısı olan azərbaycanlı general

Əsaslı dönüşün ilk addımları 1942-ci ilin yayında ABŞ ordusunun Sakit okeanda Miduey adası yaxınlığında yaponlarla döyüşdə atıldı. Böyük itki verən Yaponiya Sakit okeanda hücumu başlaya bilmədi. Həmin ilin payızında ingilis ordusu Misirdə *Əl-Əlameyn* döyüşündə italyan-alman qoşunlarını məğlub etdi. Lakin müttəfiqlər verdikləri vədə əməl etməyərək 1942-ci ildə Avropada ikinci cəbhəni açmadılar. Bu, almanlara Şərqdə SSRİ-yə qarşı hücumu genişləndirməyə imkan yaratdı. Lakin almanların hücumu Stalinqrad yaxınlığında dayandırıldı. Sovet qoşunlarının əks-hücumu düşmənin ağır məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Strateji üstünlük müttəfiq qoşunlarının tərəfinə keçdi. Müharibədə tam əsaslı dönüş yarandı.

Stalinqrad yaxınlığındakı döyüş nə üçün tam əsaslı dönüş sayılır?

Stalinqrad döyüşü

Bu zaman Leninqradın blokadası yarıldı. Sovet qoşunları Qafqazda hücumu keçib almanları geri oturtdu. 1943-cü ilin yayında baş vermiş Kursk döyüşündə faşistlərin məğlub edilməsi ilə sovet-alman cəbhəsində əsaslı dönüş başa çatdı. Atlantik okeanında gedən döyüşlərdə də əsaslı dönüş baş verdi.

Müharibədə əsaslı dönüş faşist bloku ölkələrinin böhranına səbəb oldu. **1943-cü ilin iyulunda** müttəfiq qoşunlarının Siciliyaya çıxması İtaliyada faşist Mussolini rejiminin devrilməsi ilə başa çatdı. İtaliyanın yeni hökuməti Almaniyaya müharibə elan etdi. Əsaslı dönüş başa çatdıqdan sonra antihitler koalisiyasının əsas dövlət başçıları: F.Ruzvelt, İ.Stalin və U.Çörçilin **1943-cü ilin payızında Tehranda** ilk görüşü təşkil edildi. Avropada ikinci cəbhənin açılması Tehran konfransının əsas müzakirə mövzusu idi. Bu məsələdə müəyyən fikir ayrılığına baxmayaraq, ikinci cəbhənin 1944-cü ilin mayında Fransada açılması qərara alındı.

İkinci cəbhənin 1944-cü ilin mayında Fransada açılmasının səbəbi nə idi?

1944-cü il iyunun 6-da ABŞ generalı D.Eyzenhauerin komandanlığı altında müttəfiq qoşunları Şimali Fransaya (Normandiyaya) çıxarıldı. Bununla da Avropada ikinci cəbhə açıldı.

Müttəfiqlər həmin ilin sonuna kimi bütün Fransa və Belçikanın çox hissəsini azad etdilər. Bu dövrdə SSRİ ərazisi

Duayt Eyzenhauer

düşməndən tamamilə azad edildi. Sovet ordusu Şərqi Prussiya və Polşaya daxil oldu. 1944-cü ilin sentyabrında Bolqarıstan və Rumıniya müttəfiqlərlə barışıq imzaladı və Almaniya müharibə elan etdilər. Bu zaman sovet ordusu Yuqoslaviyaya daxil oldu. Bu vaxt ABŞ qoşunları Marşal, Marian və Filippin adalarını tutub Yaponiyanın əsas dəniz yollarını nəzarət altına aldı.

Nə üçün SSRİ Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrinəki kommunistpərəst qüvvələri açıq müdafiə edirdi?

1945-ci ilin fevralında “böyük üçlüy”ün dövlət başçılarının *Yaltada* yeni görüşü keçirildi. Kırım (Yalta) konfransı

Böyük üçlük:
İosif Stalin,
Franklin Ruzvelt
və Uinston Çörçil
Kırım (Yalta) konfransında

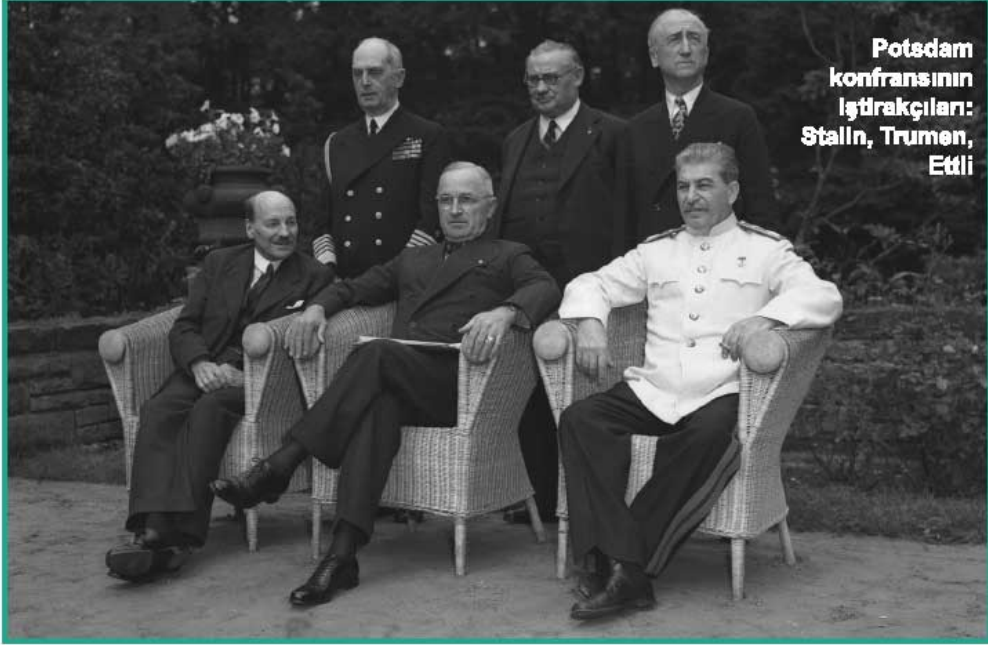
adını almış bu görüşdə qərara alındı ki, Almaniya danışıqsız təslim olmalı və ərazisi işğal edilməli; SSRİ, ABŞ, Böyük Britaniya ilə yanaşı, Fransaya da işğal zonası verilməli və Almaniya təminat alınmalıdır. SSRİ yeni qərb sərhədlərinin qəti tanınmasına nail oldu. Bununla yanaşı, o, Almaniya ilə müharibə qurtarandan

2-3 ay sonra Yaponiyaya qarşı müharibəyə başlamaq barədə götürmüş olduğu öhdəliyə sadıq qaldığını təsdiq etdi. Stalin bunun müqabilində Cənubi Saxalin, Kuril adaları, Mancuriyadakı dəmiryolu və Port-Arturun SSRİ-yə verilməsini tələb etdi.

Kırım konfransında SSRİ-nin mövqeyinə qiymət verin.

Konfransda azad edilmiş Avropa haqqında bəyannamədə deyilirdi ki, qitə xalqlarının öz arzularına uyğun demokratik təsisatlar qurmasına təminat veriləcəkdir. Konfransda yaradılacaq *Birləşmiş Millətlər Təşkilatının* iş qaydaları da müəyyənləşdirildi.

1945-ci ilin fevralında Qərbi Avropada müttəfiqlərin ümumi hücumu başlandı. Rur hövzəsində alman qoşunları mühasirəyə

Potsdam
konfransının
iştirakçıları:
Stalin, Trumen,
Ettli

alınaraq məhv edildi. Həmin ilin aprelində sovet ordusunun Berlin əməliyyatı başlandı. Aprelin 30-da Reyxstaq üzərində Qələbə bayrağı sancıldı. Mayın 8-dən 9-na keçən gecə alman hökuməti adından feldmarşal V.Keytel təslim aktını imzaladı. Bununla da Avropada müharibə qurtardı.

1945-ci ilin yayında *Potsdamda* "böyük üçlüy"ün yeni konfransı keçirildi. Konfransın əsas məqsədi Almaniya münasibətdə müttəfiqlərin siyasətini müəyyən etmək idi. Paytaxt Berlin də daxil olmaqla, Almaniya ərazisi 4 işğal zonasına (SSRİ, ABŞ, İngiltərə, Fransa) bölündü. Ələ keçirilmiş faşist rəhbərləri Beynəlxalq tribunala verildi. Konfransda Almaniyanın dövlət sərhədləri qəti müəyyən olundu. O, ərazisinin dördə birini itirdi. Almaniya alınacaq təzminatın həcmi müəyyən edildi.

Potsdam konfransında həll edilən məsələləri müzakirə edin. Bu konfransı Krim konfransı ilə müqayisə edin.

1945-ci ilin yayına qədər yapon qoşunları Filippin, İndoneziya və Hind-Çinin bir hissəsindən qovuldu. Yaponiya ABŞ, SSRİ və Çinin təslim olmaq tələbini rədd etdi. Bu zaman ABŞ öz gücünü nümayiş etdirmək məqsədilə öncə Xirosimaya, sonra isə Naqasakiyə atom bombası atdı. Minlərlə dinc əhali

Atom bombasının
partladıldıqdan
sonrakı görünüşü

Atom bombasından sonra Naqasaki şəhərinin qalıqları ►

ABŞ-ın "Missuri" gəmisində Yaponiyanın təslim aktını imzalaması

həlak oldu. Avqustun 8-də SSRİ Yaponiyaya müharibə elan etdi. Az sonra Mancuriya sərhədindən sovet qoşunlarının ümumi hücumu başlandı. Yaponiya hökuməti təslim olduğunu elan etdi. Rəsmi təslim aktı 1945-ci il sentyabrın 2-də imzalandı.

İkinci Dünya müharibəsi başa çatdı. Bu müharibə bəşər tarixinə ən böyük, ən dağıdıcı müharibə kimi daxil oldu.

ABŞ-ın öz gücünü nümayiş etdirməkdə məqsədi nə idi?

Sual və tapşırıqlar:

1. Xəritədə müharibənin tarixində əsaslı dönüş yaradan döyüşlərin baş verdiyi yerləri göstərin.
2. Tehran, Kırım və Potsdam konfransları arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini izah edin.
3. İkinci Dünya müharibəsi sentyabrın 2-də bitdiyi halda, nə üçün mayın 9-u qələbə günü hesab olunur?
4. Faşist bloku ölkələrinin böhranı, əsaslı dönüşün başa çatması və faşist bloku ölkələrinin Almaniya müharibə elan etməsi arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrinin ardıcılığını müəyyənləşdirin.
5. Kırım konfransına sovet diplomatiyasının qələbəsi kimi baxmaq olarmı? Cavabınızı əsaslandırın.
6. SSRİ-nin Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrində kommunistpərəst qüvvələri açıqca müdafiə etməsinə əsasən, həmin ölkələrdə yaradılacaq siyasi rejimlər haqqında proqnoz verin.
7. Birinci Dünya müharibəsinin nəticələri ilə İkinci Dünya müharibəsinin nəticələrini müqayisəli təhlil edin.
8. "Böyük Vətən müharibəsi İkinci Dünya müharibəsinin tərkib hissəsidir" adlı təqdimat hazırlayın.

III BÖLMƏ. DÜNYA ÖLKƏLƏRİ İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏN SONRAKI DÖVRDƏ

VII FƏSİL. AVROPA ÖLKƏLƏRİ VƏ AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARI

18. Qərbi Avropa ölkələri və Amerika Birləşmiş Ştatları

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Qərbi Avropada integrasiya prosesi başladı. Dövlətlər bir-biri ilə yaxınlaşır və iqtisadi birlik yaradırdı. Əksər Avropa dövlətləri yeni yaradılan Avropa İqtisadi Birliyinə (AİB) daxil oldu. Lakin Böyük Britaniya neytral mövqe tutduğuna görə bu birliyə daxil olmadı.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Avropa ölkələri və ABŞ-ın tarixində hansı hadisələr baş verdi? Bu ölkələrin dünya tarixindəki rolu nədən ibarət oldu?

Böyük Britaniya. Böyük Britaniya müharibədən qalib çıxsada, ABŞ və SSRİ-dən geridə qalırdı. 1945-ci ilin iyulunda keçirilən parlament seçkilərində hakimiyyətə gələn leyborist Klement Ettli hökuməti milliləşdirmə siyasətinə başladı. Kömür, qaz, poladtökmə, elektrik enerjisi, kimya sənayesi sahələri, rabitə vasitələri, daxili nəqliyyat və banklar milliləşdirildi. Siyasi sahədə leyboristlər parlamentdə Lordlar palatasının hüquqlarını məhdudlaşdırmağa müvəffəq oldular.

Xarici siyasətdə ən mühüm məsələ imperiyanın qorunub saxlanması idi. Hökumət Hindistan, Seylon, Birma, Fələstin və İordaniyaya istiqlaliyyət verməyə məcbur oldu. Leyboristlərin keçirdiyi islahatlar lazımı nəticə vermədi. Vergilərin artması, kartoçka sisteminin saxlanması leyboristlərin nüfuzunu aşağı saldı.

1951-ci ilin parlament seçkilərində mühafizəkarlar qalib gəldilər. Uinston Çörçil yenidən baş nazir oldu. O, poladtökmə sənayesini və nəqliyyatı yenidən özəlləşdirərək keçmiş sahiblərinə qaytardı. Böyük Britaniya Sudan, Malayya Federasiyası, Qızıl Sahil, Kipr və Nigeriyaya müstəqillik verdi. Müstəmləkələrdən məhrumolma ölkənin iqtisadi inkişafına ciddi təsir göstərdi. AFR, Fransa və Yaponiya iqtisadi inkişafda onu ötüb keçdi.

Müstəqillik qazanmış dövlətləri xəritədə müəyyən edin.

1973-cü ildə Böyük Britaniya Avropa İqtisadi Birliyinə qəbul olundu. Xarici siyasətdə Böyük Britaniya ABŞ-la əmək-

Klement Ettli

Uinston Çörçil

daşlığı davam etdirir, NATO-nun fəaliyyətində yaxından iştirak edirdi. XX əsrin 60-cı illərinin sonlarında Olsterin (Şimali İrlandiya) İrlandiya ilə birləşmək uğrunda mübarizəsi başlandı.

1979-cu il seçkilərində mühafizəkarlar qalib gəldilər. Böyük Britaniya tarixində “dəmir ledi” adlandırılan Marqaret Tetçer baş nazir oldu. Daxili siyasətdə ilk addım ölkədə xüsusi sahibkarlığın dirçəldilməsi oldu. Dövlət müəssisələrinin üçdə ikisi özəlləşdirildi. 1982-ci ilin aprelində Argentina Böyük Britaniyaya məxsus olan *Folklend* adalarına qoşun çıxardı. Folklend böhranı “dəmir ledi” üçün mühüm sınaq oldu. Tetçer hökumətinin cavab tədbirləri ilə adalar geri qaytarıldı.

Marqaret Tetçer

“Dəmir ledi” adlandırılan Marqaret Tetçerin idarəçilik qabiliyyətini dəyərləndirin.

Lakin iqtisadiyyatın sürətli inkişafı və firavanlıq dövrü uzun sürmədi. Büdcə kəsiri, inflyasiya, işsizlik artdığına görə 1990-cı ilin noyabrında M.Tetçer vəzifəsindən və partiya sədrliyindən istefa verdi. 1997–2001-ci illərin parlament seçkilərində leyboristlər qalib gəldilər. Hazırda Böyük Britaniya dünyanın iri sənaye dövlətlərindən biridir, xaricə kapital qoyuluşunun miqdarına görə, ABŞ-dan sonra dünyada ikinci yeri tutur.

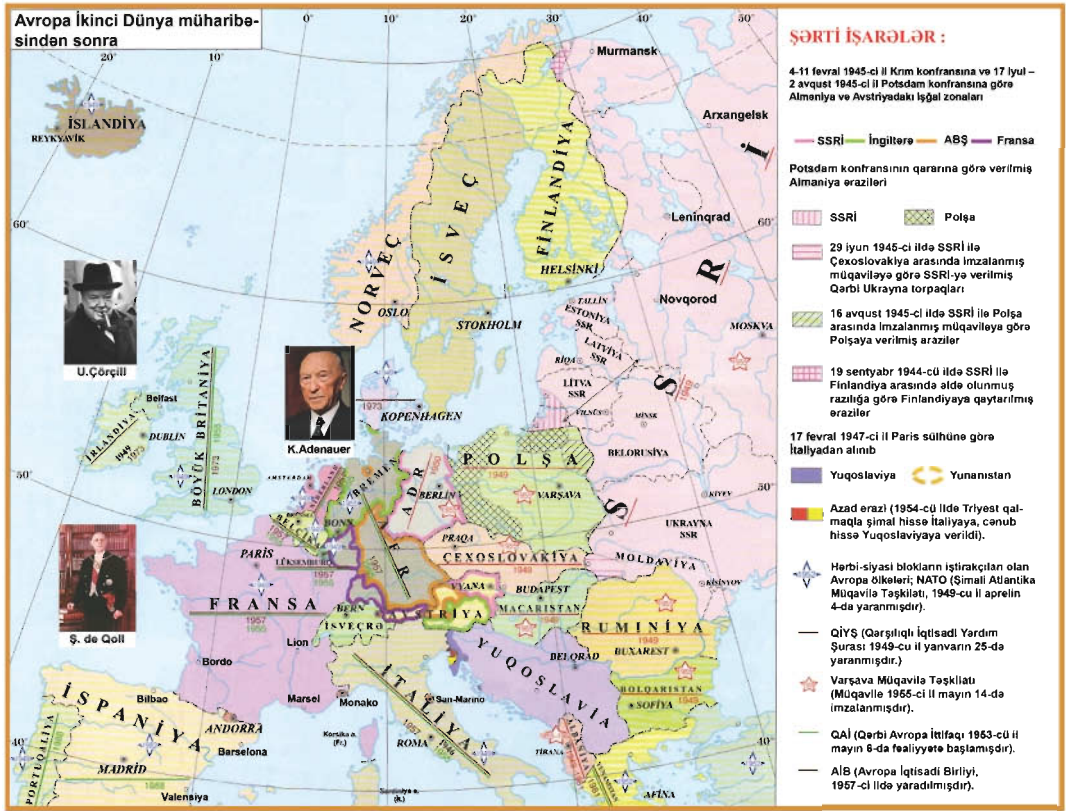
Böyük Britaniyanın xarici və daxili siyasətinin əsas istiqamətlərini təhlil edin.

Fransa. Fransanın müharibədən sonrakı tarixi Müvəqqəti rejim, Dördüncü və Beşinci respublika dövrlərinə bölünür.

Müvəqqəti rejim dövründə (1944–1946) Fransanı general Şarl de Qollun başçılıq etdiyi Müvəqqəti hökumət idarə edirdi. Müvəqqəti hökumət iqtisadi islahatlar həyata keçirdi. Sahibkarlardan elektrik stansiyaları, kömür şaxtaları, aviasiya və sığorta şirkətləri satın alındı. Şarl de Qollun prezident respublikası yaratmaq təklifi həyata keçmədiyi üçün istefa verməyə məcbur oldu. 1946-cı ilin dekabrında yeni konstitusiyanın qüvvəyə minməsi ilə Fransa tarixində *IV respublikanın* 12 illik tarixi başlandı. 1958-ci ildə Əlcəzairdə müstəmləkəçilik əleyhinə başlayan mübarizə IV respublikanın süqutuna səbəb oldu. Həmin ilin payızında keçirilən referendum Şarl de Qollun tərtib etdiyi konstitusiyayı bəyəndi. Fransa prezident respublikası oldu və respublikanın ilk prezidenti Şarl de Qoll seçildi.

Şarl de Qoll

FRANSA

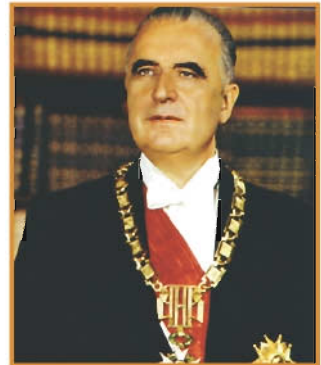
“Müvəqqəti rejim” (1944–1946) dövründə milliləşdirmə həyata keçirildi.

IV Respublika (1946–1958) dövründə ABŞ-la yaxınlaşmanı nəzərdə tutan “atlantizm” siyasəti həyata keçirildi.

V Respublika (1958–indiki dövrə qədər): 1. NATO-nun hərbi işlərindən uzaqlaşdı (qollizm siyasəti); 2. 1962-ci il Evian sazişinə görə Əlcəzairin müstəqilliyini tanıdı.

Dördüncü respublikanın süqutunun səbəblərini izah edin.

Şarl de Qoll Ekvador, Qərbi Afrika müstəmləkələrinə müstəqillik verdi və Əlcəzairin istiqlaliyyətini tanıdı. O, Fransa-nın müstəqilliyini möhkəmləndirmək, ABŞ-ın Avropadakı təsirini zəiflətmək vəzifələrini həyata keçirdi. Lakin 1969-cu ildə referendumda məğlub olan Şarl de Qoll istefa verdi. Prezident seçilən Jorj Pompidu ABŞ-la münasibətləri yaxşılaşdırdı.

Jorj Pompidu

1961-ci ildə çəkil-məyə başlamış Berlin divarları

Şarl de Qollun siyasi addımlarını müəyyənləşdirib sxem-cədvəl tərtib etməklə təhlillər aparın.

Lakin keçən əsrin 70-ci illərinin ortalarında növbəti prezident və parlament seçkilərində sol qüvvələr qələbə çaldılar. Sosialist partiyasının lideri Fransua Mitteran prezident seçildi. Əməkhaqqı, işsizliyə, çoxuşaqlılığa görə yardım, pensiya və təqaüdlər artırıldı, iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsi genişləndirildi.

Almaniya. İkinci Dünya müharibəsi Almaniya üçün faciəli nəticələrlə başa çatdı. Almaniya müstəqil dövlət kimi varlığını itirdi. Onun ərazisi 4 işğal zonasına bölündü.

Qərb dövlətləri “sovet təhlükəsi”nin güclənməsindən ehtiyat edərək Almaniyanın iqtisadi cəhətdən zəiflədilməsi planından imtina etdilər və təzminat alınmasını dayandırdılar. Az sonra ingilis, amerikan və fransız işğal zonaları birləşdirildi. **1949-cu ilin mayında** Almaniya Federativ Respublikasının konstitusiyası qüvvəyə mindi. Almaniya Federativ Respublikası parlamentli respublika elan edildi. Konrad Adenauer federal kansler seçildi. Bonn şəhəri respublikanın paytaxtı oldu. Həmin ildə sovet işğal zonasında isə Almaniya Demokratik Respublikası yaradıldı. Şərqi Berlin onun paytaxtı oldu. **1961-ci ilin avqustunda** Berlin səddi çəkildi. Bu, böhrana səbəb oldu. Qərbi Berlinə xüsusi status verildi.

Qərb dövlətləri və SSRİ-nin Almaniya ilə bağlı yürütdükləri siyasətin səbəblərini izah edin.

AFR-in beynəlxalq mövqeyinin güclənməsi onun iqtisadi inkişaf sürəti ilə çox bağlı idi. ABŞ-ın “**Marşal planı**” üzrə maliyyə yardımı, ən müasir avadanlıqlar göndərməsi və ucuz işçi qüvvəsindən istifadə olunması iqtisadiyyatın sürətli inkişafına səbəb oldu.

Xarici siyasətdə AFR-in ABŞ-a meyilliliyi onun beynəlxalq aləmdə mövqeyini möhkəmləndirdi. AFR **NATO***-ya və Avropa İqtisadi Birliyinə daxil oldu. Almaniya ilə Fransa arasında tarixi düşmənçilik sona çatdı.

1969-cu ildə Villi Brandtın başçılıq etdiyi “**Kiçik koalisiya hökuməti**” hakimiyyətə gəldi. Əməkhaqları və təqaüdlər artırıldı, müəssisələrdə sahibkarların özbaşanlıqlarını məhdudlaşdıran istehsalat şuraları yaradıldı. Hökumət “Yeni Şərq siyasəti”ni reallaşdırdı. Şərqi Avropanın müharibədən sonrakı sərhədləri tanındı, ADR-lə dövlətlərarası münasibətlər yaradıldı. Qərbi Berlinin statusu haqqında razılığa gəldi.

NATO (Şimali Atlantika Müqavilə Təşkilatı) – 1949-cu ildə ABŞ-ın təşəbbüsü ilə yaradılmış hərbi-siyasi təşkilatdır.

"Kıçık koalisiya" hökumətinin gördüyü tədbirləri izah edin.

XX əsrin 70-ci illərinin iqtisadi böhranı başqa ölkələrə nisbətən AFR-ə daha az təsir göstərdi. Seçkilərdə qalib gələn sosial-demokrat Helmut Şmidt V.Brandtın siyasi xəttini davam etdirdi. Lakin növbəti seçkilərdə yenidən xristian demokratlar hakimiyyətə gəldilər. Helmut Koll federal kansler oldu. Yeni hökumət vergiləri və dövlət xərclərini azaltdı, biznesin dövlət tənzimlənməsini zəiflətmək, rəqabəti stimullaşdırmaq üçün tədbirlər gördü. Ölkədə iqtisadi yüksəliş başladı. Helmut Koll Almaniyanın birləşdirilməsinə nail oldu. Almaniyanın parçalanmasının rəmzi olan "Berlin səddi" dağıdıldı. 1990-cı il oktyabrın 3-də Almaniya birləşdirildi. H.Koll birləşmiş Almaniyanın ilk federal kansleri oldu. Almaniya iqtisadiyyatı sabit və dinamik şəkildə inkişaf edir.

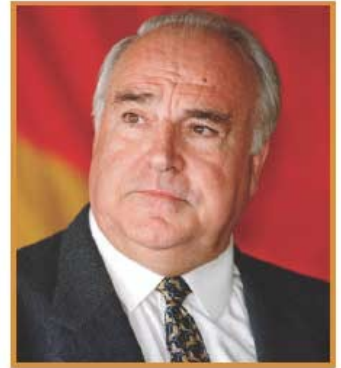

Berlin səddinin dağıdılması

Helmut Kollun fəaliyyətini təhlil edin və ona münasibət bildirin.

İtaliya. 1946-cı ilin iyununda İtaliyada ümumxalq referendumu və Müəssisələr Məclisinə seçkilər keçirildi. Respublika tərəfdarları qalib gəldi. İtaliya respublika elan olundu. Alçi de Qasperri hökumətin başçısı oldu. 1947-ci ilin fevralında qalib dövlətlərlə sülh müqavilələri imzalandı. Müqaviləyə görə, İtaliya müstəmləkələrindən məhrum edildi, ərazisinin bir hissəsini Fransa və Yuqoslaviyaya güzəştə getdi. Ölkədə faşist təşkilatlarının yaradılması qadağan edildi və hərbi qüvvələrin sayı məhdudlaşdırıldı. Bir il sonra qüvvəyə minmiş yeni konstitusiyaya əsasən, hər cür ayrı-seçkilik qadağan olundu. Qadınlar kişilərlə bərabər hüquqlar aldılar. Məhkəmə hakimiyyətinin müstəqil olması təsbit olundu. Seçkilərdə çoxpartiyalı sistem qaydası tətbiq edildi və parlamente yeni seçkilər keçirildi.

Respublikanın qurulması prosesi başa çatdırıldı. ABŞ-dan alınmış kredit sənayenin modernləşdirilməsinə və istehsalın yüksəldilməsinə kömək etdi.

Helmut Koll

Alçi de Qasperri

İtaliyanın qalib dövlətlərlə bağladığı sülhün şərtlərinə əsasən, baş verən dəyişiklikləri məkan baxımından qiymətləndirin.

1992-ci ildə İtaliyada “təmiz əllər” adını almış irimiqyaslı kampaniya hakimiyyətin yuxarı təbəqələrində və siyasi partiyalarda kütləvi korrupsiya faktlarını aşkarladı. Növbəti parlament seçkilərində demokratik sol qüvvələr qalib gəldilər.

İTALIYA

1946-cı ildə respublika elan edildi və bir il sonra konstitusiya qəbul edildi.

1947-ci ildə qalib dövlətlərlə müqavilə bağlandı: 1. Hərbi qüvvələri azaldıldı; 2. Fransa və Yuqoslaviyaya bəzi ərazi güzəştlərinə gətirdi.

Harri Trumen

ABŞ. ABŞ İkinci Dünya müharibəsindən hərbi, siyasi və iqtisadi cəhətdən ən güclü ölkə kimi çıxdı. O, yeni bazarlara yiyələnmək, kapital ixracını artırmaq, “dollar imperiyası” yaratmaq üçün əlverişli şərait əldə etdi. 1945-ci ildə F.D.Ruzvelt vəfat etdikdən sonra prezident vəzifəsini vitse-prezident Harri Trumen icra etməyə başladı. O, iqtisadi və sosial sahələrdə F.Ruzveltin *“Yeni xətt”* siyasətini davam etdirdi. Müharibədən sonra sosial və əmək münasibətlərinin kəskinləşməsi öz ifadəsini konqresin qəbul etdiyi *Taft-Xartli* qanununda tapdı. Bu qanun həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyətini və əmək münasibətlərini tənzimləyirdi.

Taft-Xartli qanununun qəbul edilməsinin səbəbi nə idi?

Müharibədən sonra ABŞ xarici siyasətdə “zor işlətməmək”, “müharibə həddində müvazinət”, “total qarşılıqlı” doktrinalarını irəli sürdü. Trumen doktrinası və Marşal planı təklif olundu. Trumen doktrinası Yunanıstan və Türkiyədə sovet təsirinin güclənməsi əleyhinə çevrilmişdi. Marşal planı isə Avropadakı müttəfiqlərinə müharibə dövründə dağılmış iqtisadiyyatın bərpa olunmasına kömək üçün nəzərdə tutulmuşdu. ABŞ dünyanı “amerikasayağı” idarə etmək üçün geniş proqram həyata keçirirdi. Prezident yanında Milli Təhlükəsizlik Şurası və Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi (MKİ) fəaliyyətə başladı.

Keçən əsrin 50-ci illərində prezident Duayt Eyzenhauer iqtisadi və sosial sahədə dövlətin tənzimləyici rolunu artırmaq siyasətini davam etdirdi, vergilər azaldıldı, səmərəli bazar və kredit siyasəti yeridildi. ABŞ iqtisadiyyatında irəliləyiş təmin

edildi. Buna baxmayaraq, növbəti prezident seçkilərində demokratların nümayəndəsi C.F.Kennedi qalib gəldi. O, *“yeni üfüqlər”* adlanan islahat proqramı irəli sürdü. Con Kennedinin siyasi xətti mühafizəkarların və irqçilərin müqavimətinə səbəb oldu. O, 1963-cü ilin noyabrında Texas ştatının Dallas şəhərində öldürüldü. Bu hadisə tarixə *“Əsrin cinayəti”* kimi daxil oldu.

Tarixdə “Əsrin cinayəti” adı almış hadisəni təhlil edin. Nə üçün bu hadisə belə adlanır?

Növbəti seçkilərdə qələbə çalan Lindon Conson vətəndaş haqları, yoxsulluqla mübarizə sahəsində islahatları nəzərdə tutan *“Böyük cəmiyyət”* proqramını elan etdi. Lakin Vyetnamda genişlənən müharibə proqramın yarımçıq qalmasına səbəb oldu. 1968-ci ildə Riçard Niksonun prezident seçilməsi ilə ABŞ-ın tarixində respublikaçılar dövrü başladı. Vyetnam müharibəsi dayandırıldı. R.Niksonun prezidentliyi dövründə *“Uotergeyt əhvalatı”* baş verdi. Seçkilər zamanı bir qrup şəxs Vaşinqtonda “Uotergeyt” hotelində demokratlara qarşı xəlvəti dinləmə qurğusu qoyarkən yaxalandılar. R.Nikson istefa vermək məcburiyyətində qaldı. Bu, respublikaçılar partiyasının nüfuzuna ciddi zərbə vurdu.

Ne üçün “Uotergeyt əhvalatı” respublikaçılar partiyasının nüfuzuna ciddi zərbə vurdu?

1980-ci il prezident seçkilərində respublikaçı Ronald Reyqan qələbə qazandı. O, *“Mühafizəkar inqilab”* adlandırılan xətt irəli sürdü. Bu proqram *“Reyqanomika”* adını almışdı. “Reyqanomika” proqramının həyata keçirilməsi sayəsində iqtisadi böhran dayandırıldı, inflyasiya və işsizlik aşağı salındı, iqtisadiyyatın inkişafı sürətləndi. Bütün bunlar R.Reyqanın növbəti dəfə prezident seçilməsini təmin etdi. O, ABŞ-ın hərbi mövqeyini gücləndirmək siyasəti yeridirdi. Reyqan hökuməti ABŞ-ın strateji silahları yeniləşdirmək və *“ulduzlar müharibəsi”** proqramını irəli sürdü.

Reyqan SSRİ ilə qarşıdurmanı yumşaltmaq sahəsində də ciddi addımlar atdı. 1985–1988-ci illərdə SSRİ rəhbərliyi ilə silsilə görüşlər nəticəsində orta və yaxınmənzilli raketlərin ləğvi haqqında müqavilə qüvvəyə mindi.

Növbəti prezident seçkilərində qələbə çalmış Corc Buş Reyqanın xəttini davam etdirdi. Onun prezidentliyi dövrü dünya miqyasında böyük hadisə olan *“soyuq müharibə”yə** son qoyulması ilə nəticələndi. Bunun əsas səbəbi SSRİ-nin dağılması idi.

Con Kennedy

Ronald Reyqan

“Ulduzlar müharibəsi” – strateji silahların kosmosda yerləşdirilməsini nəzərdə tutan proqramdır.

“Soyuq müharibə” – İkinci Dünya müharibəsindən sonra sosializm və kapitalizm sistemləri arasında gedən ideoloji-siyasi mübarizədir.

Barak Obama

“Soyuq müharibə” anlayışını izah edin. Sizce, Corc Buşun dövründə “soyuq müharibə”yə nə üçün son qoyuldu?

1992-ci il prezident seçkilərində demokratların lideri Bill Klinton qalib gəldi. O, “Reyqanomika”nı tənqid edərək **“üçüncü yol”** siyasətini təklif etdi. Bu siyasət Ruzveltin “Yeni xətt”inin və 60-cı illər liberalizminin təcrübəsini özündə əks etdirirdi. 2000-ci ilin prezident seçkilərində hakimiyyətə respublikaçıların nümayəndəsi, C.Buşun oğlu kiçik C.Buş gəldi. ABŞ dünyanın super dövləti, dünya iqtisadiyyatının üç (ABŞ, Avropa, Yaponiya) güc mərkəzlərindən birinə çevrildi. O özünü irticaya, beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizənin başlıca qüvvəsi elan etmişdir.

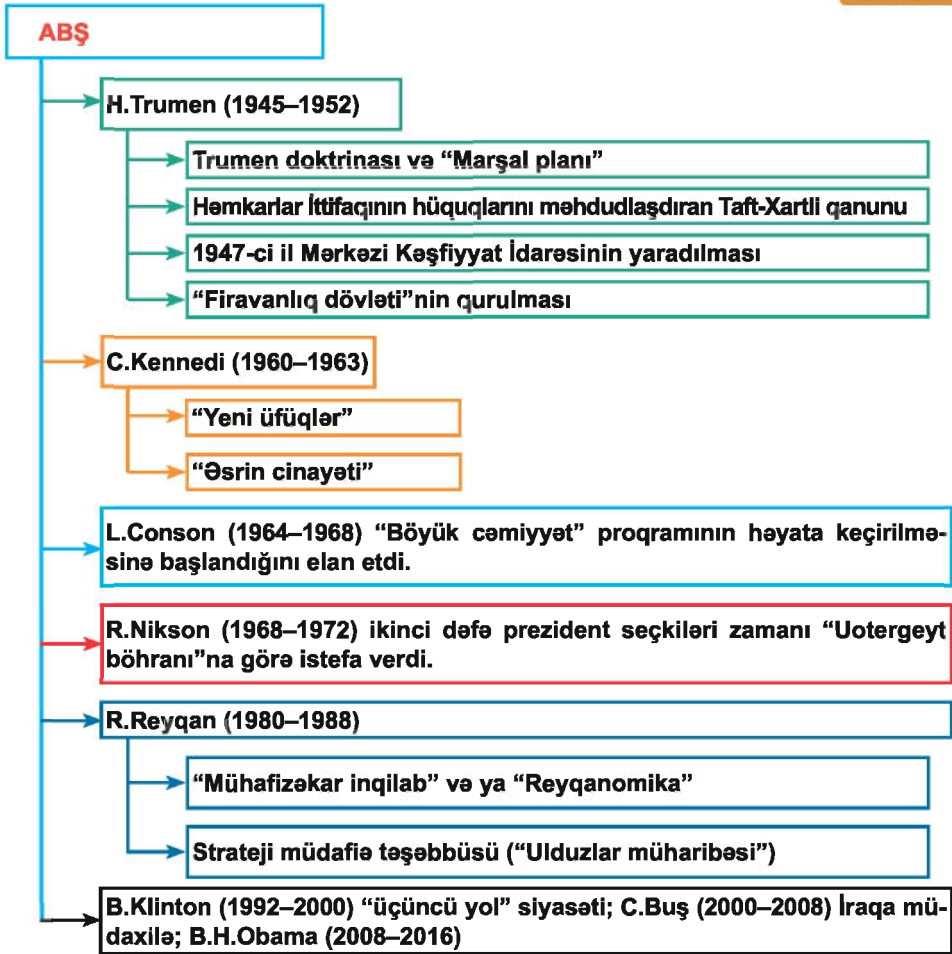
2001-ci il sentyabrın 11-də Nyu-York və Vaşinqtonda terror aktları törədildi. Terrorizmə qarşı mübarizə adı altında ABŞ Əfqanıstana hücum etdi. İraqda Səddam Hüseyn rejimi devrildi. 2008 və 2012-ci il prezident seçkilərində ABŞ tarixində ilk dəfə qaradərili Barak Hüseyn Obama prezident seçildi.

İlk qaradərili prezident seçilməsini dəyərləndirin. Sizce, bu vaxtadək qaradərili insanın prezident seçilməməsinin səbəbi nə idi?

**Nyu-Yorkda
terror aktı**

Sual və tapşırıqlar:

1. Müharibədən sonra Böyük Britaniyanın iqtisadi inkişafına təsir edən amilləri göstərin.
2. U.Çörçil və M.Telçerin daxili siyasətini müqayisə edin və oxşar cəhətlərini göstərin.
3. Şarl de Qollun Fransa tarixindəki rolunu dəyərləndirin.
4. Dövlətlərin ərazi dəyişikliklərini əks etdirən cədvəl və sxemlər hazırlayın.
5. Avropa dövlətlərinin siyasi inkişaf mərhələsini şərh edin.
6. Dünyanın siyasi inkişaf mərhələsinə ald təqdimat hazırlayın.
7. Nə üçün ABŞ “terrorizmə qarşı mübarizə” pərdəsi arxasından çıxış edirdi?
8. Müasir ABŞ haqqında məlumat toplayıb təqdim edin.
9. Taft-Xartli qanununu F.D.Ruzveltin “Yeni xətt” siyasəti ilə müqayisə edin.
10. 2001-ci il sentyabrın 11-də Nyu-Yorkda baş vermiş terror aktı haqqında məlumat toplayıb təqdimat hazırlayın.
11. Sxemə əsasən, ABŞ haqqında esse yazın (səh. 97).

19. Şərqi Avropa ölkələri. SSRİ

İkinci Dünya müharibəsinin son aylarında Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrində sosial qrupların əksəriyyətini özündə birləşdirən xalq cəbhələri yarandı. 1944–1946-cı illər bu ölkələrin tarixinə "xalq demokratiyası" mərhələsi kimi daxil olmuşdur. Bu dövrdə SSRİ "xilaskar dövlət" kimi nüfuz qazanmışdı.

Müharibədən sonra Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri və SSRİ-nin taleyi necə oldu? XX əsrin sonları–XXI əsrin əvvəlləri bu ərazilərdə hansı dəyişikliklər baş verdi?

Şərqi Avropa ölkələri. SSRİ hərbi hissələrinin regionda olması, *"Marşal planı"ndan* imtina etməsi sovet rejiminin yayılmasına təsir göstərdi. Bu, Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkə-

İmre Nad

lərində çoxpartiyalılığın ləğv olunmasına və kommunist partiyasının şəriksiz hakimiyyətinin yaranmasına şərait yaratdı.

SSRI-nin “Marşal planı”ndan imtina etməsində məqsədi nə idi?

Kommunist partiyaları sosializm qurmaq xəttini irəli sürdü. Bazar iqtisadiyyatı planlı iqtisadiyyatla əvəz olunmağa başlandı. Həmin ölkələrdə totalitar sosializm cəmiyyəti təşəkkül tapdı. Xüsusi mülkiyyət ləğv olundu, sahibkarlıq və fərdi kəndli təsərrüfatı aradan qalxdı. *“Xalq demokratiyası”* ölkələrindən sovet amirliyinə qarşı çıxan ilk dövlət Yuqoslaviya oldu. Yuqoslaviya Kommunist Partiyası 1948-ci ilin axırlarında Kommunist partiyalarının Məlumat Bürosundan xaric edildi.

1949-cu ildə Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropanın sosialist ölkələrinin iqtisadi inkişafını istiqamətləndirən Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası (QİYS), 1955-ci ildə bu ölkələrin hərbi qüvvələrini birləşdirən Varşava Müqavilə Təşkilatı yaradıldı. İ.Stalinin ölümü və şəxsiyyətə pərəstişin pislənməsi Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrində siyasi vəziyyətin dəyişməsinə şərait yaratdı. 1956-cı ildə Macarıstanda kütləvi nümayişlər başladı. Macarıstan hökumətinə başçı seçilən İ.Nad ölkəsinin Varşava Müqavilə Təşkilatından çıxdığını elan etdi. Noyabrın 4-də Budapeşt şəhərinə soxulan sovet tankları macar xalqının azadlıq hərəkatını qan içində boğdu. İ.Nad dövlətə xəyanətdə ittiham olunaraq edam edildi.

Varşava Müqavilə Təşkilatının gerbi

Macar xalqının azadlıq hərəkatının boğulmasında məqsəd nə idi?

Varşava müqaviləsinin imzalanması

XX əsrin 60-cı illərinin sonunda Çexoslovakiyada *“Praqa baharı”* adını almış hadisələr baş verdi. A.Dubçekin başçılıq etdiyi Çexoslovakiya Kommunist Partiyası ölkənin şəraitinə uyğun sosialist cəmiyyəti modelinə keçmək istədi. Bunun üçün “Fəaliyyət

proqramı” qəbul etdi. Bu hadisəyə SSRİ və bəzi sosialist ölkələrinin rəhbərləri öz kəskin etirazlarını bildirdilər. Varşava Müqaviləsi Təşkilatının üzvü olan SSRİ, Polşa, ADR, Macarıstan və Bolqarıstan qoşunları Çexoslovakiyaya yeridildi. A.Dubçekin yerinə Q.Qusak təyin olundu.

80-ci illərin sonu – 90-cı illərin əvvəllərində SSRİ-də yenidənqurma islahatları və dövlətin dağılmağa başlaması Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrində sosialist sisteminin iflası ilə nəticələndi.

SSRİ. SSRİ İkinci Dünya müharibəsindən qalib çıxdı. O, dünyanın ikinci fəvqəldövlətinə çevrildi. Eyni zamanda SSRİ müharibədən böyük zərər çəkdi. O, 27 milyondan çox adam itirdi. Qarşıda vurulan yaraları sağaltmaq, təsərrüfatı dinc quruculuq xəttinə keçirmək və inkişaf etdirmək vəzifəsi dururdu.

1947-ci ilin dekabrında pul islahatı keçirildi. Məhsulun bölgüsündə talon sistemi ləğv olundu. 1950-ci ilin əvvəli üçün sənaye müəssisələri bərpa olundu və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı müharibədən əvvəlki səviyyəyə çatdırıldı.

Aleksandr Dubček

1947-ci il islahatının mahiyyətini izah edin.

Ölkənin siyasi strukturunda müəyyən dəyişikliklər həyata keçirildi. Fəvqəladə vəziyyət aradan qaldırıldı. Dövlət Müdafiə Komitəsi ləğv olundu. Yerli sovetlərə, respublikaların ali sovetlərinə və SSRİ Ali Sovetinə seçkilər keçirildi. Digər tərəfdən totalitar rejim daha da gücləndirildi. İ.Stalinin şəxsiyyətinə pərəstiş daha da artdı. Dövlət islah düşərgələr sistemi daha da genişləndi. Müharibədən sonra kütləvi repressiyaların yeni dalğası başladı.

Kütləvi repressiyaların həyata keçirilməsinin səbəbi nə idi? İzah edin.

1953-cü il martın 5-də Sov. İKP MK-nın birinci katibi İ.Stalin vəfat etdi. M.Xruşşov partiya rəhbərliyinə gətirildi. 1956-cı ilin fevralında keçirilmiş XX qurultayında Stalinin şəxsiyyətinə pərəstiş kəskin tənqid olundu. Bu, ölkənin siyasi həyatında çox mühüm hadisə oldu. Repressiyalara məruz qalmış yüz minlərlə adama bəraət verildi. Milli siyasətdə yol verilmiş kobud səhvlərin düzəldilməsinə başlanıldı. Balkar, inquş, kalmık, qaraçay, çeçen xalqlarının İkinci Dünya müharibəsinin gedişində ləğv olunmuş muxtariyyətləri bərpa olundu. İlk dəfə kolxozçulara pensiya tətbiq olundu. 1959-cu ildən onlara pasport verilməyə başlandı.

Leonid Brejnev

1965-ci ilin mart və sentyabr aylarında iqtisadi islahat cəhdləri istənilən nəticəni vermədi. Əksinə, ölkədə böhran meyli gücləndi. L.Brejnevın ölkə rəhbərliyinə gəlməsi ilə (1964, oktyabr) N.Xruşşovun “mülayimləşmə” siyasətinə son qoyuldu. Ölkədə inzibati-bürokratik sistem formalaşdı. SSRİ-nin 1977-ci ilin oktyabrında qəbul edilmiş yeni konstitusiyasına görə, ölkədə hakimiyyətin Kommunist Partiyasına məxsus olduğu hüquqi cəhətdən əsaslandırıldı. Ölkə sosial-iqtisadi böhranla üzləşdi. L.Brejnevdən sonra Y.V.Andropovun, K.İ.Çernenkonun rəhbərliyə gətirilməsi də vəziyyəti düzəltmədi. 1985-ci ilin martında rəhbərliyə M.S.Qorbaçov gətirildi.

Sovet rəhbərliyi ölkəni dərin sosial-iqtisadi böhrandan xilas etmək üçün yollar axtarmağa başladı. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirmək xətti irəli sürüldü. Az sonra ictimai quruluşu yeniləşdirmək məqsədilə “yenidənqurma” siyasəti elan olundu. Hakimiyyətin bölüşdürülməsi ideyası irəli sürüldü. 1990-cı ildə SSRİ-nin prezidenti vəzifəsi təsis olundu. M.Qorbaçov ölkənin birinci və axıncı prezidenti oldu.

Dərinləşən sosial-iqtisadi və siyasi böhran SSRİ-nin dağılmasını sürətləndirdi. M.Qorbaçovun razılığı ilə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində başlanmış separatçılıq hərəkatı SSRİ-nin dağılmasının başlanğıcı oldu.

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində başlanmış separatçılıq hərəkatına münasibət bildirin. Hadisələri təhlil edib nəticələr çıxarın.

Sovet rəhbərliyinin SSRİ-ni qoruyub saxlamaq cəhdləri heç bir nəticə vermədi. 1991-ci ilin avqustunda mühafizəkarlar Dövlət Fövqəladə Vəziyyət Komitəsi yaratdılar. Vitse-prezident Q.Yanayev başda olmaqla, mühafizəkarların hakimiyyəti ələ keçirmək cəhdinin qarşısı alındı. “Avqust qiyamı”nın uğursuzluqla başa çatması Rusiya Federasiyasının prezidenti B.Yeltsinin Kommunist Partiyasının fəaliyyətini dayandırmasına şərait yaratdı. **1991-ci il dekabrın 8-də** Rusiya Federasiyası, Ukrayna və Belarusiyanın liderləri İttifaq müqaviləsinin fəaliyyətinin dayandırılması və Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) yaratmaq niyyətlərini bildirdilər. Dekabrın 25-də M.S.Qorbaçov istefa verdi və bununla da SSRİ dağıldı.

SSRİ-nin dağılmasından sonra MDB-nin yaradılmasında məqsəd nə idi?

Dünya sosializm sisteminin dağılması nəticəsində SSRİ ilə yanaşı, **“Balkan imperiyası”** adlandırılan Yuqoslaviya (Serbiya, Xorvatiya, Sloveniya, Bosniya-Hersoqovina, Makedoniya, Çernoqoriya) və Çexoslovakiya (Çexiya və Slovakiya) da müstəqil dövlətlərə parçalandı. 1999-cu ildə Polşa, Macarıstan və Çexiya NATO-ya üzv qəbul olundu.

Bu ölkələrin NATO-ya üzv qəbul olunmasının müsbət tərəfi nə idi?

Rusiya dünyanın siyasi arenasında öz nüfuzunu qoruyur. Hazırda Rusiya Federasiyasının prezidenti V.V.Putindir.

Vladimir Putin

SSRİ-nin dağılması

Sual və tapşırıqlar:

1. Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin sosializm qurmaq xəttini əsas götürmələrinin səbəblərini izah edin.
2. QIYŞ və Varşava Müqaviləsi Təşkilatının yaradılmasının məqsədlərini göstərin.
3. Macarıstan və Çexoslovakiya hadisələrinin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirin.
4. Mühəribənin nəticələri SSRİ-yə hansı yenilikləri gətirdi?
5. "Şəxsiyyətə pərəstiş"ə münasibət bildirin. "Şəxsiyyətə pərəstiş" nə üçün baş verir?
6. SSRİ-nin dağılmasının səbəbləri nə idi? Bu ittifaqın dağılmaması üçün hansı tədbirlər görüldü?
7. SSRİ-də hakimiyyətin Kommunist Partiyasına məxsus olduğunu təsdiq edən sənədi müzakirə edin. Bu sənədin qəbul edilməsinin məqsədlərini müəyyənləşdirin.
8. V.V.Putin haqqında məlumat toplayıb təqdimat hazırlayın.

VIII FƏSİL. ASİYA ÖLKƏLƏRİ

20. Qafqaz

Mühəribə dövründə Sovet İttifaqında yaşayan Qafqaz xalqları faşizm üzərində qələbənin qazanılmasında böyük rol oynamışdılar. Yüz minlərlə insan cəbhələrdə igidliklə vuruşmuş, misilsiz qəhrəmanlıq nümunələri göstərmişdilər. Qafqaz xalqları döyüşən ordunu silah-sursatla, ərzaq və palatlarla, ən başlıcası isə yanacaqda fasiləsiz təmin etmişdi.

Bütün bunlara görə sovet hökuməti Qafqaz xalqlarına necə münasibət göstərdi? İkinci Dünya müharibəsindən sonra Qafqaz xalqlarının taleyi necə oldu?

1941–1945-ci illərdə Sovet İttifaqında çıxarılan neftin çoxu Bakı, qalan az hissəsi isə Şimali Qafqaz, Qazaxıstan, Volqaboyu mədənlərinin payına düşürdü. Lakin sovet rəhbərliyi türk-müsəlman xalqlarına etinasızlıq nümayiş etdirdi. 1943-cü

Bakı neftinin cəbhəyə göndərilməsi

11 oktyabrın 28-də SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti *“Böyük Vətən müharibəsində faşistlərə yardım etmiş xalqlar haqqında”* adlı bədnam qərar qəbul etdi. Qərarla heç bir əsas olmadan Şimali Qafqaz və Krımın türk-müsəlman xalqları faşistlərlə əməkdaşlıqda günahlandırılaraq *deportasiya* edildilər. 1943–1944-cü illərdə Şimali Qafqazdan qaraçaylı, çeçen, inguş, balkar xalqları Sibire, Qazaxıstana və Mərkəzi Asiyaya sürgün olundular. Bütövlükdə, 650 min türk-müsəlman əhali sürgün olundu.

Deportasiya – əhəlinin öz doğma yurtdan sürgün edilməsi.

Xalqların deportasiyasını həyata keçirmək SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinə nə üçün lazım idi? Bu siyasətdə məqsəd nə idi?

Sovet Dövlət Müdafiə Komitəsinin qərarı ilə 1944-cü ildə Axısax bölgəsinin 110 min türk və digər müsəlman əhalisi Türkiyə xeyrinə casusluqda günahlandırılıb sürgün edildi. Bütövlükdə, Gürcüstandan bu dövrdə 150 min əhali, o cümlədən 28 min azərbaycanlı zorla öz ata-baba torpaqlarından sürgün edildi. 1944-cü ildə Çeçen-İnguş MSSR, qaraçaylı və balkar xalqlarının muxtar qurumları ləğv edildi.

1957–1958-ci illərdə Sovet İttifaqı rəhbərliyinin yeritdiyi *“mülayimləşmə”* siyasətinin nəticəsində Sibir, Mərkəzi Asiya və Qazaxıstana deportasiya edilmiş balkar, çeçen, inguş, qaraçaylı xalqları barəsət aldılar və əvvəlki yaşayış yerlərinə qayıtmaq hüququ qazandılar. 1957-ci ildə RSFSR Ali Sovetinin sessiyası balkar, çeçen, inguş, qaraçaylı və kalmık xalqlarının müharibə dövründə haqsız yerə ləğv edilmiş milli muxtar qurumlarını bərpa etdi.

Axsaxa türkləri sürgün olunur

Nə üçün Sovet İttifaqı rəhbərliyi öz siyasətində dəyişiklik etdi? Bu atılan addımları təhlil edin.

Sürgün edilmiş xalqlara bəraət verildi və onların bir çoxunun doğma yurdlarına qayıtmalarına icazə verildi. Lakin Axıska türkləri SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 28 aprel 1956-cı il tarixli fərmanı ilə əvvəlki yaşayış yerlərinə qayıtmaq imkanından məhrum oldular.

XX əsrin 50-ci illərinin ikinci yarısında Azərbaycan rəhbərliyi mərkəz qarşısında həm Axıska türklərinin, həm də o zaman sürgün yerlərində olan 17 mindən çox azərbaycanlının öz ata-baba yurduna dönməsinə şərait yaradılması, bu mümkün olmadıqda isə onların Azərbaycan SSR-ə köçmələrinə icazə verilməsi məsələsini qaldırdı. Nəticədə 1958-ci ildən etibarən Gürcüstandan Mərkəzi Asiya respublikalarına sürgün edilmiş azərbaycanlıların və Axıska türklərinin bir hissəsinin Azərbaycana köçürülməsi prosesi başlandı və qısa müddət ərzində 13 mindən çox adam respublikamızda yerləşdirildi.

Axıska türklərinin sürgündə qalan hissəsi öz vətənlərinə dönmək üçün mübarizəni davam etdirsələr də, Sovet İttifaqı süqut edəncə qədər buna nail ola bilmədilər. Axıska türkləri 1989-cu ilin may-iyun aylarında Özbəkistanda ikinci dəfə zorakılığa məruz qaldılar. Fərqanə və Öndicanda millətçi-şovinst qruplar onlara qarşı özbaşınalıq, terror aktları, qırğın və talanlar törətdilər. Nəticədə, Axıska türkləri ikinci dəfə öz ev-çəliklərindən didərgin düşdülər.

Axıska türklərinin ikinci dəfə zorakılığa məruz qalmasını nə ilə əlaqələndirərdiniz?

XX əsrin 60–80-ci illərində Cənubi Qafqaz respublikalarında, o cümlədən Azərbaycanda milli dirçəliş, milli hialərin oyanması baş verdi. Ermənistanı türklərə, azərbaycanlılara açıq şəkildə nifrət təbliğ edilməyə başlandı. 80-ci illərin ikinci yarısında sovet rəhbərliyinin yenidənqurma xətti elan etməsi qatı millətçi çıxışların kütləvi şəkil almasına, radikal qüvvələrin fəallaşmasına səbəb oldu, müstəqil dövlətçiliyin bərpası tələbləri irəli sürüldü. Azərbaycanlılar Ermənistan SSR-in tərkibinə qatılmış tarixi Azərbaycan torpaqlarından – Göyçə, Zəngəzur və İrəvan ərazilərindən qovuldular.

Nə üçün sovet rəhbərliyi azərbaycanlıları öz yurd-yuvalarından didərgin saldı?

Fərqanədə Axıska türklərinin kütləvi qətləmi, 1989-cu il

Ermənistanda qatı millətçi qüvvələr 80-ci illərin sonunda qonşu dövlətlərə, o cümlədən Azərbaycana və Gürcüstana ərazi iddiaları irəli sürməyə başladılar. 1991-ci il sentyabrın 25-də Ermənistan Sovet İttifaqı tərkibindən çıxdı. Ermənistanın ilk prezidenti Levon Ter-Petrosyan Azərbaycana qarşı açıq hərbi təcavüzə başladı. Rusiyanın hərtərəfli yardımı, o cümlədən rus hərbi qüvvələrinin iştirakı ilə Dağlıq Qarabağ və ətrafındakı 7 rayon işğal edildi. Ulu Öndər Heydər Əliyevin sərəştəsi nəticəsində bu işğallar dayandırıldı, atəşkəs elan edildi. Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçı siyasəti dünyaya çatdırıldı.

Atəşkəs dövründə Azərbaycan ordusunun gücünü artırmaq üçün ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirildi. Silahlı qüvvələrin müasir hərbi texnika və bacarıqlı kadrlarla təchiz olunması diqqət mərkəzində saxlandı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2005-ci ildə yaradılan Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin müəssisələrində yüzlərlə adda silah-sursat və hərbi texnikanın istehsalı qaydaya salındı.

Hazırda Azərbaycan NATO standartlarına uyğun şəkildə təlim görmüş güclü silahlı qüvvələrə malikdir və hərbi potensialına görə, Cənubi Qafqazda lider dövlətə çevrilmişdir.

Ermənilərin Qarabağla bağlı iddialarının olması hansı tarixi keçmişə təsadüf edir? Onların Qarabağda məskunlaşması hansı müqavilələrin şərtlərinə görə həyata keçirilmişdir?

Gürcüstanda milli azadlıq hərəkatının güclənməsindən qorxuya düşən sovet rəhbərliyi 1989-cu il aprelin 9-da Tbilisiyə qoşun yeritdi, mitinq silah gücünə dağıdıldı, 16 nəfər həlak oldu.

Bu qanlı hadisə gürcü xalqını daha qətiyyətlə öz müstəqilliyini bərpa etmək uğrunda mübarizəyə sövq etdi. 1991-ci il aprelin 9-da Gürcüstan SSRİ-nin tərkibindən çıxdı. Sovet rəhbərliyi buna mane olmaq üçün separatçı qüvvələri silahlandıraraq Gürcüstanda milli münaqişə ocaqları yaratdı. Eduard Şevardnadze prezident seçildikdən sonra münaqişə bölgələrində atəşkəs imzalandı, Gürcüstanda sabitlik bərqərar oldu. Gürcüstan ərazisindən keçən Bakı–Supsa neft kəmərinin tikintisi başa çatdırıldı. Xəzər dənizində çıxarılan xam neftin Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsi haqqında saziş imzalandı. Azərbaycan qazının Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri vasitəsilə dünya bazarına çıxarıl-

Heydər Əliyev

İlham Əliyev

Eduard Şevardnadze

**Çeçenistan
Respublikası**

ması haqqında saziş imzalandı. Bu layihələrin həyata keçmə-sində prezident E.Şevardnadzenin mühüm xidməti oldu.

XXI əsrin başlanğıcında Mixeil Saakaşvilinin hakimiyyətə gəlməsindən sonra cəmiyyət demokratikləşdi. Azərbaycan və Türkiyə ilə əməkdaşlıq inkişaf etdi. Qərblə diplomatik əlaqələrdə uğurlar qazanıldı. Bundan narahat olan Rusiya 2008-ci ilin avqustunda Gürcüstana hərbi müdaxilə etdi. Yalnız ABŞ və Avropa Birliyi ölkələrinin qəti etirazı Rusiyanı təcavüzü dayandırmağa məcbur etdi. 2013-cü ildə hakimiyyətə gələn “Gürcü arzusu” bloku Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü bərpa etmək uğrunda mübarizəni davam etdirir.

Nə üçün Rusiya Gürcüstanın uğurlarından narahat olurdu?

Şimali Qafqazda 90-cı illərin başlanğıcında milli qüvvələr fəallaşmağa başladılar. Rusiya Federasiyası bu regiondakı muxtar respublika və vilayətlərin səlahiyyətini qismən artırırsa da, əsas hakimiyyəti öz əlində saxladı. Bu, Çeçenistanda milli azadlıq mübarizəsinin güclənməsinə təkan verdi. 1991-ci ildə Çeçenistan Respublikası müstəqil elan edildi. Prezident Cöv-hər Dudayev bütün xalqı Rusiyaya qarşı səfərbər etməyə cəhd göstərdi. 1996-cı ildə müharibənin dayandırılması haqqında razılaşma imzalandı. Lakin Rusiya 1999-cu ildə böyük hərbi qüvvə ilə Çeçenistana yeni hücumla başladı.

XXI əsrin başlanğıcında Şimali Qafqazda öz mövqeyini möhkəmləndirməyə nail olan Rusiya Cənubi Qafqaz respublikalarını öz təsiri altında saxlamaq üçün söylərini artırmışdır. Xüsusən, Ermənistanla böyük miqdarda ən yeni hərbi texnika və silahlar vermiş, bu respublikada hərbi bazalarının sayını artırmışdır.

Sual və tapşırıqlar:

1. Axıska türkləri haqqında məlumat toplayıb təqdimat hazırlayın.
2. Türkmənçay müqaviləsindən sonra Azərbaycana köçürülən ermənilərlə XX əsrdə Azərbaycana köçürülən Axıska türklərinin köçürmə siyasətini müqayisə edin.
3. XXI əsrin başlanğıcında Gürcüstanda Mixeil Saakaşvilinin hakimiyyətə gəlməsindən sonra cəmiyyətin demokratikləşdirilməsi fikrini əsaslandırın.
4. Müharibə dövründə faşizm üzərində qələbənin qazanılmasında böyük rol oynamış türk xalqlarına Sovet İttifaqının “mükafatı” nə oldu?
5. Rusiya–Çeçenistan münaqişəsini şərh edin.
6. Ermənistanın qonşu dövlətlərə ərazi iddiaları irəli sürməsi nə ilə nəticələndi?
7. Rusiyanın 2008-ci ilin avqustunda Gürcüstana hərbi müdaxilə etməsinin səbəblərini izah edin.

21. Türk dünyası

İkinci Dünya müharibəsi illərində Türkiyə bitərəf ölkə kimi müharibə edən tərəflərlə, o cümlədən Almaniya və onun müttəfiqləri ilə ticarət və iqtisadi əlaqələr saxlayırdı. Sovet İttifaqı ilə sərhəd olan vilayətlərdə hərbi vəziyyət elan olunmuşdu. Beynəlxalq vəziyyətin dəyişməsinə nəzərə alan Türkiyə 1945-ci ilin fevralında Almaniya və Yaponiyaya müharibə elan etdi. Bu addım Türkiyəni beynəlxalq aləmdə təcrid olunmaqdan xilas etdi. Müharibədən sonrakı illərdə Mərkəzi Asiya respublikaları isə Sovet İttifaqının əsas kənd təsərrüfatı məhsulları, xüsusən də pambıq istehsalı mərkəzi olaraq qalırdı.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Türk dünyasının tarixdəki rolu nədən ibarət oldu?

Qazaxıstan. M.Qorbaçovun “yenidənqurma” xəttinin ilk qurbanı Qazaxıstan oldu. Qazaxıstan Kommunist Partiyası MK-nın birinci katibi D.Kunayev istefaya göndərildi. Onun yerinə qazax xalqına yad olan, milliyyətçə rus olan şəxs təyin edildi. Bu bütün qazax xalqının ciddi etirazına səbəb oldu, respublikada milli azadlıq hərəkatı başladı. 1986-cı il dekabrın 17–19-da Alma-Atıda (o zaman Alma-Ata) qazax gəncləri etiraz nümayişinə çıxdılar. Sovet ordusunun müdaxiləsi nəticəsində min nəfərdən artıq qazax gəncinin qanı töküldü. Bu, ruslaşdırma siyasətinə qarşı çevrilmiş ilk açıq milli hərəkat idi.

SSRİ-nin ruslaşdırma siyasəti aparmaqda məqsədi nə idi?

Mərkəzi Asiya respublikaları. SSRİ-nin dağılması nəticəsində Qazaxıstan və Mərkəzi Asiya respublikaları müstəqillik qazandılar. Rusiya bu respublikaları MDB tərkibinə daxil etməklə öz təsirində saxlamağa cəhd etsə də, müstəqil siyasət yeritmələrinin qarşısını ala bilmədi. Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayev XXI əsrin başlanğıcında Türkiyə və digər türk dövlətləri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı dərinləşdirmək xəttini uğurla davam etdirdi. Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan respublikaları da müstəqil dövlətçiliyi möhkəmləndirmək yolunda böyük uğurlar qazandı. Özbəkistan prezidenti İslam Kərimov islamçı qüvvələrin respublikada dünyəvi hakimiyyəti sarsıtmaq cəhdlərinin qarşısını qətiyyətlə aldı. Türkmənistanın ilk prezidenti Saparmurad Niyazov isə ölkənin malik olduğu bütün sərvətlərdən xalqın bəhrələnməsi üçün əsaslı addımlar atmışdır. Çox böyük həcmdə ixrac edilən

**Nursultan
Nazarbayev**

İslam Kərimov

**Qurbanqulu
Berdiməhəmmədov**

təbii qazdan əldə edilən gəlir hesabına türkmen xalqı kommunal xərclər ödəməkdən azad edilmiş, bir sıra gündəlik tələbat mallarından isə pulsuz yararlanmaq imkanı qazanmışdır. Hazırda Türkmənistanın prezidenti Q.Berdiməhəmmədovdur.

Türkmenistan xalqının bütün sərvətlərindən bəhrələnməsi siyasətini təhlil edin.

Tatarıstan və Başqırdıstan. Müharibədən sonrakı dövrdə Tatarıstanda və Başqırdıstanda neft çıxarılması sürətlə inkişaf etməyə başladı. Azərbaycan geoloqlarının və neftçilərinin səyi ilə bu regionlarda yeni neft yataqları kəşf edildi və istismara verildi. 70–80-ci illərdə nəhəng maşınqayırma və digər sənaye müəssisələri işə salındı.

SSRİ dağıldıqdan sonra Tatarıstanda və Başqırdıstanda yerli xalqların idarəçilikdə daha fəal iştirak etməsi tələbləri gücləndi. Müstəqillik uğrunda kütləvi xalq hərəkatı başlandı. Tatarıstanın ilk prezidenti Mentemir Şaymiyev milli hərəkatla parlamentin Moskva meyilli müxalifəti arasında çox bacarıqla manevr edərək respublikada sabitliyi qoruyub saxlaya bildi. Tatarıstan Rusiyanın muxtar qurumları içərisində, ilk olaraq, suverenlik haqqında Bəyannamə qəbul etdi. 1994-cü il fevralın 15-də Rusiya ilə Tatarıstan arasında dövlət idarələrinin səlahiyyətlərinin bölüşdürülməsi haqqında müqavilə imzalandı. Federal hakimiyyət bu müqavilə ilə dövlətin bütövlüyünün saxlanmasına, Tatarıstan isə xüsusi statusunun möhkəmləndirilməsinə nail oldu.

Tataristanın tamamilə müstəqil respublika ola bilməməsinin səbəblərini göstərin. Sizcə, Tataristana verilmiş xüsusi statusun tatar xalqı üçün əhəmiyyəti nə oldu?

Başqırd xalqı 90-cı illərdə mərkəzdən asılılığın azaldılmasına, respublikanın sərvətlərindən daha çox hissənin yerli ehtiyaclarla yönəldilməsinə nail oldu. Başqırdıstan Rusiya ilə dövlət idarələrinin səlahiyyətlərinin bölüşdürülməsi haqqında müqavilə bağladı.

Kırım türkləri. Mühəribədən sonrakı dövrdə Kırım türkləri öz tarixi vətənlərinə dönmək uğrunda ardıcıl mübarizə aparmışlar. Lakin sovet rəhbərliyi Kırma yerləşdirdiyi rus, erməni və digər xristian xalqların mənafeyini əsas götürərək onların kütləvi şəkildə öz yurdlarına dönməsinə imkan vermədi. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Rusiya Kırmda öz mövqeyini möhkəmləndirmək, çox böyük hərbi dəniz bazasının yerləşdiyi Sevastopolu əldə saxlamaq uğrunda Ukrayna ilə mübarizəyə başladı. 2014-cü ilin fevral-mart aylarında Rusiya beynəlxalq hüquq normalarını və öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri kobud şəkildə pozaraq Kırımı özünə birləşdirdi.

Rusiyanın Kırma olan iddiası nə ilə bağlı idi? Kırmda möhkəmlənməsinin Rusiya üçün əhəmiyyətini izah edin.

Türkiyə. Mühəribə illərində Türkiyə diplomatiyasının ən böyük uğuru bitərəflik siyasəti yeritməsi və nəticədə, Türkiyə ərazisinin hərbi əməliyyatlardan kənarda qalması, ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi oldu. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Türkiyənin xarici siyasətində ABŞ-la yaxınlaşma gücləndi. 1946-cı ildə Ankarada ABŞ-la *“Trumen doktrinası”* əsasında Türkiyəyə yardım göstərilməsi haqqında müqavilə bağlandı. Ardınca ABŞ *“Marşal planı”* çərçivəsində də Türkiyəyə yardım göstərməyə başladı. Ölkəyə ABŞ kapitalının axını gücləndi. Mühəribədən sonrakı dövrdə ən vacib problem iqtisadiyyatın sağlamlaşdırılması idi. Hökumət əmək münasibətlərini qaydaya salmaq üçün Əmək Nazirliyi yaratdı. 1945-ci ildə Böyük Millət Məcə-

“Trumen doktrinası”nın imzalanması

Süleyman Dəmirəl

Enozis – yunan sözü olub birlik deməkdir. Yunanıstanın sərhədlərindən kənarda qalmış yunanların yaşadığı torpaqların Yunanıstana birləşdirilməsini nəzərdə tutan ideologiyadır.

lisi **“Torpaq islahatı haqqında qanun”u** təsdiq etdi: dövlətə, yerli orqanlara məxsus becərilməyən torpaqlar və 500 hektardan artıq olan şəxsi torpaqlar kəndlilərə verilməli idi. Torpaq islahatı 1947-ci ildən həyata keçirildi. Şəxsi torpaqlara toxunulmadı.

Hökumətin qapalı iqtisadi siyasətdən imtina edib, qapıları xarici kapitalla açması azad bazar iqtisadiyyatının inkişafına təkan verdi. Türkiyə 1952-ci ildə NATO-ya qoşuldu.

NATO ilə Varşava Müqavilə Təşkilatının oxşar və fərqli cəhətlərini araşdırın. Onları birləşdirən cəhətləri təhlil edin.

1960-cı ildə tələbələr İstanbulda demokratiyanın məhdudlaşdırılmasına qarşı etiraz mitinqi təşkil etdi, polis mitinq iştirakçılarına atəş açdı. Ordu hərbi çevriliş etdi. Hakimiyyət Milli Birlik Komitəsinin əlinə keçdi: Millət Məclisi buraxıldı, 1924-cü il konstitusiyası və siyasi partiyalar ləğv edildi. 1966-cı ildə general Cövdət Sunay prezident seçildi və siyasi gərginlik zəiflədi. 1973-cü ildə aqrar islahat keçirildi, mülkədar torpaqlarının bir hissəsi alınıb əvəzi ödənilməklə kəndlilərə satıldı. Kəndli torpağın pulunu 15 ilə qaytarmalı idi.

Yunanıstan 1974-cü ildə Kipri özünə birləşdirməyə başladı. **Enozis*** adlanan bu addım Kipr türklərinin kütləvi qırğını ilə müşayiət olunurdu. Bunu durdurmaq üçün Türkiyə Kiprin şimalına qoşun çıxardı. Burada Şimali Kipr Türk Respublikası

yaradıldı. Kipr məsələsi Türkiyənin beynəlxalq vəziyyətini ağırlaşdırdı.

1979-cu il seçkilərində Süleyman Dəmirəlin başçılıq etdiyi Ədalət Partiyası qalib gəldi, onun hökuməti terrorizmə və anarxiyaya qarşı mübarizəyə başladı. Lakin ölkədə tətıl və nümayişlər baş verdi.

1980-ci ildə general Kənan Evren hərbi çevriliş etdi, ölkədə siyasi sabitlik yaratdı. 1983-cü ildə parlament seçkilərində Turqut Özalın başçılıq etdiyi Ana Vətən Partiyası qalib gəldi. T.Özal ölkəni iqtisadi böhrandan çıxarmaq proqramı irəli sürdü. Bu proqram inflyasiyanı cilovlamaq, orta təbəqənin milli gəlirdən aldığı payı artırmaq, əhalinin əlavə gəlirini çoxaltmaq tədbirlərini nəzərdə tuturdu. Nəticədə, Türkiyə iqtisadiyyatı yüksək sürətlə inkişaf etməyə başladı. T.Özal *“Türkiyə iqtisadi möcüzəsinin atası”* ünvanını aldı.

Turqut Özal

Türkiyə iqtisadiyyatına təsir edən amilləri müəyyənləşdirib təhlil edin.

2003-cü ildə seçkilərdə Ədalət və İnkişaf Partiyası qalib gəldi və lideri Rəcəb Tayyib Ərdoğan baş nazir seçildi. Bu dövrdə Türkiyə Respublikası beynəlxalq aləmdə öz mövqeyini daha da möhkəmləndirdi. İqtisadi sahədə əldə olunan uğurlar Türkiyənin ən çox inkişaf etmiş 20 böyük dövlətin sırasına daxil olmasını təmin etdi. R.T.Ərdoğanın daxili və xarici siyasətdə əldə etdiyi nailiyyətlər 2014-cü ildə onun prezident seçilməsinə səbəb oldu.

Rəcəb Tayyib Ərdoğan

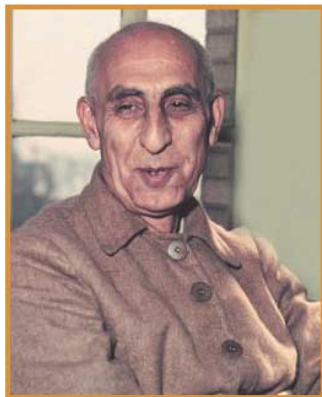
Sual və tapşırıqlar:

1. M.Qorbaçovun “yenidenqurma” siyasətinin Türk dünyasına təsirinə aid araşdırma aparıb təqdimat hazırlayın.
2. T.Özalın “Türkiyə iqtisadi möcüzəsinin atası” adını almasını əsaslandırın.
3. Türkiyədəki 1960-cı il çevrilişi ilə 1980-ci il çevrilişini müqayisə edin.
4. ABŞ-ın Türkiyəyə “Trumen doktrinası” və “Marşal planı” çərçivəsi əsasında yardım göstərməsi haqqında məlumat verin. Sizcə, ABŞ-ın Türkiyəyə bu yardımı etməkdə məqsədi nə idi?
5. SSRİ dağıldıqdan sonra Tatarıstan və Başqırdıstanın taleyi necə oldu? Rusiyanın bu ərazilərə iddiasının səbəbi nə idi?
6. SSRİ dağıldıqdan sonra Qazaxıstan haqqında məlumat toplayıb sxem-cədvəl tərtib edin.
7. “Azərbaycan–Türkiyə münasibətləri” adlı esse hazırlayın.

22. İran və ərəb ölkələri

Müharibədən sonra İranda ingilislərin inhisarında olan neft sənayesi-nin milliləşdirilməsi uğrunda hərəkət başlandı. Misir isə İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə də, faktik olaraq, Böyük Britaniyadan asılı vəziyyətdə qalmaqda idi. Misir xalqı ingilis müstəmləkə əsarətinə qarşı qətiyyətlə mübarizə aparırdı. Ərəb dünyasında isə Fələstin-ərəb, İsrail-ərəb münaqişəsi alovlandı. Müharibədən sonrakı dövrdə İran və ərəb ölkələrinin həyatında bir çox dəyişikliklər baş verdi və onların tarixinə yeni hadisələr yazıldı.

İran və ərəb ölkələrinin tarixində baş vermiş dəyişikliklər hansılar idi? Tarixin yaddaşında bu hadisələr hansı izi qoya bildi? Onların dünya tarixindəki rolu nədən ibarət oldu?

Məhəmməd
Müsəddiq

Konsorsium (latınca – ortaq) – kommer-siya iştirakçılarının təşkilatı-hüquqi formasıdır. Müxtəlif müstəqil şirkətlər tərəfindən hər hansı iri layihənin icrası məqsədilə yaradılır.

İran. İranda hərəkəta Milli Cəbhənin rəhbəri Məhəmməd Müsəddiq başçılıq edirdi. Bu hərəkətin təzyiqi altında 1951-ci ilin martında neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Az sonra M.Müsəddiq baş nazir təyin olundu. Lakin iki il sonra general Zahidinin başçılığı ilə hərbi çevriliş baş verdi. Ölkədən qaçmış Məhəmməd Rza şah Pəhləvi İrana qayıdaraq hakimiyyətdə möhkəmləndi.

Cənubi İran neftinin beynəlxalq neft *konsorsiumuna** icarəyə verilməsi ilə İranda ingilislərin neft inhisarına son qoyuldu. Ölkədə xalqın narazılığı şahı islahatlar həyata keçirməyə vadar etdi. İranı inkişaf etmiş sənaye ölkəsinə çevirmək məqsədilə şah *“ağ inqilab”* adlandırılan islahatlar proqramını həyata keçirdi. Maarif və səhiyyə inkişaf etdirildi. Aqrar islahat nəticəsində dövlətdən və iri torpaq sahiblərindən torpaq sahəsi satın alan kəndlilər fermerə çevrildilər. Qadınlara müəyyən şərtlərlə seçki hüququ verildi.

Nə üçün İranda islahatlar “ağ inqilab” adını aldı?

XX əsrin 70-ci illərində İran iqtisadiyyatın inkişaf sürətinə görə, Asiyada Yaponiyadan sonra ikinci yere çıxdı. Lakin islahatların ardıcıl olmaması sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyəti kəskinləşdirdi. 1978-ci ilin yanvarında Qum şəhərində nümayişçilərə qarşı silah işlədilməsi İranda inqilabın başlanması üçün signal oldu. İnqilaba rəhbərlik Ayətullah Xomeyni başda olmaqla, ruhanilərin əlinə keçdi. Genişlənən xalq hərəkəti Məhəmməd Rza şah Pəhləvini ölkəni tərk etməyə məcbur etdi. Bununla da 1925-ci ildə taxt-taca gələn Pəhləvilər sülaləsinin hakimiyyəti

tinə son qoyuldu. **1979-cu il aprelin 1-də** İran İslam Respublikası elan olundu. İnqilabın başlıca hərəkətverici qüvvəsi olan azərbaycanlıların istəkləri yerinə yetirilmədi. Onlara ana dillərində təhsil almaq və məktəb açmaq hüququ verilmədi.

Nə üçün İran İslam Respublikası azərbaycanlıların istəklərini yerinə yetirmədi?

İnqilabdan sonrakı dövrdə İran uzun müddət özünü dünya ölkələrindən təcrid etdi. Xarici siyasət sahəsində İran İslam ölkələri ilə əməkdaşlığa üstünlük verdiyini bəyan etdi. Lakin o, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü müdafiə etsə də, işğalçı Ermənistanla sıx siyasi-iqtisadi və diplomatik əlaqələr saxlayırdı. Xəzər dənizinin sektorlara bölünməsində özünə 20% pay tələb etdi.

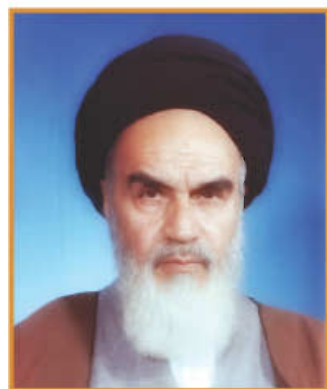
Ərəb ölkələri. BMT Baş Məclisi 1947-ci ilin noyabrında **Fələstinin** bölünməsi və ərazisində iki dövlətin: yəhudi və ərəb dövlətlərinin yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Qərb dövlətlərinin dəstəyi sayəsində 1948-ci ilin mayında yəhudilər üçün ayrılmış Fələstin ərazisində müstəqil İsrail dövlətinin yarandığı elan edildi. Buna cavab olaraq, Fələstində ərəb ölkələrinin yardımı ilə İsrailə qarşı müharibə başlandı. Müharibə ərəb ölkələrinin məğlubiyyəti ilə qurtardı. İsrail Fələstin ərəb dövləti üçün ayrılmış ərazinin bir hissəsini işğal etdi. Həmin vaxtdan indiyədək həll olunmamış ərəb–İsrail münaqişəsinin əsası qoyuldu.

Ərəb–İsrail münaqişəsinin həll olunmamasının səbəbi nədir?

1964-cü ildə Yasir Ərəfat başda olmaqla, **Fələstin Azadlıq Təşkilatı** yaradıldı. İsrailə qarşı partizan müharibəsi başlandı. 1967-ci ilin iyununda İsrail ordusu Misir, İordaniya və Suriyaya hücum etdi. Altı günlük müharibədə ərəb dövlətləri məğlub oldu. İsrail Qəzza bölgəsini, Sinay yarımadasını, İordan çayının qərb sahilini, Qüdsün ərəb hissəsini, Suriyanın Colan təpəliklərini işğal etdi. İsrailin işğalçılıq siyasəti 1973-cü ildə yeni ərəb–İsrail müharibəsinin başlanmasına səbəb oldu. Bu müharibədə İsrail ilk dəfə məğlub oldu. Cenevrədə sülh konfransı çağırıldı. Lakin ABŞ və İsrail konfransın işini pozdular. ABŞ-ın köməyi ilə **1978-ci ilin sentyabrında Kemp-Deviddə** Misirlə İsrail arasında separat saziş imzalandı. Bununla ərəb ölkələrinin birliyi sarsıldı. Lakin Misir və İsrail sazişinin bağlanması iki dövlət arasında müharibə vəziyyətinə son qoydu.

**Məhəmməd Rza şah
Pəhləvi**

**Ruhulla Musəvi
Xomeyni**

Yasir Ərəfat

İsrailin Qüds şəhərini özünün “vahid və bölünməz paytaxtı” elan etməsi siyasi vəziyyəti daha da kəskinləşdirdi.

İsrailin Qüds şəhərini özünün “vahid və bölünməz paytaxtı” elan etməsi nə üçün siyasi vəziyyəti daha da kəskinləşdirdi?

Fələstinli köçkün

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Fələstin–İsrail münasibətlərini qaydaya salmaq üçün əlverişli şərait yarandı.

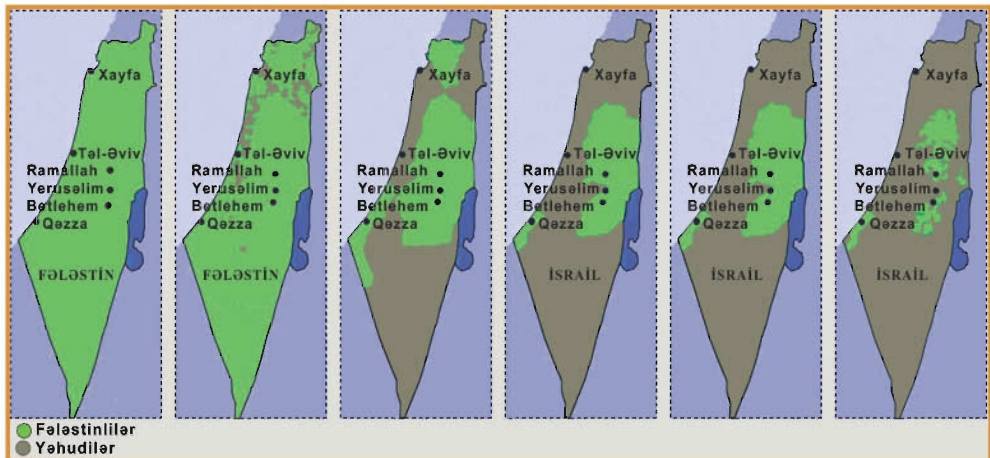
1994-cü ilin mayında İsrailə Fələstin arasında “Qəzzə–Əriha” adlanan saziş imzalandı. Sazişə görə, işğal edilmiş Qəzzə və Əriha vilayətlərində Fələstin muxtariyyəti yaradıldı. Lakin İsrail 1997-ci ildə Qüdsün ərəblər yaşayan hissəsində yəhudi məskənləri salmağa başlamaqla, Yaxın Şərqdə sülh prosesini yenidən təhlükə altında qoydu.

İsrailin Qüdsün ərəblər yaşayan hissəsində yəhudi məskənləri salmağa başlaması Yaxın Şərqdə nə üçün sülh prosesini təhlükə altında qoydu? Münasibət bildirin.

İordan çayının bütün qərb sahilinin və Qəzzə bölgəsinin idarə olunması Fələstin muxtariyyətinə verilmişdi. Lakin 2000-ci ildə İsrail–Fələstin münasibətləri yenidən gərginləşərək müharibə səviyyəsinə çatdı. Fələstin Muxtariyyətinin yeni rəhbəri Mahmud Abbas problemi sülh yolu ilə həll etmək üçün səy göstərir.

1952-ci ilin iyulunda Misirdə Qahirə qarnizonu hissələrinin üsyanı başlandı. Üsyana Camal Əbdül Nasirin başçılıq etdiyi **“Azad zabıtlər”** təşkilatı rəhbərlik edirdi. Kral Faruq hakimiyyətdən əl çəkməyə və ölkəni tərk etməyə məcbur oldu. **1953-cü ildə** Misir respublika elan edildi. Camal Əbdül Nasir onun ilk prezidenti oldu. O, Misirin tam müstəqilliyinə çalışırdı.

**Fələstinlilərin
1946-cı ildən
2012-ci ilə qədər
itirdiyi torpaqlar**

Misirin Süveyş kanalını milliləşdirməsi Böyük Britaniya, Fransa və İsrailin ona qarşı müharibəyə başlamasına səbəb oldu. Lakin müdaxiləçilər Misir ərazisini tərk etməyə məcbur oldular.

Misirin Süveyş kanalını milliləşdirməsi nə üçün Böyük Britaniya, Fransa və İsrailin ona qarşı müharibəyə başlamasına səbəb oldu? Şərh edin.

C.Nasirin vəfatından (1970) sonra prezident seçilən Ənvər Sədat yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu tapmağa çalışaraq “açıq qapı”, “liberallaşdırma” siyasətini elan etdi. Bu siyasət xarici inhisarların Misir iqtisadiyyatına geniş nüfuz etməsinə səbəb oldu.

1981-ci ilin oktyabrında hərbi parad zamanı Ənvər Sədat öldürüldü. Hüsnü Mübarək ölkənin prezidenti oldu. H.Mübarək hökuməti milli iqtisadiyyatın möhkəmləndirilməsinə çalışaraq tarazlaşdırılmış siyasət yeridirdi.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra **Səudiyyə Ərəbistanının** daxili və xarici siyasəti neft amili ilə müəyyən olunurdu. Krallıq duru yanacaq ixrac edən qüdrətli dövlətə çevrildi. ABŞ müharibədən sonra da Səudiyyə Ərəbistanı ilə işgüzar əlaqələri genişləndirdi. Dəhranda hərbi baza inşa edildi. Transərəb neft kəməri çəkildi. Neft hasilatının həcminə görə, Səudiyyə Ərəbistanı Yaxın Şərqdə birinci yeri tutdu. 70-ci illərdə neftin dünya qiymətinin artması Səudiyyə Ərəbistanını dünyanın inkişaf etməkdə olan ölkələrinin liderinə çevirdi.

Neft amili Səudiyyə Ərəbistanı üçün nə demək idi? Səudiyyə Ərəbistanı ilə Azərbaycanı iqtisadi baxımdan Venn diaqramı qurmaqla müqayisə edin.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra da **İraqda** hakimiyyət ingilispərəst qüvvələrin əlində idi. 1958-ci ilin iyulunda ordunun və vətənpərvər qüvvələrin köməyi ilə inqilab baş verdi. Monarxiya rejimi devrildi, İraq respublika elan olundu. Ölkədə bir sıra mühüm dəyişikliklər həyata keçirildi. Aqrar islahatlar başlandı.

XX əsrin 70-ci illərinin sonlarında, Səddam Hüseyn başda olmaqla, hərbi qrup hakimiyyəti ələ aldı. S.Hüseynin ərəb dünyasına liderlik iddiaları ölkənin gələcək fəlakəti üçün zəmin yaratdı. İraq Küveytə təcavüz edərək onun ərazisini işğal etdi. Beynəlxalq aləm bu təcavüzü qətiyyətlə pislədi. İraq BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının Küveyt ərazisini azad etmək tələbini

Camal Əbdül Nasir

Hüsnü Mübarək

BMT-nin loqosu

III BÖLMƏ

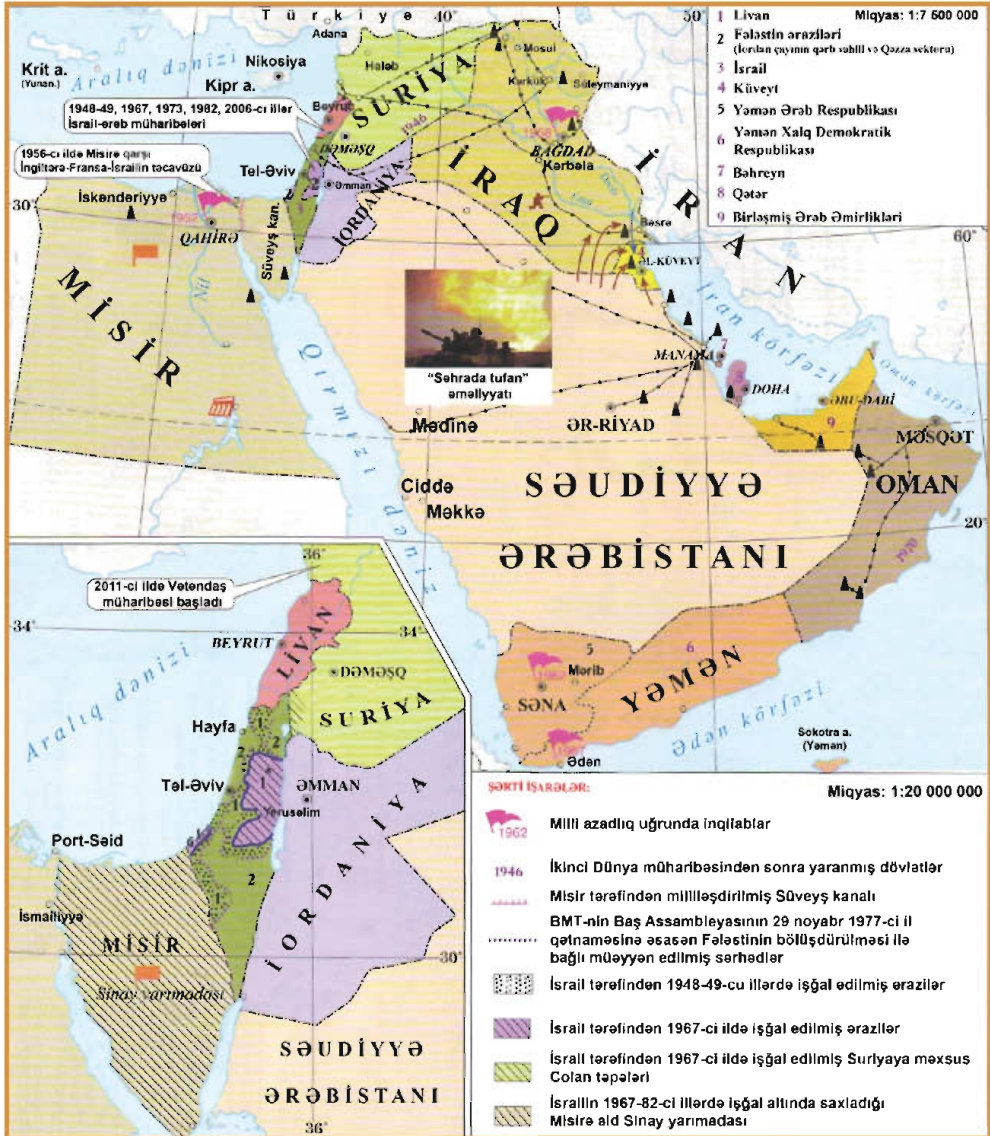
Səddam Hüseyn

rədd etdi. ABŞ və Böyük Britaniya daxil olmaqla, bir sıra dövlətlər **“Səhrada tufan”** adı ilə İraqa qarşı hərbi əməliyyata başladı. İraq müharibəni uduzdu. Bu müharibə tarixə **“Körfəz müharibəsi”** kimi daxil oldu.

İraqın müharibədə uduzmasının səbəbini izah edin.

2002-ci ildə ABŞ hərbi qüvvələri İraqa hərbi müdaxilə etdi. Nəticədə Səddam Hüseyn rejimi dağıldı. İraqda keçid hökuməti fəaliyyət göstərsə də, ölkədə qeyri-sabitlik hökm sürür.

▼ Yaxın Şərq ölkələri (XX–XXI əsrin əvvəlləri)

Sual və tapşırıqlar:

1. İranda “ağ inqilab” islahatlar proqramının həyata keçirilməsində məqsəd nə idi? Bu islahatların nəticələrini müəyyən edin.
2. Dünyanın siyasi xəritəsinə əsasən, ərəb ölkələrinin yerini müəyyən edin. Bu ölkələrin dünya üçün siyasi və strateji əhəmiyyətini açıqlayın.
3. Ərəb–İsrail münaqişəsinin səbəblərini aydınlaşdırın.
4. “Səhrada tufan” əməliyyatının səbəbi nə idi? Nə üçün əməliyyat belə adlandırılırdı?
5. Misirdə həyata keçirilən “açıq qapı” və “liberallaşdırma” siyasətinin nəticələrini təhlil edin.
6. Səudiyyə Ərəbistanının qüdrəti hansı amillərlə bağlıdır?
7. Fələstin–İsrail münaqişəsinin səbəblərini izah edin.
8. İran İslam Respublikasının yaradılmasının orada yaşayan azərbaycanlılara hansı təsiri oldu?
9. “Qəzzə–Əriha” sazişinin fələstinlilər üçün əhəmiyyəti nədir?

23. Hindistan, Pakistan və Əfqanıstan

İkinci Dünya müharibəsinin sonlarına yaxın Hindistanda milli azadlıq hərəkatı genişləndi. Böyük Britaniya Hindistana dominion hüququ verməyə məcbur oldu. Dini əlamətlər əsas götürülməklə, Hindistan ərazisində iki dövlət – induizm dininə mənsub olan əhalinin çoxluq təşkil etdiyi Hindistan və əhalisi, əsasən, müsəlmanlardan ibarət olan Pakistan dövlətləri yaradıldı. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Əfqanıstan isə monarxiya üsulu ilə idarə olunan, geridə qalmış, aqrar ölkə idi.

Hindistan, Pakistan və Əfqanıstanın sonrakı taleyi necə oldu? Bu ölkələrin Şərqi Asiyanın siyasi həyatında nə kimi rolunu oynamışdır?

Hindistan. 1947-ci ildə uzunmüddətli mübarizə nəticəsində Hindistanda ingilis ağalığına son qoyuldu. Dini mənsubiyyətə görə, ölkə Hindistan və Pakistana parçalandı. Hindlilər Cəvahirıl Nehru başda olmaqla, müvəqqəti hökumət təşkil etdilər. Lakin bu tam azadlıq deyildi. Elə ilk illərdən bu dövlətlərin bir-birinə qarşı ərazi iddiaları meydana çıxdı. Kəşmirə sahiblik uğrunda 1948-ci ildə Hindistan–Pakistan müharibəsi başladı. Əldə olunmuş razılığa görə, Şimal-Qərbi Kəşmir Pakistanın, qalan ərazisi isə Hindistanın nəzarəti altına düşdü. Kəşmir sonralar da iki dövlət arasında qanlı hərbi toqquşmalara səbəb oldu. Pakistan Kəşmir məsələsinin beynəlxalq səviyyədə həll olunmasına çalışır, onu Hindistanın tərkib hissəsi kimi tanımırdı. 1950-ci ildə Hindistan respublika elan

III BÖLMƏ

Cəvahirləl Nehru

İndira Qandi

**Şərqi və Cənub-Şərqi
Asiya ölkələri ▼**

edildi. Konstitusiyaya görə, Hindistanın dövlət quruluşu federativ respublika, idarə forması isə parlamentli respublikadır.

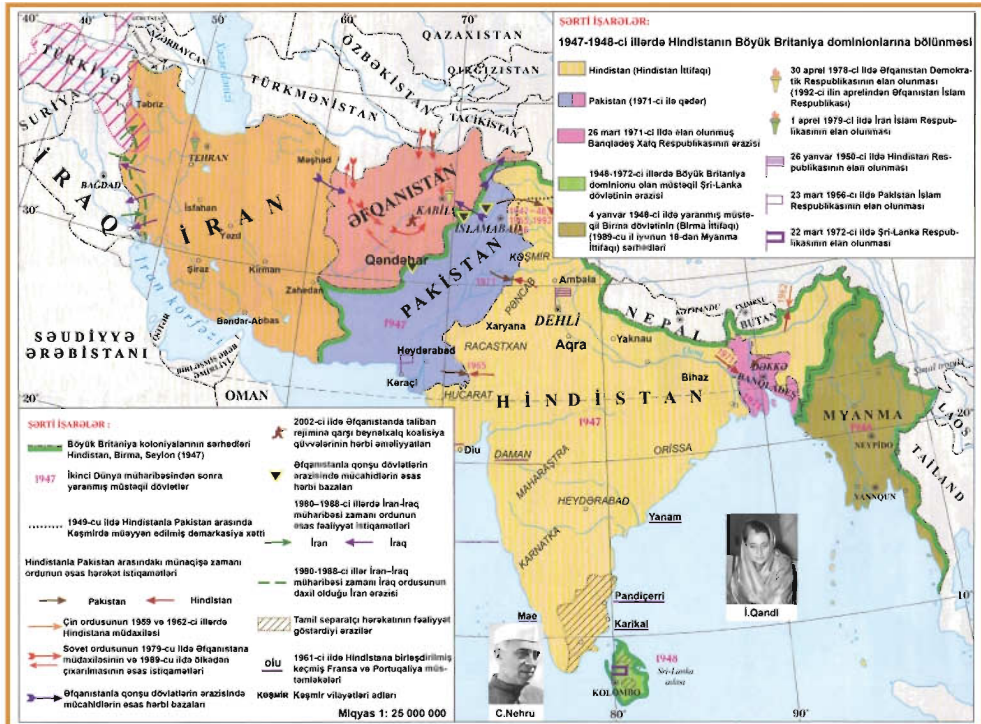
Hindistanın dövlət quruluşu ilə Azərbaycanın dövlət quruluşunu müqayisə edin.

Hindistanın daxili və xarici siyasətinin əsas prinsipləri C.Nehru tərəfindən hazırlanmışdır. **“Nehru xətti”**nin mahiyyətini hərbi bloklara qoşulmamaq, sülh və əməkdaşlığın müdafiəsi, milli iqtisadiyyatın planlı inkişafı təşkil edirdi.

1961-ci ildə Hindistan yarımadasının cənubunda yerləşən və Portuqaliyanın işğalı altında olan Qoa, Diu və Daman Hindistan Respublikasına qaytarıldı.

Hindistan Respublikası çoxmillətli, dini mənsubiyyətinə görə rəngarəng, kənd əhalisinin üstünlük təşkil etdiyi ölkədir. Buna görə də bu respublikada tez-tez milli və dini zəmində münaqişələr baş verirdi. Pəncabda yaşayan siq x icması müstəqil Siq x dövləti yaratmaq uğrunda mübarizədə mərkəzi hökumətə təzyiq vasitəsi kimi terrorun istifadə edirdi. Baş nazirlər İndira Qandi və Raciv Qandi məhz terrorun qurbanı oldular.

Əhalisinin sayı bir milyardı keçən Hindistan bu göstərici ilə dünyada Çindən sonra ikinci yeri tutur. Ölkə əhalisinin

300 milyonu kasıbçılıq şəraitində yaşadıkları, 25%-i yazıb-oxumağı bacarmadıqları halda, “demoqrafik üstünlükdən” istifadə etməklə, Hindistan dünyada ən qüdrətli dövlətlərdən biri olmaq uğrunda mübarizə aparır. Bütün çətinliklərinə baxmayaraq, Hindistan yenə də Cənubi Asiyada aparıcı mövqeyini saxlayır. İqtisadiyyatın liberallaşdırılması, xarici kapitalın geniş cəlb olunması, özəlləşdirmə onun inkişafında başlıca meyillərdir.

Hindistanın öz mövqeyini saxlaya bilməsinin səbəblərini müəyyənləşdirib təhlil edin.

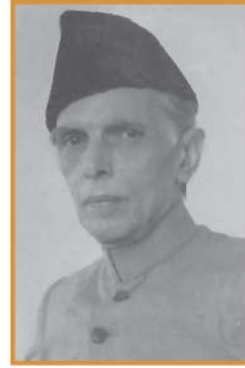
Pakistan. 1947-ci ilin avqustunda yaradılmış Pakistan konstitusiyaya əsasən, federativ respublika elan edildi. Dövlətin qurucusu Məhəmmədali Cinnə ölkədə torpaq və vergi islahatları həyata keçirdi. Hərbçilər tərəfindən idarə olunan Pakistan 1962-ci ilin martında prezidentli respublika oldu. 1970-ci ildə ölkədə ilk dəfə parlament seçkiləri keçirildi. Seçkilərdə qələbə qazanan Pakistan Xalq Partiyasının lideri Zülfiqar Bhutto mülki hökumət təşkil etdi. Hətta Hindistanla həmsərhəd olan Şərqi Pakistanda **1971-ci ildə** Hindistan ordusunun müdaxiləsi ilə müstəqil Banqladeş dövləti yarandı. Pakistan onu müstəqil dövlət kimi tanıdı.

Hakimiyyətdən sui-istifadə etməkdə günahlandırılan Z.Bhutto general Ziya-ül-Həqqin tərəfindən hərbi çevriliş nəticəsində devrildi. Ölkə İslam Respublikası elan edildi.

Ölkənin İslam respublikası elan edilməsinin əhəmiyyəti nə idi?

Yeni hökumət cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatını islamlaşdırmağa başladı. Ziya-ül-Həqqin təyyarə qəzasında həlak olması bu işi yarımçıq qoydu. Parlament seçkilərində qələbə qazanan Pakistan Xalq Partiyasının lideri, Z.Bhuttonun qızı Bənazir Bhutto baş nazir vəzifəsini tutdu. Yeni hökumət ölkə həyatını demokratikləşdirməyə, əhəlinin vəziyyətini yaxşılaşdırmağa dair tədbirlər planı irəli sürdü. Lakin müxalifətdə olan İslam Demokratik Alyansı partiyası onun apardığı siyasətə qarşı çıxdı və istefasını irəli sürdü. Ölkədə iğtişaşlar başladı. Bənazir Bhutto istefaya göndərildi.

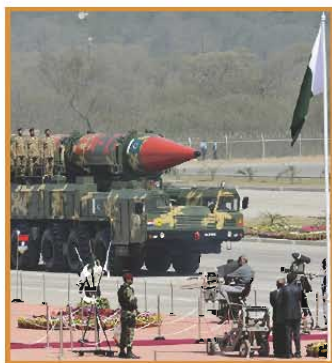
Növbəti hərbi çevriliş nəticəsində general Pərviz Müşərrəf hakimiyyətə gəldi. O, 2001-ci ildə prezident seçkilərində qalib

Məhəmmədali Cinnə

Bənazir Bhutto

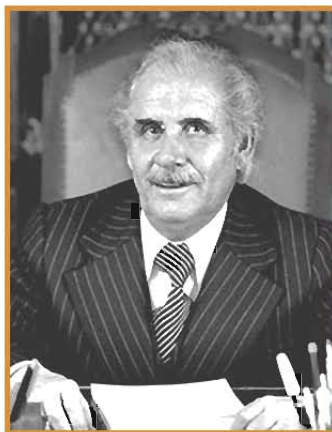
**Pakistanın nüvə
raketi**

gəldi. Lakin 2009-cu ildə prezident seçkilərində Pakistan Xalq Partiyasının lideri Asif Əli Zərdari prezident seçildi. Pakistan İslam Respublikası Cənub-Qərbi Asiyanın qüdrətli dövlətlərindən birinə çevrildi. Əhalisinin sayına görə, dünyada 6-cı yerdədir. Pakistan Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini tanıyan ilk ölkələrdən biridir. Ölkələrimiz arasında müxtəlif sahələri əhatə edən sıx əlaqələr vardır. 90-cı illərdə Pakistan-da Əbdül Qadir xanın başçılığı altında işləyən yerli mütəxəssislər nüvə silahı hazırlaya bildilər. Pakistanın nüvə silahları türk-islam dünyasının ən məşhur sərkərdələri olan Sultan Mahmud Qəznəvinin, Əmir Teymurun və Babur şahın adlarını daşıyır.

İslam ölkələri içərisində Pakistanın özünəməxsus xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirin.

Əfqanıstan. XX əsrin 50-ci illərində ABŞ və İngiltərənin ölkə iqtisadiyyatına fəal nüfuz etməsi Əfqanıstanda kapitalizmin inkişafını bir qədər sürətləndirdi. Ölkədə demokratiya uğrunda hərəkət canlandı. 1964-cü ildə konstitusiya qəbul edildi. Siyasi partiyaların yaradılmasına icazə verildi, qapalı səsverməyə keçildi, qadınlar səs vermək hüququ qazandılar. 1973-cü ildə hərbi çevriliş nəticəsində monarxiya devrildi, Əfqanıstan respublika elan olundu. Tezliklə SSRİ, Səudiyyə Ərəbistanı və İranla sıx əlaqələr quruldu.

Pakistan, Hindistanla yanaşı, Əfqanıstanın yerini dünya xəritəsində müəyyən edin.

**Nur Məhəmməd
Tərakı**

1978-ci ilin aprelində Kabildə dövlət çevrilişi nəticəsində hakimiyyətə gələn qüvvələr Əfqanıstan Demokratik Respublikasının yarandığını elan etdilər. Yeni hökumət sovet nümunəsində sosializm cəmiyyəti qurmaq məqsədilə bir sıra islahatlar keçirdi. Mülkədar torpaqları müsadirə edilib kəndlilərə paylandı, qadınlara kişilərlə hüquq bərabərliyi verildi, pulsuz ibtidai təhsilə keçildi. Lakin hakim partiya daxilində ziddiyyətlərin kəskinləşməsi siyasi çevrilişə gətirib çıxardı. ƏXDP-nin lideri N.Tərafinin rəqibi Hafizullah Əmin tərəfindən devrilməsi 1979-cu ildə SSRİ-nin Əfqanıstana ordu yeritməsinə səbəb oldu. Hakimiyyətə Babrək Karməl gətirildi. O, "sosializm qurmaq" xəttini davam etdirdi. Sovet qoşunlarının təcavüzü beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən etirazla qarşılandı.

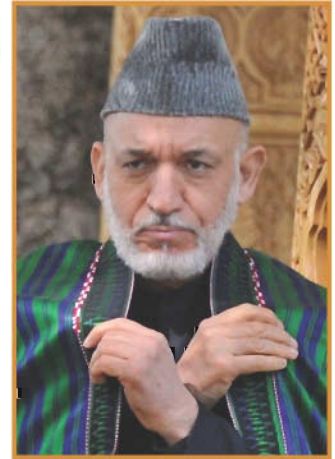
Əfqanıstanda yeniliklərin çevriliş yolu ilə həyata keçirilməsinin səbəblərini izah edin.

Əfqanıstan müharibəsində sovet hökuməti uğur qazana bilmədi və qoşunlarını 1989-cu ildə Əfqanıstandan çıxarmağa məcbur oldu. Lakin sovet qoşunlarının Əfqanıstandan çıxarılması ölkədə siyasi vəziyyəti xeyli gərginləşdirdi. Ölkədə vətəndaş müharibəsi gücləndi. Vəziyyəti sabitləşdirmək, vətəndaş müharibəsini dayandırmaq üçün iqtidar və müxalifət qüvvələrinin iştirakı ilə koalisiya hökuməti yaratmaq barədə təkliflər irəli sürüldü. Lakin bu tədbir də ölkədə daxili vəziyyəti sabitləşdirə bilmədi.

Sovet dövlətinin Əfqanıstanda uğur qazana bilməməsinin səbəbi nə idi?

1995-ci ildə Əfqanıstanın hərbi-siyasi həyatında islamçı kimi tanınmış **“Taliban”** hərəkatı ortaya çıxdı. 1999-cu ildə taliblər ölkənin bütün ərazisinə nəzarət etməyə başladılar. 2001-ci ilin sentyabrında ABŞ-da törədilən faciəli terrora Üsəma bin Ladenin və onun **“Əl Qaidə”** təşkilatı üzvlərinin əli olduğunu nəzərə alaraq taliblərə qarşı müharibə elan olundu. Çünki Üsəma bin Laden Əfqanıstanda gizləndi. ABŞ və müttəfiqlərinin hərbi əməliyyatları nəticəsində Taliban rejimi süqut etdi. Həmid Kərzayi ölkə prezidenti seçildi. Növbəti prezident seçkilərində də o, qələbə qazanaraq demokratik qüvvələrin köməyi ilə vahid, demokratik Əfqanıstan uğrunda mübarizə aparır.

Hazırda da ölkədə vətəndaş müharibəsi davam edir. Əfqanıstandakı təhlükəsizliyi təmin edən beynəlxalq qüvvələrin tərkibində Azərbaycandan olan hərbcilər də iştirak edirlər.

Həmid Kərzayi

**Əfqanıstan
mücahidləri**

Sual və tapşırıqlar:

1. Böyük Britaniyanın Hindistan və Pakistana müstəqillik verməsində məqsədi nə idi?
2. "Nehru xətti"nin mahiyyətini izah edin.
3. Hindistan müasir mərhələdə hansı üstünlükdən istifadə etməklə ən qüdrətli dövlətlərdən biri olmaq niyyətindədir?
4. Pakistan dövlətinin yarandığı ilk illərdə hansı islahatlar həyata keçirildi?
5. Şərqi Pakistanda hansı ölkənin müdaxiləsi və köməyi ilə Banqladeş dövləti yarandı?
6. Pakistan–Azərbaycan münasibətləri barədə esse hazırlayın.
7. Əfqanıstan Demokratik Respublikası hansı islahatları həyata keçirdi?
8. Sovet qoşunlarının Əfqanıstandan çıxarılmasının nəticələrini təhlil edin.
9. ABŞ və müttəfiqlərinin Əfqanıstana müdaxiləsinin səbəblərini aydınlaşdırın.

24. Çin, Yaponiya və Koreya

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Çində vətəndaş müharibəsi kommunistlərin qələbəsi ilə başa çatdı. Yaponiya isə müharibədən ağır vəziyyətdə çıxmışdı. Koreyanın şimalı sovet, cənubu isə ABŞ qoşunları tərəfindən zəbt olunmuşdu. Potsdam konfransına əsasən, 38-ci paralel iki ölkənin sərhəd xətti kimi müəyyən edildi.

Bu dövlətlərin sonrakı taleyi necə oldu? Çin, Yaponiya və Koreyanın müharibədən sonrakı vəziyyəti necə idi? Bu ölkələrin dünyanın siyasi vəziyyətinə təsiri nədən ibarət oldu?

Mao Tszedun

Çin. 1949-cu ilin oktyabrında Çin Xalq Respublikasının (ÇXR) yaradıldığı elan edildi. Çin Kommunist Partiyasının baş katibi Mao Tszedun ÇXR-in başçısı seçildi. Homindançı Çan Kayşi Tayvan adasına çəkilərək öz dövlətini yaratdı. Aqrar islahat nəticəsində mülkədar torpaq sahibliyi ləğv edildi. Mülkədarlardan alınmış torpaqlar kəndlilər arasında bərabər bölündü. Kənd təsərrüfatının kooperativləşdirilməsinə başlandı.

Xarici siyasətdə Çin SSRİ-nin mövqeyini müdafiə edirdi. Qərb ölkələri ÇXR-i dövlət kimi tanımırdılar. BMT-də onun yerini homindançılar tuturdu. Mao Tszedun *“böyük sıçrayış”* və *“xalq kommunaları”* xəttini irəli sürdü. “Böyük sıçrayış” 5–10 il ərzində ÇXR-i dünyada ən inkişaf etmiş ölkələrdən

birinə çevirməli idi. Lakin bu siyasətin uğursuzluqla nəticələnməsi Mao Tszeduna qarşı tənqidlərin artmasına səbəb oldu. 1965-ci ilin sonlarında Mao Tszedun “mədəni inqilab” elan etdi. Bu inqilab, əslində, Mao əleyhinə olan və onunla razılaşmayan qüvvələrlə hesablaşmaq məqsədi daşıyırdı. On il davam edən “mədəni inqilab” zamanı 21 milyondan çox adam repressiyaya məruz qaldı.

“Mədəni inqilab”ın məqsədlərini şərh edin. Bu inqilabın baş vermesinin səbəbi nə idi?

“Mədəni inqilab” illərində SSRİ–Çin münasibətləri daha da pisləşdi. Hətta SSRİ–Çin sərhədindəki Damanski adasında insan tələfatı ilə nəticələnən hərbi toqquşma baş verdi. Mao Tszedunun ölümündən sonra Çində yeniləşmə xətti başlandı. Yeniləşmə prosesi demokratiya uğrunda mübarizəni meydana gətirdi. “Mədəni inqilab” illərində təqiblərə məruz qalmış 100 milyondan çox adam bəraət aldı. Rəhbərliyə gələn Den Syaopin kommunizm quruculuğunda tələskənlik təcrübəsini rədd etdi, iqtisadi islahatlar keçirməyə başladı.

Den Syaopinin kommunizm quruculuğunda tələskənlik təcrübəsini rədd edib, iqtisadi islahatlar keçirməyə başlamasını təhlil edin. Nə üçün o bu addımı atdı?

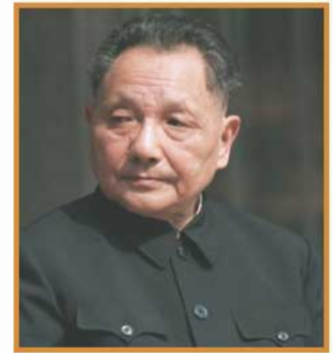
1992-ci ildə sosializm quruculuğunun “Çin modeli” konsepsiyası təsdiq edildi. Böyük Britaniyanın icarəyə götürdüyü Honkonq 1997-ci ildə Çinə qaytarıldı. Hazırda Çin ən inkişaf etmiş ölkələr sırasında öz mövqeyini möhkəmləndirməkdə davam edir.

Yaponiya. Yaponiya ərazisi İkinci Dünya müharibəsi zamanı ABŞ qoşunları tərəfindən işğal edilmişdi. Bu vəziyyət 1952-ci ilə qədər davam etdi. Müttəfiqlərin qərarı ilə Yaponiyada *militarizm** məhv edildi, demokratik qaydaların həyata keçirilməsinə başlandı. Siyasi partiyalar və həmkarlar ittifaqları yenidən azad fəaliyyətə başladı. 1947-ci ildə Yaponiyanın yeni konstitusiyası qəbul edildi. Konstitusiyaya görə, dövlət quruluşu konstitusional monarxiya oldu. Dövlətlərarası mübahisələrdə hədə və silahlı qüvvə tətbiq edilməsindən əl çəkildi.

1889-cu ildə Yaponiyada qəbul edilmiş konstitusiya ilə 1947-ci il konstitusiyasını müqayisə edin.

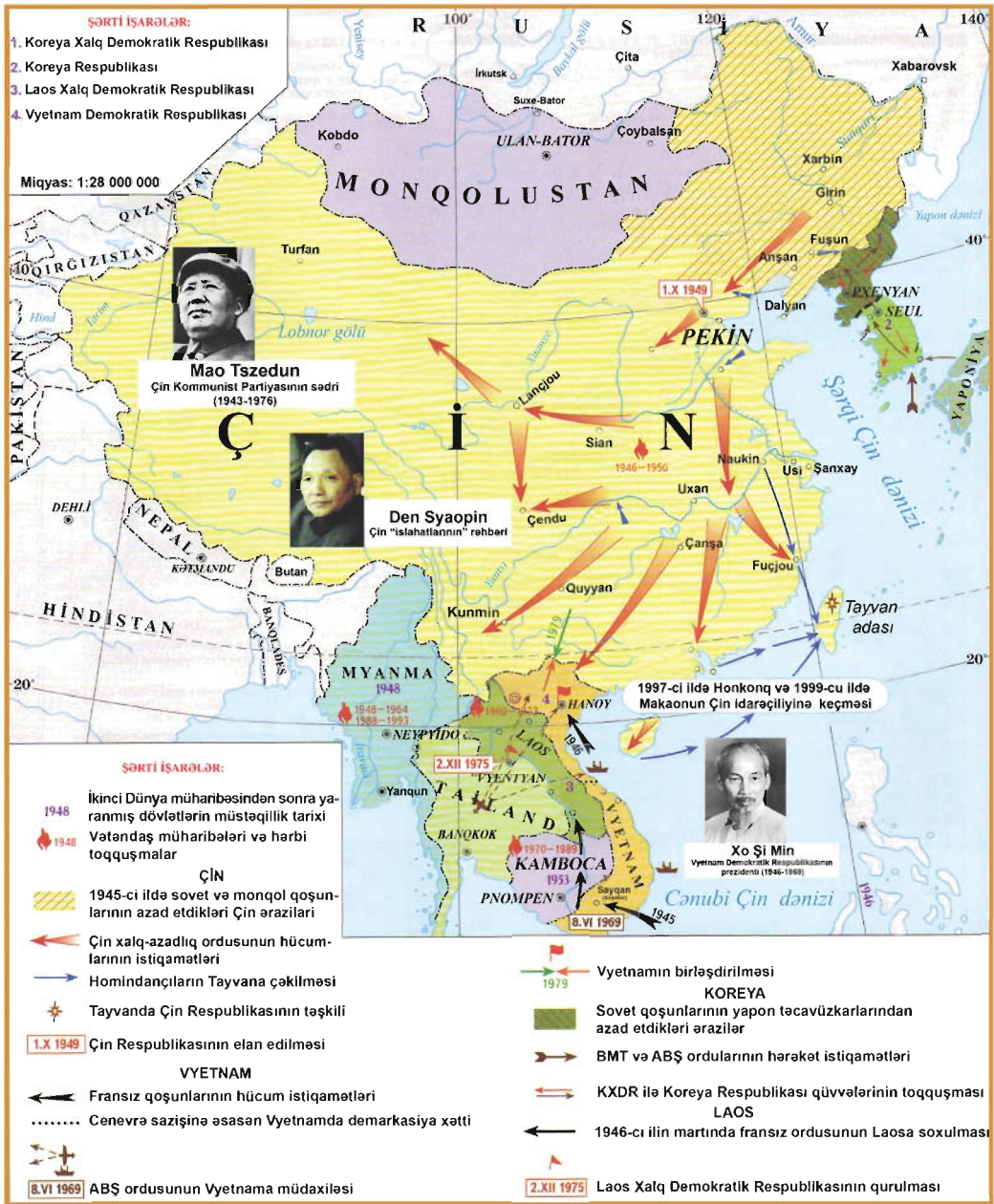

Çində “mədəni inqilab”

Den Syaopin

Militarizm – (latınca hərbi deməkdir) yeni ərazilər işğal etmək üçün hərbi gücü artırmağa yönələn siyasətdir.

Yaponiya dünya ölkələri ilə münasibətləri də normallaşdırmağa çalışdı. Birgə bəyannamənin imzalanması ilə SSRİ və Yaponiya arasında müharibə vəziyyətinə son qoyuldu və diplomatik əlaqələr bərpa olundu. SSRİ dağıldıqdan sonra Rusiya Federasiyası rəhbərliyi sərhəd-ərazi probleminin mövcud olduğunu etiraf etdi. Çinlə əlaqələrin qaydaya salınmasına diqqət artırıldı. Yaponiya ən çox inkişaf etmiş dövlətlərin sırasına daxil oldu.

Yaponiya dünyanın güc mərkəzlərindən birinə çevrildi. O öz iqtisadi gücünə görə yalnız ABŞ-la müqayisə edilə bilər. Lakin ABŞ-dan fərqli olaraq, Yaponiya özünün xammal və enerji bazasına malik deyildir, onları idxal edir. Müasir Yaponiyanın siyasi sistemi imperatorun dövlət başçısı kimi saxlanması şərtlə çoxpartiyalı parlament demokratiyasına əsaslanır.

Yaponiya, Tokio

Yaponiyanın dünyanın güc mərkəzlərindən birinə çevrilməsinin səbəblərini şərh edin.

Koreya. 1948-ci ildə ölkənin cənubunda Koreya Respublikası, şimalında Koreya Xalq Demokratik Respublikası yaradıldı. Şimali Koreyanın kommunist lideri Kim İr Sen Sovet rəhbərliyini Cənubi Koreyada hərbi əməliyyatlar aparmağa razı saldı. SSRİ-dən və Çin Xalq Respublikasından güclü kömək alan Şimali Koreya orduları Cənubi Koreya dövləti üçün ayrılmış ərazinin 90 faizini ələ keçirdi.

1950–1953-cü illərdə Koreya yarımadasında hegemonluq uğrunda SSRİ, Çin Xalq Respublikası, Şimali Koreya ilə ABŞ, Cənubi Koreya, Böyük Britaniya orduları arasında müharibə getdi. ABŞ və SSRİ rəhbərliyinin dəyişməsi beynəlxalq münasibətlərdə dönüş yaratdı. Cenevrə müqaviləsinə əsasən, 38-ci paralel iki ölkə arasında sərhəd oldu.

Müharibədən dərhal sonra Cənubi Koreya iqtisadiyyatına xarici sərmayələrin qoyulması iqtisadiyyatın sürətlə inkişaf etməsinə təkan verdi. Hazırda Cənubi Koreya şirkətlərinin məhsullarına dünyanın hər yerində rast gəlmək mümkündür.

Şimali və Cənubi Koreya

Cənubi Koreyanın belə sürətlə inkişaf etməsinin səbəblərini müəyyənləşdirin.

Şimali Koreya isə hazırda nüvə silahına malik olan, hərbi cəhətdən güclü dövlətdir. Hər iki dövlətin birləşdirilməsinə təşəbbüs göstərilsə də, son anda danışıqlar baş tutmamışdır. Təbii ki, qonşu dövlətlər güclü hərbi potensiala malik Şimali Koreya ilə, iqtisadi cəhətdən dünyanın bir çox qabaqcıl ölkələri ilə bir sırada dayanan Cənubi Koreyanın birləşməsində o qədər də maraqlı deyillər.

Azərbaycan Respublikasının bir çox iqtisadi layihələrinin həyata keçirilməsində Koreya Respublikası yaxından iştirak edir.

Sual və tapşırıqlar:

1. Çin Xalq Respublikası necə yarandı və onun dünyadakı yeri necə görünür?
2. SSRİ və sosializm sistemi dağıldığı halda Çində bu münasibətlərin qalmasının səbəblərini aydınlaşdırın.
3. Yaponiyanın Birinci və İkinci Dünya müharibələrindən sonrakı vəziyyətini təhlil edin.
4. Yaponiyanın iqtisadi yüksəlişinin səbəblərini aydınlaşdırın.
5. Şimali və Cənubi Koreyanın iqtisadi-sosial durumunu müqayisə edin.
6. Nə üçün dünyanın lider ölkələri Koreyanın birləşməsində maraqlı deyil?

25. Beynəlxalq münasibətlər. Dünya müasir dövrdə

Faşizmə qarşı birgə mübarizə aparan müttəfiq dövlətlər müharibədən sonra əməkdaşlığı davam etdirə bilmədi. Müharibədən iqtisadi və hərbi-siyasi cəhətdən çox güclü çıxmış ABŞ-ın dünya liderliyi iddiaları daha da artdı. SSRİ isə, öz növbəsində, nüfuz dairəsini genişləndirmək üçün sovet ordusu tərəfindən azad olunmuş ölkələrdə sosialist rejimi yaratdı. Dünyada sosializm cəbhəsi bərqərar oldu. Beləliklə, iki fəvqəldövlət və iki ictimai sistem (kapitalizm və sosializm) qarşı-qarşıya durdu. Bir-birinə qarşı duran iki hərbi blok: NATO və Varşava Müqavilə Təşkilatı yarandı. Onlar arasında “soyuq müharibə” başlandı.

“Soyuq müharibə”nin nəticələri nə oldu? Beynəlxalq münasibətlərdə vəziyyət necə oldu? Dünya ölkələri müasir dövrdə hansı tarixi proseslərdə rol oynadı?

“Soyuq müharibə”yə ilk çağırış Böyük Britaniyanın baş naziri U.Çörçilin 1946-cı ildə Fulton şəhərindəki çıxışı, ilk real addım isə “Trumen doktrinası” ilə atıldı. Bu plan Türkiyə və Yunanıstanda SSRİ-nin nüfuzunu zəiflətmək üçün irəli sürül-

müşdü. Bu “doktrina” müharibədə zərər çəkmiş Avropa ölkələrinə iqtisadi köməyi nəzərdə tutan “Marşal planı” ilə tamamlandı. SSRİ də, öz növbəsində, Yuqoslaviya və Çin istisna olmaqla, sosialist ölkələrini birləşdirən Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurasını (QİYŞ) yaratdı.

“Trumen doktrinası”, “Marşal planı”, Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurasının yaradılmasının dünya üçün əhəmiyyəti nə idi?

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Şərqdə də köklü dəyişikliklər baş verdi. Yaponiya işğalından azad olan Koreyanın şimalı sovet, cənubu isə ABŞ qoşunları tərəfindən tutuldu. 1948-ci ildə şimalda Koreya Xalq Demokratik Respublikası, cənubda Koreya Respublikası yaradıldı.

Avropada qütbləşmə Almanıyanın parçalanması ilə nəticələndi. **1949-cu ilin sentyabrında** Qərb dövlətlərinin işğal zonasında **AFR**, **oktyabrda** sovet ordusunun işğal zonasında isə **ADR-in** yaradıldığı elan olundu. ABŞ və SSRİ rəhbərliyinin dəyişməsi ilə əlaqədar beynəlxalq münasibətlərdə gərginlik nisbətən “yumşaldı”. Koreyada Şimalla Cənub arasında baş vermiş müharibəyə son qoyuldu. Fransa Hind-Çində Kampuçiya və Laosun müstəqilliyini tanıdı.

Bütün bunlar beynəlxalq şəraitin mülayimləşdiyindən xəbər verirdi. Lakin bu mülayimləşmə uzun çəkmədi. Keçən əsrin 60-cı illərinin əvvəlində Berlin və Karib böhranları beynəlxalq münasibətlərdə gərginliyi yenidən artırdı.

Berlin və Karib böhranlarının beynəlxalq münasibətlərdə gərginliyi yenidən artırmasının səbəbi nə idi?

Şimalı ilə Cənubu arasında hərbi münəqişə gedən Vyetnam ABŞ-ın müdaxilə etməsi gərginliyi daha da artırdı. Lakin 60-cı illərin sonundan beynəlxalq münasibətlərdə yenidən gərginliyin zəiflədilməsi başladı. ABŞ-ın öz qoşunlarını Vyetnamdan çıxarması Cənubi Vyetnam rejiminin süqutuna yol açdı. Birləşmiş Vyetnam kommunistlərin nəzarətinə keçdi.

1962-ci ildə Karib böhranına səbəb olan SSRİ raketlərinin Kubada yerləşdirilməsi

Karib böhranı zamanı SSRİ hərbi gəmisinin Kubaya yan alması

Münaqişə mənbələrindən biri də Kipr böhranı idi. 1974-cü ildə “enozis” (ilhaq) siyasəti yeridərək Kipr adasını Yunanıstana birləşdirmək istəyən yunan millətçilərinin arzusu Türkiyə ordusunun adaya desant çıxarması ilə boşa çıxdı.

“Kipr problemi”ni aydınlaşdırın.

ABŞ-la SSRİ arasında strateji hücum silahlarının məhdudlaşdırılması haqqında müqavilələrin imzalanması beynəlxalq münasibətlərdə gərginliyi xeyli yumşaltmışdı. Yumşaltma prosesini 1975-ci ildə *Helsinki*də (Finlandiya) *Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin (ATƏM)* yaradılması daha da möhkəmləndirdi.

SSRİ-nin yumşalma siyasətinə əl atmasında məqsəd nə idi?

İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı beynəlxalq münasibətlərin inkişafında müstəmləkə sisteminin dağılması nəticəsində “üçüncü dünya” dövlətləri meydana gəldi. Onlar bitərəf, bloklara qoşulmamaq siyasəti yeridirdilər. 80-ci illərin ortalarında bloklara qoşulmamaq hərəkəti öz sıralarında yüngülənən artıq dövləti birləşdirirdi.

70-ci illərin ikinci yarısında SSRİ Avropada ortamənzilli raketlər yerləşdirdi. SSRİ-nin Əfqanıstana hərbi müdaxiləsi ilə beynəlxalq münasibətlərdə “son tutaşma” adlanan gərginlik mərhələsi başlandı. ABŞ prezidenti R.Reyqanın “ulduzlar müharibəsi” proqramını elan etməsi gərginliyi daha da artırdı. Lakin 80-ci illərin sonlarında hərbi-iqtisadi istehsal və silahlanma sahəsində ABŞ-la yarışa tab gətirməyən SSRİ beynəlxalq münasibətlərdə gərginliyi azaltmağa üstünlük verdi. Bu məqsədlə SSRİ və ABŞ arasında bir sıra zirvə görüşləri keçirildi. Orta və yaxınmənzilli raketlərin ləğv olunması barədə saziş imzalandı. ATƏM-in iştirakçısı olan ölkələrin nümayəndələrinin 1990-cı ildə Paris zirvə görüşündə *Yeni Avropa üçün Xartiya* qəbul olundu.

Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində SSRİ-nin süqut etməsi ilə sosializm birliyinə son qoyuldu. SSRİ–ABŞ qarşılıqlı durması sona çatdı. Bununla da 1946-cı ildən etibarən davam edən “soyuq müharibə” başa çatdı.

SSRİ-nin süqut etmə səbəblərini təhlil edin.

SSRİ–ABŞ arasındakı “soyuq müharibə” ilə bağlı karikatura

SSRİ-nin və sosializm sisteminin çökməsi dünyada qüvvələr nisbətini də pozdu. ABŞ-ın hegemon olduğu birqütblü beynəlxalq münasibətlər formalaşmağa başladı. 1997-ci ildə Rusiya ilə NATO arasında “bir-birləri ilə düşmənçilik etmə-yəcəkləri” barədə razılaşma əldə olundu. Bu isə NATO-nun Şərqi doğru irəliləməsinə şərait yaratdı. Şərqi Avropanın keçmiş sosialist ölkələri NATO-ya qoşuldu. Bu ölkələr eyni zamanda Avropa Birliyinin üzvlüyünə qəbul edildi.

Hazırda dünyada ən çox münaqişə ocaqları Yaxın Şərqdədir. XXI əsrin əvvəllərində bu bölgəyə Qərb dövlətlərinin müdaxiləsi qarşıdurmaları daha da kəskinləşdirmişdi. İraqda, Suriyada, Yəməndəki qanlı savaqlar bütün bölgə üçün daha da təhlükəli xarakter almağa başlamışdır.

Ən çox münaqişə ocaqlarının Yaxın Şərqdə olmasının səbəbini izah edin.

Keçmiş SSRİ ərazisindəki münaqişələrin əsas səbəbi isə separatizm meyillərinin artması ilə bağlıdır. Bu münaqişələrə misal olaraq 1988-ci ildən başlayan Dağlıq Qarabağ, XX əsrin sonlarında başlayan Abxaziya və Cənubi Osetiya, Dnestryanı bölgə, Kırım və Şərqi Ukraynadakı qarşıdurmaları göstərmək olar.

Müasir mərhələdə beynəlxalq terrorizm daha təhlükəli xarakter almışdır. ABŞ başda olmaqla, bir sıra dövlətlərin Əfqanıstan və İraqda apardığı radikal tədbirlər beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizənin bariz nümunəsidir. Beynəlxalq terrorizm sırasında erməni terrorizmi də özünəməxsus yer tutur. Erməni terroru, əsasən, genetik düşmənləri saydıqları Türkiyə və Azərbaycan türklərinə qarşı çevrilmişdir. XX–XXI əsrin əvvəllərində on minlərlə günahsız azərbaycanlı və türk erməni terrorunun qurbanı olmuşdur. XX əsrin 90-cı illərində azərbaycanlılara qarşı 32 terror aktı, o cümlədən Xocalı soyqırımını törədilmişdir.

Xocalı soyqırımını nə vaxt baş vermişdir? Bu soyqırımın nəticələrini təhlil edin.

1, 2. Xocalı soyqırımı

Xocalı soyqırımı
abidəsi

Sual və tapşırıqlar:

1. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Şərqdə hansı dəyişikliklər baş verdi?
2. Azərbaycanın Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi (Təşkilatı) ilə bağlılığı varmı?
3. "Üçüncü dünya" dövlətlərinin qəbul etdikləri siyasətin səciyyəvi cəhətlərini göstərin.
4. Beynəlxalq münasibətlərdə 70-ci illərdə gerginliyə hansı hadisələr səbəb oldu?
5. Müasir dövrdə dünyada baş verən münaqişə ocaqlarını dünya xəritəsində göstərin və münaqişələrin yaranma səbəblərini aydınlaşdırmağa çalışın.
6. Beynəlxalq münasibətlərdə "son tutaşma"ya səbəb nə oldu?
7. Keçmiş SSRİ ərazisindəki münaqişələrin əsas səbəblərini göstərin.
8. "Erməni terrorizmi" mövzusunda esse yazın.

26. Dünya xalqlarının mədəniyyəti

XX əsr və XXI əsrin əvvəlləri müharibələrlə yanaşı, mədəniyyətlə də tarixin yaddaşında qalıb. Müxtəlif xalqlarda mədəniyyətin inkişafı inteqrasiyaya səbəb oldu. Mədəniyyət yalnız elm, ədəbiyyat və incəsənətdən ibarət deyildir. Məhz böyük türk filosofu Ziya Göyalp yazırdı: "Böyük millətlərin hər biri mədəniyyətin xüsusi bir sahəsində birincilik qazanmışdır... Türklər isə əxlaqda birincilik qazanmışlar".

Müasir dövrdə xalqların mədəniyyəti dünyaya hansı töhfələr verdi? Türk dünyası, eləcə də dünya ölkələrinin mədəniyyət tarixindəki rolu nədən ibarətdir?

Yuri Qaqarin

Fizika və kimya sahəsində bir çox ixtiralar oldu. XX əsrin 20–30-cu illərində elm və texnika sahəsində bir çox nailiyyətlər qazanıldı. Yüksəktəzyiqli buxar qazanları yaradıldı, maşınqayırmada yarımavtomat və avtomat dəzgahlardan istifadə olundu, yüksəksürətli təyyarələrin istehsalına başlandı, televizor ixtira edildi. Bu nailiyyətlərin qazanılması fizika elminin inkişafı ilə bağlı idi. Fizika elmi sahəsindəki tədqiqatlarına görə, A.Eynşteynə Nobel mükafatı verildi. Digər elm sahələrində də əsaslı yeniliklər baş verdi. Səhiyyədə, rabitədə, nəqliyyatda olan böyük irəliləyişlərin kökündə 50-ci illərdə fizika sahəsində olmuş kəşflər dururdu.

SSRİ-də 1957-ci ildə Yerə ilk süni peyki orbitə çıxarıldı. 1961-ci ildə isə ilk dəfə olaraq kosmosa insan uçdu. Bu, Yuri Qaqarin idi. 60-cı illərin sonunda Amerika astronautı Neyl Armstrong Ayın səthinə enə bildi.

SSRİ-də 1957-ci ildə Yerin ilk süni peykinin orbite çıxarılması, 1961-ci ildə isə ilk dəfə olaraq insanın kosmosa uçuşunun itüfaq üçün əhəmiyyəti nə idi?

XX əsrin ikinci yarısında həm elmin inkişafı, həm də yeni kəşflərin istehsalat tətbiqi əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndi. Həm elmin, həm də texnikanın inkişafını sürətləndirən bu proses elmi-texniki inqilab (ETİ) adlandırıldı. Kompüter və telekommunikasiya texnologiyası daha da inkişaf etdi. Bu sahədə azərbaycanlı alim Lütfizadənin (Lütfi Ələsgərzadə) misilsiz xidməti olmuşdur.

Dövrün ictimai-siyasi hadisələri ədəbiyyat və incəsənət əsərlərində bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapdı. 20–30-cu illərin realist ədəbiyyatının ən məşhur nümayəndələri Almaniyə yazıçısı Tomas Mann, İspaniya şairi Federiko Qarsia Lorqa, ABŞ yazıçısı Teodor Drayzer idi. Onların əsərlərində dövrün mühüm hadisələri öz əksini tapmışdı.

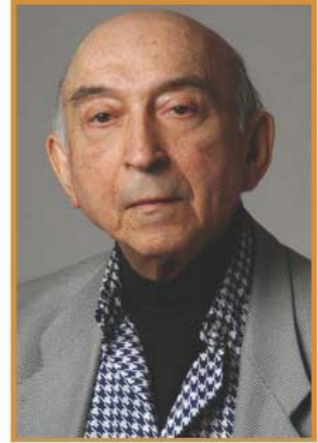
Elmi-texniki inqilab dünya iqtisadiyyatına nə verdi? Münasibət bildirin.

Totalitar rejimin hakim olduğu SSRİ-də ənənəvi ədəbiyyatla yanaşı, “sosializm realizmi” adlanan yeni ədəbiyyat da formalaşırdı.

20–30-cu illər incəsənətdə yeni dövrün başlanması və inkişafı dövrüdür. Qərbi Avropa, ABŞ və Rusiyada teatrın fəaliyyəti canlanmış və kinonun inkişafında yeni dövr başlamışdı. Səsli kino inkişaf edirdi, kino çəkilişi sənətkarlığı yüksəlirdi. Bu cəhətdən Çarli Çaplin, Maks Linder daha çox fərqlənən, tamaşaçıların diqqətini cəlb edən sənətkarlar idilər. Bu onilliklər musiqi sənətinin də inkişafında yeni mərhələdir. Caz musiqisi bu dövrdə yaranmışdır. Bu musiqi janrının vətəni Amerikadır. ABŞ-ın Avropa ölkələri ilə əlaqələri Birinci Dünya müharibəsindən sonra genişlənmiş və artmışdı. Odur ki caz musiqisi Avropaya yayılmağa başladı.

Mədəniyyətin bu dövrdəki sürətli inkişafına təkan verən səbəb nə idi?

İkinci Dünya müharibəsindən sonra ədəbiyyatın və incəsənətin inkişafı üçün yeni şərait yarandı. Yeni şəraitin yaran-

Lütfizadə

Çarli Çaplin

Səbahəddin Əli

ması faşist rejimlərinin devrilməsi, demokratiyanın inkişafı ilə bağlı idi. Yeni şəraitlə bərabər, yeni mövzu da yarandı. Dövrün görkəmli yazıçıları, şairləri əsərlərində faşizmi, müharibəni pisləyir, insanlarda humanizm hislərini gücləndirməyə səy edirdilər. Türk yazıçılarının da əsərləri bu sahədə böyük rol oynadı. Səbahəddin Əlinin, Məlih Cövdət Andayın, Oqtay Rifətin və digərlərinin əsərləri bu cəhətdən daha çox fərqlənirdi.

Amerika yazıçısı Ernest Heminqvey isə daha irəli gedərək əsərlərində humanist prinsiplərə sadıq qalan insanları təsvir etmişdir. Onun “Qoca və dəniz” hekayəsində bu cəhət özünü daha dolğun, daha qabarıq göstərir. Bu əsərinə görə, 1952-ci ildə ona Nobel mükafatı verilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında humanist prinsipləri özündə əks etdirən hansı əsərləri tanıyırsınız?

SSRİ-də və digər sosialist dövlətlərində *“sosializm realizmi”* cərəyanı hakim cərəyan idi. “Sosializm realizmi” prinsiplərindən kənara çıxan, dövrün, cəmiyyətin ictimai-siyasi ziddiyyətlərini tənqid edən yazıçı və şairlər repressiyanın qurbanı olurdular.

Əsrin ortalarında – 50-ci illərdə Qərb ədəbiyyatında yeni bir cərəyan yarandı. “Qəzəblənmiş gənc adamlar” adlandırılan bu cərəyanın baniləri ingilis yazıçıları C.Ueyn, C.Osborn, K.Emis və başqaları idilər. Onların əsərlərini digər yazıçıların əsərlərindən fərqləndirən cəhətlər faşizmə, riyakarlığa qarşı mübarizənin inadkarlığı idi. Bu yazıçıları gənclərin taleyi düşündürür və narahat edirdi. Odur ki “Qəzəblənmiş gənc adamlar” əsərində faşizmə, riyakarlığa qarşı nifrət son dərəcə güclü idi.

İkinci Dünya müharibəsi və müharibədən sonra yazılmış əsərlərin müasir dövr üçün əhəmiyyətini izah edin.

Mstislav Rostropoviç

Bu cərəyanın üzvləri şəxsiyyət azadlığı, insanın özünüifadə hüququ uğrunda mübarizə aparırdılar. Demək, onlar cəmiyyətdən narazı, “incik” adamlar idilər. Bu ədəbi cərəyanın xələfi rok musiqisi oldu. XX əsrin ikinci yarısında rok musiqisi geniş şöhrət tapdı. Bu musiqi cərəyanı Böyük Britaniya və ABŞ-da yaranmışdı. Ona bu şöhrəti qazandıran kütləvi mədəniyyətin həm məhsulu, həm də hərəkətverici qüvvəsi olması idi. Buna görə də rok musiqi cərəyanı bir hərəkətə çevrildi və

rok hərəkatı adını aldı. Rok musiqisinin yaradıcıları Elvis Presli, eləcə də “Bitls”, “Hi”, “Ti Reks” və digər qruplar olmuşdu. Onların yaratdıqları mahnıların mətni səmimi olduğu qədər də müdrik idi. Rok musiqisinin mahiyyəti səhnə və məişət məsələlərində demokratizmi təbliğ etməkdən ibarət idi. Eyni zamanda bu musiqi cərəyanı dövrün ictimai və siyasi hadisələrinə biganə qalmırdı. Mühəribəni, irqçiliyi, militarizmi pisləyirdi.

Rokda etiraza səbəb olan amillər daha hansı janrlarda öz əksini tapır?

XX əsrin 50–60-cı illərinin incəsənəti rəssamlıqda yeni – abstrakt rəssamlığın yaranması ilə əlamətdardır. Bu cərəyanın da vətəni ABŞ-dır. Amerikanın istedadlı rəssamlarından olan H.Polok, M.Tobi və S.Polyakov bu janrın əsasını qoydular. Qloballaşan dünyada mədəniyyətin hər hansı bir sahəsində meydana gələn diqqətəlayiq hadisənin sürətlə yayılması təbii-dir. Rəssamlığın bu cərəyanı da ABŞ-dan digər ölkələrə yayılmağa başladı.

Nə üçün rəssamlar fikirlərini mücərrəd ifadə etmək ehtiyacı duyurdular?

Totalitar sovet cəmiyyətində ədəbiyyatın və incəsənətin başlıca vəzifəsi sosializm quruluşunu tərifləmək, kommunist ideologiyasını tərənnüm etmək idi. Fərqli ideologiyaya malik olan Qərbi Avropanın və ABŞ-ın ədəbiyyat və incəsənətində olan bir çox yeniliklər SSRİ-də qəbul edilmirdi. SSRİ-də ədə-

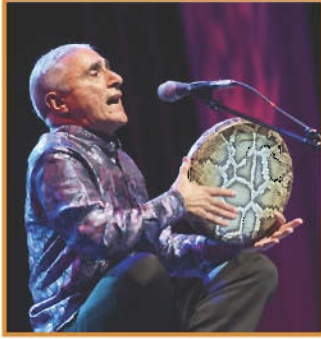

Müslüm Maqomayev

Mehriban xanım Əliyeva

Birinci Avropa Oyunları Təşkilat Komitəsinin sədri, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti

Alim Qasimov

Əzizə Mustafazadə

biyyat və incəsənət sahəsində özünəməxsus mədəniyyət tərəqqi edirdi.

Sovet rejimi nə qədər sərt olsa da, sosialist ideologiyasının təsirindən çıxıb bilən ədəbiyyat və incəsənət xadimləri olmuşlar. Dünya şöhrətli ifaçı Mstislav Rostropoviç, kinorejissor Andrey Tarkovski və başqaları kommunist ideologiyasına yox, əsl sənətə xidmət etmişlər.

Xalqımız XX əsrin ikinci yarısında bəşər mədəniyyətinə Qara Qarayev, Fikrət Əmirov, Arif Məlikov kimi dünya şöhrətli bəstəkar və Rəşid Behbudov, Müslüm Maqomayev, Alim Qasimov, Əzizə Mustafazadə kimi müğənnilər vermişdir. Çingiz Abdullayev isə müasir dövrün dünya şöhrətli Azərbaycan yazıçısıdır. Ümumiyyətlə, mədəniyyətin, o cümlədən Qərb musiqisinin təsirindən danışmaq birtərəfli olardı. Şərq musiqisinin, o cümlədən muğamın Qərb musiqisinə təsiri getdikcə artmaqdadır. Azərbaycan bəstəkarlarının, xüsusilə Fikrət Əmirovun simfonik əsərləri Qərbdə muğam kimi möhtəşəm musiqiyə böyük maraq və məhəbbət yaratmışdır. **2012-ci ildə** Şərqlin böyük mədəniyyət ocağı olan Azərbaycanda **“Avrovision”** musiqi yarışması mədəniyyətimizi təbliğ etmək üçün bir daha dünyaya təqdim etdi. **2015-ci ildə** isə ***I Avropa Oyunları*** keçirildi.

Sual və tapşırıqlar:

1. Elm və texnika arasındakı qarşılıqlı əlaqəni təhlil edin.
2. Səhiyyədə, rabitədə və nəqliyyatda olan böyük uğurların kökündə fizika elmində olan kəşflərin durduğunu şərh edin.
3. 20–30-cu illərin ədəbiyyatında yazıçıların toxunduğu mühüm hadisələr, sizcə, hansılar idi?
4. Ədəbiyyatda və incəsənətdə yaranan yeni cərəyanların Qərb ölkələrində olmasını nə ilə izah edə bilərsiniz? Fikrinizi əsaslandırın.
5. Rok musiqi cərəyanı niyə rok hərəkatı adlanır?
6. SSRİ-nin Qərbin demokratik əhvali-ruhiyyəli ədəbiyyat və incəsənət cərəyanlarına qarşı qapalılığını özünüdəric siyasəti adlandırmaq olarmı? İzah edin.
7. Şərq musiqisinin, xüsusilə də muğamın Qərb musiqisinə təsirinə aid nümunələr göstərin.
8. Qərb mədəniyyətinin Şərq mədəniyyətinə təsirinə aid material toplayıb təqdimat hazırlayın.
9. “XXI əsr Şərq mədəniyyətinin ən gözəl nümunəsi Azərbaycandır” adlı esse yazın.

Ümumi tarix fənni üzrə resurslar

Xəritələr və atlaslar

1. I Balkan müharibəsi
2. II Balkan müharibəsi
3. Cənubi Qafqaz XIX əsrdə (1801–1822)
4. Yaponiya XIX əsrin sonu–XX əsrin əvvəllərində
5. Avropa XIX əsrin I yarısında
6. Almaniyanın birləşdirilməsi
7. İtaliyanın birləşdirilməsi
8. Rusiya–Yaponiya müharibəsi
9. ABŞ XIX əsrdə
10. Birinci Dünya müharibəsi
11. 1919-cu il Versal sülh müqaviləsinə əsasən, Avropada baş vermiş ərazi dəyişiklikləri
12. Rusiyada vətəndaş müharibəsi
13. SSRİ-nin yaranması
14. Türkiyə Respublikası
15. Mançjou Qo dövləti
16. Barbarossa planı
17. Avropa İkinci Dünya müharibəsindən sonra
18. SSRİ-nin dağılması
19. Çeçenistan Respublikası
20. Tatarıstan Respublikası
21. Başqırdıstan Respublikası
22. Kipr
23. Fələstinlilərin 1946-cı ildən 2012-ci ilə qədər itirdiyi torpaqlar
24. Yaxın Şərq ölkələri (XX–XXI əsrin əvvəlləri)
25. Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya ölkələri
26. Şərqi Asiya və Hind-Çin ölkələri (XX əsrin ortaları–XXI əsrin əvvəlləri)
27. Şimali və Cənubi Koreya

Ədəbiyyat:

1. SSRİ tarixi. Bakı, 1982.
2. E.V.Tarle. Napoleon. Bakı, 2013.
3. H.Biçer-Stou. Tom dayının daxması. Bakı, 2013.
4. V.Hüqo. Səfillər. Bakı, 1989.
5. T.Drayzer. Amerika faciəsi. 1-ci kitab. Bakı, 2015.
6. T.Mustafazadə. Ümumi tarix, II cild. Bakı, 2012.
7. Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerkləri (1828–1917). Bakı, 1985.
8. Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı, Bakı, 1988.

ÜMUMİ TARİX 9

Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün
"Ümumi tarix" fənni üzrə dərslik

Tərtibçi heyət:

Müəlliflər:

Mahmudlu Yaqub Mikayıl oğlu
Nəcəfli Tofiq Hübət oğlu
Məmmədov Kərəm Hətəm oğlu
Bəhrəmov Sevil Şivəxan qızı
Ağayev Sabir Əbdül Əziz oğlu

İxtisas redaktoru:

Güntəkin Nəcəfli
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Buraxılışa məsul:

Dizayner:

Səhifələyicilər:

Sevil İsmayılova
Kərim Məhdəvi
Yeganə Rüstəmov
Ələkbər Kərimov

Korrektor:

Texniki redaktor:

Baş redaktor:

Texniki direktor:

Nəşriyyat direktoru:

Nübar Qarayeva
Gültəkin Cəfərova
Samirə Bəktaş
Allahverdi Kərimov
Kəmalə Qarayeva

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
03.06.2016-cı il tarixli 369 nömrəli əmri ilə
təsdiq edilmişdir.

© Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi – 2016

Kağız formatı 70x100 1/16. Fiziki çap vərəqi 8,5. Səhifə sayı 136.
Sifariş 15300. Tiraj 112500. Pulsuz.

"Şərq-Qərb" ASC-nin mətbəəsində çap olunmuşdur.
AZ1123, Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17.